

'N ONDERSOEK
NA DIE
BEWARENSWAARDIGHEID
VAN DIE
ELANDSVLEI-GEBOUEKOMPLEKS

Annemarie van Zyl

Tesis ingelewer ter gedeeltelike voldoening aan die vereistes vir die graad van Magister in
Lettere en Wysbegeerte, Departement Geskiedenis, aan die Universiteit van Stellenbosch

April 2003

Studieleier: Dr M Burden

Ek die ondergetekende verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie
oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige
ander universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

Opsomming

Die plaas Elandsvlei, geleë halfpad tussen Ceres en Calvinia in die Ceres-Karoo, het sy ontstaan in die middel van die agtiende eeu gehad as die pioniersplaas Elandsdrift. Na 'n aantal eienaars mekaar redelik vinnig opgevolg het, het Barend Lubbe die plaas as leningsplaas ontvang. Sy familie het snel uitgebrei en sy seun Frans het Elandsdrift ontvang. Frans se dogter Johanna Adriana is getroud met Jacobus Petrus Hough, die seun van 'n arm kleremaker wat as soldaat van die VOC na die Kaap gekom het en slegs 'n paar jaar later vryburger geword het. Dit was die eerste van 'n reeks huwelike tussen Lubbe-vroue en Hough-mans, en die uiteinde was dat Elandsdrift, later Elandsvlei, in Hough-besit oorgegaan het. Elandsvlei het mettertyd 'n belangrike gemeenskapsentrum in die Ceres-Karoo geword en daar was selfs 'n skool en posagentskap op die plaas.

Die geboue op die pioniersplase gedurende die agtiende eeu was oor die algemeen baie eenvoudig en primitief weens die omstandighede waaronder die pionierboere 'n bestaan moes maak. 'n Eeu later het die situasie egter verander en die boere was al meer gevestig. In die periode tussen ongeveer 1830 en 1890 is daar 'n aantal besondere geboue op Elandsvlei opgerig. Sommige geboue is van meet af aan met sierlike Kaaps-Hollandse gewels gebou terwyl ander later gewels bygekry het, sodat daar tans 'n unieke versameling geboue in die Kaaps-Hollandse styl op die plaas staan. Die belangrikste geboue is deur middel van hierdie studie so volledig moontlik gedokumenteer deur beskrywings, argitekstekeninge en foto's.

'n Aantal van die geboue op die plaas het alreeds vergaan en andere is in verskeie stadia van verval, hoofsaaklik as gevolg van die feit dat dit nie meer benut word nie. Dit is noodsaaklik dat opknappingswerk onmiddellik aangepak word om die geboue te red. Volledige restourasie is nie nodig nie aangesien dit veral in die huidige tydsgewrig problematies is om die nodige finansies te bekom. Daar bestaan alreeds 'n toerismebedryf op die plaas en dit sal moontlik wees om die opgeknapte geboue sinvol by die bestaande bedryf in te sluit.

Summary

The farm Elandsvlei, situated approximately halfway between the towns Ceres and Calvinia in the Ceres-Karoo, was originally the eighteenth-century pioneer farm Elandsdrift. The farm initially had a number of owners in quick succession, after which Barend Lubbe received it as loan farm. His family grew rapidly and his son Frans eventually received Elandsdrift. Frans' daughter Johanna Adriana married Jacobus Petrus Hough, the son of a poor tailor who came to the Cape as a soldier of the DEIC and became a free burgher some years later. This was the first in a series of marriages between Lubbe women and Hough men and the result was that Elandsdrift, later to become Elandsvlei, became Hough property. Elandsvlei became an important centre for the community of the Ceres-Karoo. Among other things, the farm had a school and even a postal agency.

The buildings on pioneer farms during the eighteenth century were generally very simple and primitive due to the circumstances under which the farmers were scraping together a living. A century later the situation has changed and the farmers were becoming more settled. Approximately in the period between 1830 and 1890 a number of interesting buildings were erected on Elandsvlei. Some of these were built with gracious Cape Dutch gables from the outset while others had gables added on at a later stage, so that the farm currently boasts a unique collection of buildings in the Cape Dutch style. The most important buildings were documented as part of this study by means of description, architectural drawings and photographs.

Some buildings on the farm have already disappeared completely while others are in various stages of decay, mostly due to the fact that they are not utilised any more. It is essential that measures be taken immediately to save these buildings. Complete restoration is not called for seeing that, especially in the current financial climate, it is a problem to secure the necessary finances. The farm is already running a successful tourism business and it will be possible to incorporate the restored buildings into this business in a meaningful way.

Opgedra aan

Sy Edele

Oud-Regter Alewyn Burger

aan wie se entoesiasme vir Elandsvlei

hierdie tesis sy ontstaan te danke het

Bedankings

Aan die einde van vyf jaar kan ek my gevoel oor my studie op geen beter manier uitdruk as met die woorde van Nigel Penn in die bedankings vir sy doktrale proefskrif *The Northern Frontier* (1995) nie: *Like the eighteenth century hunters and herders of the Cape interior [...], I seemed to be moving at the pace of an ox, towards an ever receding point on an illimitable horizon. The journey itself, the endless trek over fascinating terrain, seemed to sustain me more than the promise of arrival.*

Talle persone het hierdie lang en moeisame maar oneindig verrykende tog vir my makliker gemaak en hulle wil ek graag bedank:

In die eerste plek dankie aan oom Alewyn Burger, wat die projek geïnisieer het, en sy vrou tannie Ria vir hulp met reëlings, gasvryheid en verblyf. Oom Alewyn het ook 'n geldelike bydrae tot my studiekostes gemaak waarvoor ek hom hier bedank.

Cobus en Tilla Hough, die eienaars van Elandsvlei, het altyd tyd gehad om aan my af te staan, al my vrae te beantwoord, ons rond te neem op die plaas en somer te huisves ook, ten spyte van soms moeilike omstandighede.

Dr Matilda Burden, dankie vir geduldige, bekwame en entoesiastiese leiding.

To the members of the Vernacular Architecture Society of South Africa, thank you for recording the buildings on Elandsvlei although it was not originally part of the year's plans. Thank you David Glennie, Tim Maggs and Guido Lugtenburg for drawings, and thanks to Nigel Amschwand for taking a special interest in the project and going to a lot of trouble to help me find certain snippets of information.

Ek wil baie dankie sê aan al die informante wat hul tyd aan my afgestaan het, Maxie Hugo van die Calvinia-museum wat moeite gedoen het om inligting op te spoor, Marina Grut wat uit Londen my e-pos navrae beantwoord het, Helena Marincowitz van die

Prince Albert-museum, dr Hannes Theron en prof Schalk le Roux, wat my almal op een of ander wyse gehelp het. Dankie ook aan my vriendin Michi Hugo, wat nooit haar entoesiasme vir my studie verloor het nie, gehelp soek het na brokkies inligting en haar boeke onbeperk tot my beskikking gestel het. Daar is sekerlik talle mense wat ek onbedoeld hier uitlaat en ek vra by voorbaat dat hulle my sal vergewe.

Laastens dankie aan my man Francois, wat so geduldig oral saam met my rondgery het, foto's geneem het, met alles gehelp het en altyd onvoorwaardelik in die projek geglo het.

INHOUDSOPGAWE

	Inleiding	1
1	Hoofstuk 1: Agtergrond	7
1.1	Geografie van Elandsvlei	7
1.1.1	Klimaat	7
1.1.2	Plantegroei	10
1.2	Vestigingsgeskiedenis	13
1.2.1.	Geskiedenis van die area	13
1.2.1.1	Boesmans	13
1.2.1.1	Khoi	15
1.2.1.1	Veeboerpioniers	16
	Onafhanklike lewenstyl van die pioniers	18
	Leningsplase	19
1.2.2	Geskiedenis van die plaas Elandsvlei	19
1.2.2.1	Elandsdrift	20
1.2.2.2	Elandsvlei	25
1.2.2.3	Die Lubbe-familie	28
1.2.2.4	Die Hough-familie	30
1.2.2.5	Oorlewerings	33
	Andrew Hough van Engeland	33
	Die kneg Kootjie en Lord Lubbe se dogter	34
1.3	Samevatting	40
2	Hoofstuk 2: Aspekte van die daaglikse lewe op Elandsvlei	41
2.1	Die eerste twee eeue	41
2.1.1	Selfvoorsienende lewenswyse	42
2.1.2	Kommersiële boerdery	45
2.1.3	Elandsvlei se rol in die gemeenskap	46
2.1.4	Handel	48
2.1.5	Posagentskap	49
2.1.6	Meubelkuns	50
2.1.7	Onderwys	51
2.1.8	Geestelike lewe	54

2.1.9	Volkswoordkuns	55
2.1.9.1	Plekname	55
2.1.9.2	Persoonsname	56
2.1.10	Anglo-Boereoorlog (ABO)	57
2.2	Die afgelope paar dekades	58
2.2.1	Redes vir die huidige situasie	59
2.2.1.1	Ontvolking van die platteland	59
2.2.1.2	Leefstylveranderings van die moderne mens	60
2.2.1.3	Veranderinge in klimaat en omgewing	61
2.2.1.4	Faktore van ekonomiese aard	62
2.2.1.5	Ander faktore	64
3	Hoofstuk 3: Die argitektuur van Elandsvlei	65
3.1	Pioniersargitektuur	65
3.1.1	Geskiedenis	65
3.1.2	Boustyl	67
3.1.3	Boumetodes en –materiale	69
3.1.3.1	Mure	69
	Klip	69
	Opgekleide mure	69
	Kleistene	70
3.1.3.2	Dakke	72
	Rietdakke	72
	Brakdakke	73
3.1.3.3	Deure en vensters	74
3.1.3.4	Vloere	74
3.1.3.5	Pleister	75
3.1.3.6	Hout	76
3.2	Geboue van Elandsvlei	78
3.2.1	Kaaps-Hollandse boustyl	80
3.2.1.1	Kaaps-Hollandse gewels	81
3.2.1.2	Ander kenmerke van die Kaaps-Hollandse styl	83
3.2.2	Gewels van Elandsvlei	85
3.2.3	Belangrikste geboue van Elandsvlei	87

3.2.3.1 Gebou A: Tant Maria se huis	87
Grondplan	87
Gewels en ander versierings	89
Konstruksie	96
3.2.3.2 Gebou B: Lochner se huis	99
3.2.3.3 Gebou C: Cobus se huis	101
Gewels en ander versierings	102
Konstruksie	104
3.2.3.4 Gebou D: Pop se huis	104
Grondplan	105
Gewels en ander versierings	105
Konstruksie	107
3.2.3.5 Gebou E: Ou meulhuis	110
3.2.3.6 Gebou F: Skuur	110
3.2.3.7 Gebou I: Jodestál	112
3.2.3.8 Gebou J: Die Teekamertjie	112
3.2.3.9 Gebou K: Woonhuis	113
3.2.3.10 Murasies, oorblyfsels en verdwene geboue	115
Huis O (oorblyfsel)	115
Murasie P	115
Verdwene geboue	117
3.2.3.11 Ander bousels	118
3.2.4 Boudatums	118
3.2.4.1 Die eerste huis	119
3.2.4.2 Ander geboue	120
3.2.4.3 Gewels	122
3.2.5 Bouers en ontwerpers	122
3.2.5.1 Hester Johanna Lubbe	124
3.2.5.2 Maleiers	125
3.2.5.3 Schalk Willem Lubbe	126
3.2.5.4 Henry Buck	126
3.2.5.5 Koos Boltman	128
3.2.5.6 Carel Lotz	129

3.2.5.7	Rondreisende Engelsman	131
3.2.5.8	Samevatting	132
3.3	Huidige stand van sake	133
3.3.1	Redes vir die verval van die geboue	133
4	Hoofstuk 4: Bewaring van die Elandsvlei-gebouekompleks	135
4.1	Restourasie in teorie	135
4.1.1	Bewaringsprosesse	135
4.1.1.1	Restourasie	135
4.1.1.2	Behoud	137
4.1.1.3	Versterking (opknapping) en aanpassing	138
4.1.2	Bepaling van bewarenswaardigheid	139
4.1.2.1	Instituut van Argitekte	139
	Argitektoniese waarde	139
	Kulturele waarde en historiese belang	139
	Omgewingsligging	140
	Strukturele belang en gebruik van materiale	141
4.1.2.2	Die Wet op Nasionale Erfenishulpbronne no 25 van 1999	141
4.1.3	Faktore wat die bewaringsbesluit beïnvloed	142
4.2	Restourasie in praktyk	143
4.2.1	Stappe in 'n wetenskaplike bewaringsproses	144
4.2.1.1	Voorafnavorsing	144
4.2.1.2	Dokumentering	145
4.2.2	Praktiese restourasie van die Elandsvlei-gebouekompleks	146
4.2.3	Voorstelle vir gebruik na restourasie	150
5	Hoofstuk 5: Evaluering	153

Lys van illustrasies

1. Kaart van Suid-Afrika met vergroting van Elandsvlei-area	8
2. Voorkoms van <i>desert varnish</i> naby Elandsvlei	12
3. Klip-oordekte veld op Elandsvlei	12
4. Die tuin van Elandsvlei	12
5. Tabel van transaksies wat op die plaas betrekking het	21
6. Benaderde ligging van plase in die Sederberg-veldkornetskap in 1850	24
7. Benaderde ligging van plase in die Biedou-veldkornetskap in 1850	24
8. Kaart van 1900	27
9. Foto van Andrew Hough en gesin	31
10. Kaart van 1818	36
11. Opgekleide mure	71
12. Terreinplan van Elandsvlei	79
13. Barokgewel	82
14. Bolbolgewel	82
15. Laat-Barokgewel	82
16. Rococo-gewel	82
17. Neo-Klassieke gewel	82
18. Letter-van-die-alfabet grondplanne	84
19. Tipiese gewel op Elandsvlei	86
20. Boogvenster omring deur rustiekwerk	86
21. Sketse van gewels op Prince Albert	88
22. Grondplan van Tant Maria se huis	90
23. Gewel van Tant Maria se huis	92
24. Uitsteeksel van gewel van Tant Maria se huis	92
25. Skematiese rekonstruksie van oudste gewel	94
26. Ou sierpleisterwerk rondom venster	94
27a Tipiese deur op Elandsvlei	98
27b Binnekant van deur wat plankkonstruksie vertoon	98
28. Skuifraamvensters met ojiefvormige puntjies	98
29. Lochner se huis met oorblyfsels van gewelkonstruksie	100
30. Lochner se huis met sierpleisterwerk bo vensters	100

31. Sygewel van Cobus se huis	103
32. Platdakgedeelte met hoekrustiek en S-vormige versierings	103
33. Grondplan van Pop se huis	106
34. Vooraansig van Pop se huis	108
35. Dubbeldeure in Pop se huis	108
36. Voordeur van Pop se huis	109
37. Ou meulhuis	111
38. Skuur	111
39. Die Teekamertjie	114
40. Mnr Carstens se huis	114
41. Foto wat verdwene huis aantoon	116
42. Terreinplan van Elandsvlei	147
43. Oorgroeide binnehof tussen Tant Maria se huis en Lochner se huis	149
44. Houtvloerplanke direk op sand gelê	149

INLEIDING

Probleemformulering

Die lot van histories-belangrike geboue en gebouekomplekse wat aan verval blootgestel is, is 'n aktuele vraagstuk in die bewaringswêreld. Daar bestaan ernstige vrae oor die behoud van sulke komplekse en die wenslikheid al dan nie van bewaringsaksies, veral in die lig van die finansiële implikasies wat dit inhou. Die vraag ontstaan: Moet 'n gebou of kompleks volledig outentiek gerestoureer word sodat dit vir die nageslag as beeld van 'n spesifieke argitektoniese styl of moontlik 'n lewenswyse kan dien, of is dit genoeg om die gebou bloot te beskerm teen verdere verval? Is dit finansiël gesproke dalk beter om die gebou te sloop en 'n moderne struktuur op te rig?

Die plaaskompleks op Elandsvlei dien as gevallestudie waar hierdie kwessies aangespreek word. Die kompleks is in wese verteenwoordigend van ander soortgelyke komplekse en illustreer die problematiek rondom die opweeg van kultuurhistories-argitektoniese waarde teenoor die finansiële insette wat die bewaringsproses verg. Die kompleks is sprekend van die aktuele en wesenlike probleem waarvoor bewaringsbewustes gereeld te staan kom, naamlik die feit dat al meer bewarenswaardige geboue vervalle raak en dat daar 'n groter-wordende tekort ondervind word aan die middele en selfs ook die wil om dit te bewaar. Ten spyte daarvan dat die Wet op Nasionale Erfenis hulpbronne alle strukture ouer as 60 jaar beskerm, word tallose sulke geboue nie bewaar nie, en dit bring mee dat die plattelandse boukuns van Suid-Afrika besig is om stadig maar seker uit te sterf; 'n verlies van onskatbare omvang.

Doel van ondersoek

Die studie wil 'n rigtinggewende bydrae lewer tot die praktiese oplossing van bewaringskwessies in Suid-Afrika, met spesifieke fokus op die bewaring van argitektuur op die platteland. Spesifieke doelwitte van hierdie studie wat uit bostaande problematiek voortvloei, is die volgende:

- 'n Evaluasie van die gebouekompleks op Elandsvlei in terme van die styl van die geboue, die boumateriaal wat gebruik is en die boumetodes wat aangewend is.

- 'n Evaluering van die bewarenswaardigheid van die geboue in terme van historiese, kulturele en estetiese waarde.
- 'n Ondersoek na die moontlikhede van die fisieke bewaring van die geboue en hul aanwending daarna, veral met die oog op toerisme.
- 'n Agtergrondstudie van die plaas en sy bewoners om die argitektuur binne die konteks van historiese gegewens te plaas.

Terreinafbakening

Geografies gesproke bemoei die studie hom met die plaas Elandsvlei (plaasnommer 1116, distrik Calvinia), wat geleë is in die Ceres-Karoo, op die grens tussen die Wes-Kaap en die Noord-Kaap. Geboue in ander gebiede kom ook ter sprake, hoofsaaklik in vergelyking met dié op Elandsvlei.

Die tydperk inbegrepe in die studie strek vanaf die eerste blanke besetting van die gebied tot die huidige tyd. Die meeste geboue op die plaas is in die laaste dekades van die negentiende eeu opgerig en daarom konsentreer die studie in detail op daardie periode. Daar word in die eerste gedeelte van die studie aandag gegee aan die vroeë ontstaansgeskiedenis van die plaas en die omgewing van die Ceres-Karoo om die aktiwiteite op die plaas binne konteks te plaas.

Dit is nie die hoofdoel van die studie om 'n volledige kultuurhistoriese beeld van Elandsvlei te skep nie en die ruimte daarvoor ontbreek ook. Die studieterrein is spesifiek die geboue op die plaas, aangesien die einddoel van die studie die bewaring en gebruik van hierdie geboue is nadat toepaslike bewaringsaksies uitgevoer is. Die geboue kan egter nie in isolasie bestudeer word nie en daarom is 'n agtergrondstudie gedoen wat dien as inleiding om die geboue binne die toepaslike raamwerk te plaas.

Begripsverklaring

Die term *bwarenswaardigheid* word in hierdie studie op 'n spesifieke wyse gebruik. In die eerste plek impliseer dit die vraag: Moet die geboue op die plaas bewaar word? Indien die

antwoord op hierdie eerste vraag bevestigend is, moet die volgende vrae aangespreek word: Waarom moet dit bewaar word? Op watter wyse moet dit bewaar word? Wat moet daarmee gebeur nadat dit bewaar is? Al bostaande kwessies word ingesluit in die term soos dit in die titel van die studie gebruik word.

Die sogenaamd politiek-korrekte term **San** word tans allerweë gebruik en klaarblyklik aanvaar wanneer daar na die **Boesmans** verwys word. Volgens die argeoloog Andy Smith, wat intensiewe navorsing in die veld gedoen het en steeds doen, verkies die Boesmans wat by sy studie betrek is, egter die benaming *Boesman* (2000:10). Dr James Walton se mening van die gewilde woord *Khoisan* sluit aan by bostaande stelling: *a composite name compounded of "Khoikhoi" and "San" [...]. As the two peoples differ in origin and culture and as the word "San" is a demeaning name for the Bushmen there would appear to be little purpose in retaining such a collective name...* (1995:125). Die benaming Boesman word dus in hierdie studie gebruik.

Kenners verskil in hul opvattinge oor die **Kaaps-Hollandse** boustyl en het uiteenlopende opinies oor die herkoms van die styl en die korrektheid of gepastheid van die term. Die verskillende manifestasies van die styl en die algemene eienskappe wat daarmee geassosieer word, word kortliks opgesom in 3.2.1.

Die term **restourasie** is ook baie kontensieus en lewendige debatte oor die presiese betekenis van die term en die verskillende interpretasiemoontlikhede word gereeld gevoer. Hierdie kwessie word in 4.1.1.1 volledig bespreek.

Navorsingsmetodiek

Ter aanvang van die studie is die plaas besoek en die geboue besigtig om vertrouwd te raak met die omgewing en die fisiese uitleg van die plaas en werf. 'n Hele aantal verdere besoeke is aan die plaas gebring, hoofsaaklik met die doel om die geboue te dokumenteer. Foto's is deurlopend geneem.

Navorsing is by die Genealogiese Instituut op Stellenbosch gedoen om die huwelike, sterftes en doopbesonderhede van verskillende familieledede na te slaan. By die Kaapstad Argiefbewaarplek is inligting ingewin oor die plaas gedurende die jare van die leningsplaas- en erfpagstelsels, die eerste eienaars, slawe en die finansiële situasie van die eienaars. Hierdie bron het ook inligting oor die skool op die plaas opgelewer. Vir inligting oor die transaksie-geskiedenis van die plaas is die dokumente in die Kaapstadse Aktekantoor nageslaan.

'n Hele aantal inligtingstukke wat hoofsaaklik saamgestel is uit mondelinge oorleweringe in verband met die genealogie van die Hough-familie (die huidige eienaars) en die vroeë geskiedenis van die plaas, sirkuleer tussen familieledede. Hoewel die familie 'n paar ou foto's besit, bied die foto's baie min leidrade van argitektoniese belang. Een informant het 'n plakboek van gebeure relevant tot die plaas gehou, maar verder besit hulle weinig primêre bronne soos briewe, aktes ensovoorts.

Intensiewe agtergrondstudie oor die omgewing, tydsgees en ekonomiese en sosiale toestande is gedoen, en hier was die dagboeke en verslae van persone wat in die vroeë dekades van die negentiende eeu deur die gebied gereis het, veral van belang. 'n Deeglike literatuursoektog is gedoen om direkte verwysings na die plaas te probeer opspoor. Meer spesifieke bronne is geraadpleeg vir gedetailleerde inligting oor sekere aspekte van die studie soos volksboukunde, Boesmans en Khoi en die kwessies rondom bewaring, om slegs 'n paar te noem.

Onderhoude is gevoer met die eienaars van die plaas, familieledede, ander belanghebbendes en persone wat in die veertigerjare van die vorige eeu daar skoolgegaan het. Talle staaltjies en oorleweringe is op klankband opgeneem. Vir gapings in inligting wat nog bestaan het, is verskeie spesialiste geraadpleeg. Voorbeelde hiervan is kundige restourasiebouers en argitekte wie se raad ingewin is om die moontlikhede ten opsigte van restourasie te bespreek en kleiner detail van argitektoniese belang uit te klaar. Kundiges in verskillende ander velde is ook genader vir spesifieke besonderhede. Waar moontlik en waar nodig is persone wat tydskrifartikels en boeke geskryf het, persoonlik genader vir opklaring van sekere punte.

Evaluering van bronne

Die dokumentering van die geboue het nie altyd sonder haakplek verloop nie, aangesien sommige geboue in so 'n toestand van verval is dat dit optekening bemoeilik. Sommige vloere het verrot sodat dit onmoontlik is om die geboue binne te gaan. Ruie plantegroei, moerasagtige grond en swerms bye wat hul intrek in geboue geneem het, het in party gevalle toegang bemoeilik en sodoende dokumentering belemmer. Een van die drie huidige eienaars wou aanvanklik nie toestemming verleen dat sy eiendom betree word nie, hoewel een gebou wel uiteindelik met sy instemming gedokumenteer is.

Gepubliseerde bronne in die Genealogiese Instituut het soms foute bevat wat uit vergelykende studies geblyk het. Die oorspronklike dokumente moes nageslaan word om die korrekte feite te bekom. Die argiefgroepe in die Staatsargief en Aktekantoor is nie volledig nie en talle gapings bestaan, wat dit onmoontlik gemaak het om 'n volledige en korrekte beeld van die verloop van sake op te bou. Heelwat afleidings moes by gebrek aan outentieke dokumentasie gemaak word.

Dokumentasie in die Kaapstad Argiefbewaarplek wat verband hou met die onderwys was baie onvolledig. Notules van vergaderings van die Calvinia-skoolraad (die SBCW-reeks) vir die periodes April 1906 tot Maart 1953 en Desember 1959 tot Januarie 1975 was nooit in die besit van die Argief nie. Verskeie reekse relevante dokumentasie in die SGE-reeks is in 1964 in opdrag van die argivaris vernietig. Dokumentasie en ander inligting wat verband hou met die poswese was ook baie skaars, aangesien die meeste hiervan ook 'n paar jaar gelede in opdrag van die owerhede vernietig is. Die Telkom Eksploratorium in Kaapstad bewaar nog boeke, brokkies inligting en enkele dokumente, waar daar wel inligting oor Elandsvlei opgespoor is.

Die inligtingstukke wat in besit van die familie is, het heelwat gapings en foutiewe inligting bevat. Dit het duidelik geword dat baie gegewens bloot uit 'n vorige inligtingstuk oorgeneem is en dat dit deur die familieleden as die waarheid aanvaar word. Die korrekte feite het aan die lig gekom nadat oorspronklike dokumente soos doopsertifikate, huweliksregisters en aktereisters nageslaan is.

In die literatuur was spesifieke inligting oor Elandsvlei baie skamtel en afleidings oor die algemene omstandighede moes gemaak en op die plaas toegepas word. Die werk van negentiende-eeuse reisigers was uiters waardevol om algemene omstandighede van die tyd te wete te kom, maar in die lig van die feit dat hierdie bron meestal uit subjektiewe mededelings bestaan, kan dit ook nie altyd as volstrekt korrek aanvaar word nie. Hoewel hierdie reisbeskrywings eerstehandse weergawes van die skrywer se ervarings is, is die feite tog soms ietwat verdraai om in te pas by sy spesifieke vooroordele. Dit het selfs ook geblyk dat die inligting in 'n tydskrifartikel wat deur 'n eienaar van die plaas geskryf is, nie korrek was nie, nadat die besonderhede vervat in die artikel nagegaan is.

Mondelinge oorlewering is vir die kultuurhistorikus van groot waarde aangesien dit bydra om die tydsges en sosiale aspekte rondom 'n objek van navorsing in te klee. Oorlewering wat berus op feite soos datums en opeenvolging van gebeurtenisse in die verre verlede moet oor die algemeen versigtig benader word en altyd dokumentêr geverifieer word. Inligting wat verkry word by 'n informant wat 'n spesifieke gebeurtenis of tydperk self beleef het, soos byvoorbeeld 'n informant wat die plaasskool bygewoon het, of 'n inwoner wat die algemene lewenswyse op Elandsvlei beskryf, is vanselfsprekend baie meer betroubaar. Oorlewering wat handel oor praktiese aspekte soos byvoorbeeld die maak van kleistene, kan ook as betroubaar aanvaar word, aangesien die persone wat die prosesse verduidelik, persoonlike ondervinding daarvan het.

Aanbieding van stof

Die foto's, kaarte en sketse wat ter illustrasie gebruik word, is nie as aparte bylaes aangebied nie, maar as deel van die teks. Die rede hiervoor is dat die meeste illustrasies 'n integrale deel van die werk vorm, veral in hoofstuk drie, waar die argitektuur van die spesifieke geboue op die plaas bespreek word. Daar word dikwels na die fyn detail in die illustrasies verwys en daar word inderdaad op die illustrasies staatgemaak om die beeld wat beskryf word, te voltooi en te verhelder. Volgrootte argitekstekeninge van die twee belangrikste geboue word wel as bylaes aangebied.

HOOFSTUK 1

AGTERGROND

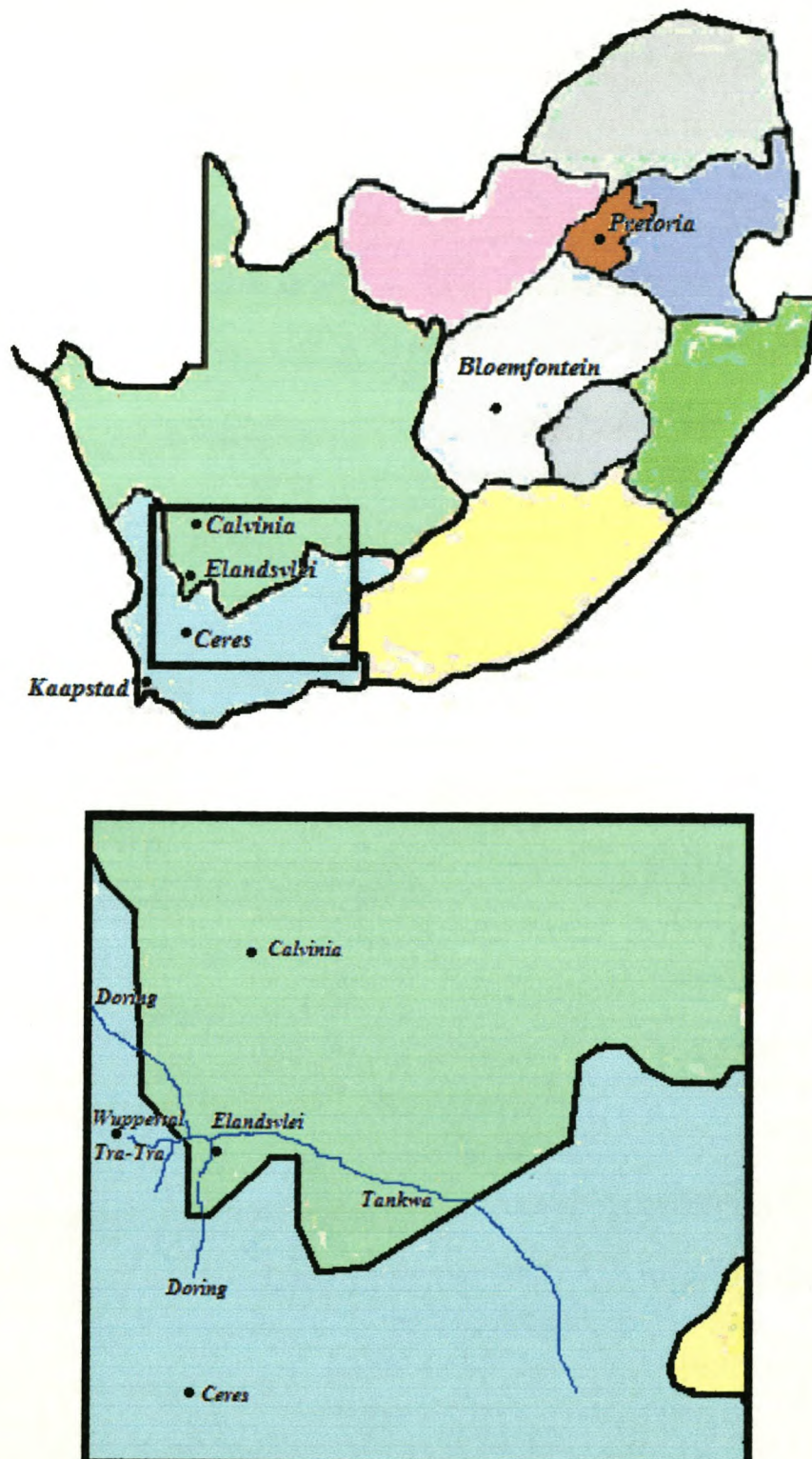
1.1 GEOGRAFIE VAN ELANDSVLEI

Die plaas Elandsvlei (plaasnommer 1116, distrik Calvinia) is geleë in die yl-bevolkte gebied van die Ceres-Karoo, ongeveer halfpad tussen die dorpe Ceres (Wes-Kaap) en Calvinia (Noord-Kaap), wat amper 250 kilometer van mekaar geleë is (figuur 1). Hoewel die Ceres-Karoo en omringende Karoogebied in bloot geografiese terme beskryf word as onder meer '*n betreklike plat plato van tussen 1000 en 3000 vt [\pm 307 – 921 m] hoogte* (Moolman 1939:31) en '*n platogebied half-woestyn van aard* (Penrith 1974:3), is die gebied so uitgestrek, dun bevolk en onherbergsaam dat *geen enkele definisie breed genoeg is om hierdie geweldige uitgestrektheid te huisves nie* (Penrith 1974:3).

Die riviere van die Ceres-Karoo is oor die algemeen selde standhoudend (Moolman 1939:34; Pringle 1966:163). Die reisiger Burchell wat vroeg in die neëntiende eeu deur die gebied gereis het, teken in sy reisjoernaal aan dat die riviere sowel as die plantegroei vir die grootste deel van die jaar heeltemal verdwyn. Hy noem dat sy reisgeselskap soms skaars bewus is van die feit dat hulle deur 'n rivierloop gaan (1953:155). Die Olifantsrivier is een van die belangrikste standhoudende riviere wat deur die droogtegeteisterde Noord-Kaap en aangrensende gebiede vloei. Die Doringrivier is 'n belangrike sytak van hierdie rivier en het ook self 'n groot aantal sytakke (Moolman 1939:34). Op Elandsvlei vloei twee sytakke van die Doringrivier, naamlik die Tankwa- en die Tra-Tra-riviere, in die Doringrivier in (mnr C Hough 2001:onderhoud).

1.1.1 KLIMAAT

Die algemene reënval van die Ceres-Karoo is so laag (minder as 125 mm per jaar) en die gemiddelde temperature so hoog dat groot dele as 'n woestyn beskou kan word (Moolman 1939:55; Naudé 1944:102). Dit gebeur dikwels dat daar vir 'n hele paar jaar lank geen reën

Figuur 1: Kaart van Suid-Afrika met vergroting van Elandsvlei-area

val nie (Moolman 1939:63; Penrith 1974:6,7) en volgens oorlewing het dit al selfs vir 12 agtereenvolgende jare glad nie gereën nie (Underhay *gd*:67).

Elandsvlei self kry jaarliks gemiddeld 67 mm reën, maar aan die begin van 2001 het die plaas en die hele omringende gebied vier jaar laas enige noemenswaardige reën gehad. In 2000 was die reënval 27 mm, in 1999 was dit 20 mm en in 1998 het daar slegs 17 mm reën geval (mnr C Hough 2001:onderhoud). Woestyngebiede oor die wêreld heen word verdeel in drie areas: halfwoestyngebiede met 'n reënval van tussen 200 – 500 mm per jaar, woestyngebiede met 'n reënval van tussen 25 en 200 mm per jaar en hiperdroë gebiede waar dit vir jare aaneen glad nie reën nie (*Guinness Encyclopedia* 1990:92). Hieruit blyk dit duidelik dat die area werklik as 'n woestyn geklassifiseer kan word, en dat daar minder reën val as in groot gedeeltes van die Sahara-woestyn, waar die gemiddelde jaarlikse reënval meer as 200 mm is (*Wêreldspektrum* Deel 24 1983:198).

Saam met droogte is uiterste temperature nog 'n kenmerk van die Karoo. Dit word geweldig warm op Elandsvlei en trouens in die hele Karoo. Die Sweedse botanis dr Carl Thunberg, wat tussen 1772 en 1774 'n reis na die binneland afgelê het, beskryf die hitte van die Karoo met woorde soos *intolerable*, *insufferable* en *tormenting*, en teken selfs aan dat die lede van sy geselskap se liggame swel van die hitte (1986:283). Die reisiger Lichtenstein beskryf in sy joernaal die hitte, selfs in die huidige Darling-omgewing, as *almost insupportable* (1928:40). Moolman, wat in 1939 'n tesis oor die bevolkingsverspreiding van die Wes-Kaap geskryf het, maak spesifieke melding van Elandsvlei se klimaat. Volgens hom word dit in daardie omgewing warmer as in die Olifantsrivier-vallei, wat berug is vir geweldig hoë temperature (1939:46). Uiterste koue en selfs sneeu word ook gereeld in die Ceres-Karoo ervaar. Burchell het minimumtemperature van onder vriespunt en dagmaksima van so laag as 3.3°C in die omgewing van die Roggeveldberge gemeet (Burchell 1953:181-185; C Potgieter 1929:24). Reisgeselskappe se tente het selfs snags op sommige plekke gevries (Godée-Molsbergen 1916:183).

Oorstromings wat die feitlik onvermydelike gevolg van goeie reën ná lang periodes van droogte is, is nog 'n uiterste natuurkrag waarmee die inwoners van die Ceres-Karoo te kampe het. Aangesien die Olifantsrivier standhoudend is, kom dit na groot reëns met 'n

geweldige hoeveelheid water af (Moolman 1939:34). Juis vanweë die feit dat drie riviere op Elandsvlei inmekaarvloei, is die spesifieke omgewing van die plaas baie onderhewig aan vloede, veral wanneer meer as een van die riviere gelyk afkom (mev M Hough 1999:onderhoud). Sulke groot oorstromings vind ongeveer een maal in 10 jaar plaas en aangesien die area so plat is, stoot die water dan oor baie groot gedeeltes uit (mnr D Botes 1999:onderhoud). Die grootste oorstroming waarvan die huidige inwoners weet, is dié van 1925, toe al die huise oorstroom is (mnr D Botes, mev T Cillie, mnr A Hough 1999:onderhoude). Daar is 'n rots op die plaas waar die hoogte van die vloedwater van daardie oorstroming gemerk is met die datum 1925 in die klip uitgekerf (mnr C Hough 2001:onderhoud).

1.1.2 PLANTEGROEI

Burchell beskryf die Ceres-Karoo as 'n *unvaried and treeless landscape*, met doringbome wat slegs by die rivierlope aangetref word (1953:155). Volgens die neëntiende-eeuse digter Thomas Pringle is die Karoo 'n *arid desert* met feitlik geen plantegroei nie, en dié wat daar is, lyk asof dit geen vog bevat nie; hy vergelyk dit selfs met besemstokke (Pringle 1966:164). Moolman noem hierdie area *ongetwyfeld die swakste deel in die hele Suid-Wes-Kaap [...]. Dis 'n baie droë gebied wat gedurende die somermaande feitlik heeltemal ontvolk is. Daar is geen ordentlike huise nie; die plase is nie eens toegespan nie en die boere gebruik hul net vir 'n paar wintermaande* (1939:246). Hierdie stelling is 'n redelik growwe veralgemening en was ook nie op die stadium waarop dit gemaak was korrek nie, soos later sal blyk. Die plantegroei van die hele gebied rondom Elandsvlei is egter inderdaad besonder skraal en groot uitgestrekte gedeeltes is so ver as die oog kan sien, oordek deur klippe, met feitlik geen waarneembare plantegroei nie. In sommige gevalle is die klippe pikswart en glansend (figuur 2), 'n verskynsel wat *desert varnish* genoem word. Dit is 'n swart laag wat op klippe vorm as die omgewing aan spesifieke klimaatstoestande onderhewig is, soos baie lae nag- en baie hoë dagtemperatuur, gekoppel aan ander faktore soos baie lae reënval en 'n spesifieke humiditeit. Soortgelyke verskynsels kom voor in gedeeltes van die Negev- en Sahara-woestyne (dr H Theron 2001:onderhoud).

Op ander gedeeltes van die plaas is die grond oortrek deur ronde wit klippe, wat die area die voorkoms van 'n reusagtige droë rivierbedding gee (figuur 3). Aangesien daar nog geen

navorsing oor daardie spesifieke verskynsel op Elandsvlei gedoen is nie, kan daar nie met sekerheid gesê word wat die oorsaak daarvan is nie. Daar is egter twee moontlike verklarings vir hierdie sogenaamde *boulder beds*. Dit kan in die eerste plek inderdaad rivierklippe wees wat miljoene jare gelede deur riviere afgeset is, of dit kan swerfstene wees wat gedurende die ystydperk saam met 'n ysplaat beweeg het en toe daar neergeset is. In daardie geval sal die klippe van 'n baie wydverspreide area afkomstig wees, selfs van sover as die noordelikste dele van Suid-Afrika (dr H Theron 2001:onderhoud).

Die geografies baie klein area waarop die plaas aangelê is, het vanweë die aanwesigheid van die riviere 'n unieke mikroklimaat binne die omringende landskap. Groot areas in die omgewing van die riviere word bedek deur welige natuurlike plantegroei. Kol Deneys Reitz, wat tydens die Anglo-Boere-oorlog twee dae lank op Elandsvlei gerus het, het die plaas in sy joernaal beskryf as 'n oase met wuiwende palms en lopende waters (Reitz 1998:215). Reeds in 1823 word daar in 'n amptelike dokument gemeld dat die riviere wat deur Elandsvlei loop, die langste van al die riviere in die gebied water het en tot laat in die somer nog loop (KAB LBD 39). Die natuurlike bome wat daar voorkom is, soos oral in die Karoo, hoofsaaklik doringbome en in 'n mindere mate rivierwilgers. Meneer FE Hough onthou dat daar in sy kinderjare aan hulle vertel is dat daar sulke digte woude op die rivierwalle was dat die wildsbokke dit vermy het aangesien roofdiere en Boesmans (sien verduideliking vir benaming in Inleiding) maklik daar kon skuil. Hy noem nie waaruit die woude bestaan het nie, hoewel hy meld dat die vlaktes op die plaas oortrek was van vyebos en wuiwende boesmangras. Dit het ook gewemel van die wild (Hough 1959:gp).

Die omgewing van die opstalle is 'n werklike oase te midde van die dorre omgewing. Daar is vroeër jare koring, rog, hawer, gars en lusern op die plaas aangeplant, asook alle soorte vrugte wat destyds bekend was. Wingerde is aangelê (MS Hough 1981:1) en daar staan vandag nog 'n paar wingerdstokke met stamme van meer as 'n meter in omtrek. Dadelpalms, populierbosse en blomtuine is ook aangelê (MS Hough 1981:1) en die persoon wat vir die eerste maal op Elandsvlei aanland, staan verstom voor die skielike en

Figuur 2: Voorkoms van desert varnish naby Elandsvlei (Foto: A van Zyl 2002)

Figuur 3: Klip-oordekte veld op Elandsvlei (Foto: A van Zyl 2000)

Figuur 4: Die tuin van Elandsvlei (Foto: A van Zyl 2000)

onverwagte gesig van welige blomtuine, grasperke, reusepalms en ander groen bome in die middel van die dorste deel van die Karoo (figuur 4).

1.2 VESTIGINGSGESKIEDENIS

1.2.1 GESKIEDENIS VAN DIE AREA

1.2.1.1 Boesmans

Volgens argeologiese getuienis het vroeë jagters wat hoofsaaklik in grotte gewoon het (die voorvaders van die huidige Boesmans), al meer as 20 000 jaar gelede dwarsoor die hele Suid-Afrika geleef, ook in die gebied wat vandag as die Karoo bekend staan (Moolman 1939:6; Smith 2000:10). Daar kan dus aanvaar word dat Boesmans van die vroegste inwoners van die gebied was. (Daar bestaan kontroversie oor die term *Boesmans* teenoor *San*, maar soos in die Inleiding uiteengesit, word eersgenoemde term vir die doeleindes van hierdie studie verkies.)

Die Boesmans is 'n volk wat nie grond bewerk of vee aanhou nie en ook geen woonstrukture oprig nie, met die gevolg dat, met die uitsondering van hul rotskuns, hul verblyf in 'n land betreklik min spore nalaat. Argeologiese opgrawings by Aspoort (voorheen Elandsdrift) het bewys dat mense van die Later Steentydperk daar gewoon het, en die aanname is gemaak dat hulle seisoenaal beweeg het tussen hierdie waterryke riviergebied in die winter (wanneer wild dan ook volop was) en die berggebiede, waar daar in die somer meer water en wild te vinde was (Smith 1978:118,124).

Op Elandsvlei is daar ook tekens van Boesman-bewoning (Hough 1959:gp; mnr C Hough 2001:onderhoud). In die holkrans op die plaas is talle voorbeelde van hulle rotskuns. Party is al erg verweer, maar ander nog in 'n verbasend goeie toestand. Die huidige eienaar, mnr Cobus Hough, onthou ook uit sy kinderdae dat sogenaamde *Boesmanwerwe* aan hom uitgewys is, waar klipsplinters getuig van die Boesmans se aktiwiteite rondom die vervaardiging van werktuie. Hierdie Boesmanwerwe was gewoonlik goeie uitkykpunte

vanwaar diere bospied kon word, en het dikwels 'n uitsig oor die riviere gehad, waar die diere moes kom water drink (mnr C Hough 2001: onderhoud). 'n Mens tref vandag nog talle bewerkte klippe in die veld aan en ook pylpunte met kenmerkende klein weerhakies wat die pyl in die dier se vel moes laat vassteek totdat die gif kans gekry het om te werk. Heelwat Boesmangrafte, wat bloot bestaan uit 'n hopie klippe, meestal in 'n sanderige leegte, word ook op die plaas aangetref. Volgens mnr C Hough het sy vader eenmaal so 'n graf oopgegrawe en menslike beendere en tande daarin aangetref. Die beendere het by aanraking verpoeier. Daar is selfs Boesmangrafte op die plaas waar die lyk bloot teen 'n krans sitgemaak en met klippe bedek is (mnr C Hough 2001: onderhoud).

Die teenwoordigheid van Boesmans was een van die hoofredes waarom dit so lank geneem het voordat blanke pioniers sekere dele van die binneland bevolk het. Daar bestaan talle verslae van die stryd tussen die boerepioniers en die Boesmans. Boesmans het trekboere en hul veewagters aangeval en vermoor en dikwels daarin geslaag om die boere van hul plase te verdryf. Die reisiger Lichtenstein het eerstehands kennis gemaak met 'n vrou wie se hele uitgebreide familie deur Boesmans vermoor is. Sy self is dae lank deur hulle aangehou voordat sy deur 'n kommando boere gered is (Lichtenstein 1928:125). Dit is dus duidelik waarom die Boesmans baie lank deur die boere as dodelike vyande beskou is (Green 1955:30; Penrith 1974:6; mnr P Burger 1999: onderhoud) en hulle het vir verskeie dekades daarin geslaag om die uitbreiding van die trekboere tot stilstand te bring, ten spyte van swaar verliese wat hulle self tydens skermutselings gely het (Eloff 1978:10; Smith 2000:64). Die Boesmans het egter mettertyd teruggetrek in die rigting van die Kalahari as 'n laaste toevlugsoord (Penrith 1974:6). Hierin het die kommando-stelsel, waarvolgens plaaslike boere in georganiseerde militêre groepe straf- en aanvalsekspedisies teen Boesmans onderneem het, 'n groot rol gespeel (Penn 1995:222). Sommige Boesmans het by blanke boere begin werk of is in die geleedere van die Khoi (Hottentotte) opgeneem, maar die meeste wou blykbaar steeds hul onafhanklikheid behou en het daarom buite bereik van die blankes en die swart stamme wat hul probeer verkneg het, weggetrek (De Waal 2001:IV; Penrith 1974:6; Smith 2000:44).

1.2.1.2 Khoi

Daar was 'n groot verskeidenheid Khoi-stamme aan die Kaap en talle van hulle het, soos die Boesmans, onder andere in die Karoo gebly op die stadium toe die blanke koloniste die Kaap begin bewoon het. Die meeste vroeë reisigers, soos Dankert in 1660, Pieter van Meerhoff in 1661 en Isak Schrijver in 1689, teken in hul dagboeke aan dat hulle Khoi-sowel as Boesmangroepe ontmoet of gewaar (Moolman 1939:12,13; Smith 2000:30). Die vroeë koloniste het die Khoi ook, met rede, gevrees aangesien daar talle aanvalle en moorde op koloniste, jagters en reisigers plaasgevind het. Dit het uiteindelik gelei tot die Khoi-oorloë van 1739 (Dapper 1933:89) en bitter gevegte en intensiewe kommando-aktiwiteit in die dekades tussen 1770 en 1790 (Penn 1995:41).

Hoewel die twee groepe (Boesmans en Khoi) dieselfde geografiese gebiede bewoon het, was hul kultuur en lewenswyses heeltemal verskillend. Terwyl die Boesmans jagters en versamelaars was met geen landbouerskultuur nie (De Waal 2001:IV), was die Khoi veeboere wat alreeds sedert die vestiging van die Europeërs vee met Jan van Riebeeck en sy mense geruil het (Schapera 1933:ii,xiv). Hulle het ook, anders as die Boesmans, strukture opgerig om in te woon, maar dit was tydelike hutte wat maklik weer afgebreek kon word, aangesien hulle gedurig van plek tot plek agter weiveld aan beweeg het (Dapper 1933:69). Hul woonplekke het dus ook geen blywende impak op die omgewing gehad nie.

Oor die algemeen het die Boesmans en Khoi blykbaar in relatiewe vrede saamgeleef, hoewel konflik ook soms ontstaan het, veral wanneer die Khoi die jaggebied van die Boesmans vir hul vee wou opeis. Ten spyte van sulke onderlinge konflik het die twee groepe dikwels saamgestaan in hul stryd teen die koloniste, wat uit die aard van die saak as indringers in hul land beskou is. Dit is ook te verstane dat die twee groepe hul hewigste teenkanting in die Doornrivier-area sou bied, aangesien dit weens die binnelandse watertekort vir hulle feitlik onmoontlik was om verder te retireer (Penn 1995:41). Na die Khoi-oorloë van die agtiende eeu, waarin daar ook baie Boesmans geveg het (Penn 1995:92; Smith 2000:44), het die Khoi verder die binneland begin intrek tot by die Oranjerivier en die Boesmans het, soos reeds gemeld, uitgewyk tot in die Kalahari. Dit het grootliks daartoe bygedra dat die Ceres-Karoo en ander gebiede vir blanke pioniers

toeganklik geword het (De Grevenbroek 1933:295; Moolman 1939:14; Van der Walt 1951:356).

'n Ander faktor wat daartoe bygedra het dat die Khoi nie meer so 'n groot bedreiging vir die pionierboere ingehou het nie, is die feit dat hulle byna uitgeroei is deur verskeie siektes wat deur matrose na die Kaap oorgedra is. Pokke was een van die dodelikste siektes wat onder die plaaslike inwoners gemaai het en 'n hele reeks epidemies hiervan het die Kaap getref (Van der Walt 1951:356). Die Khoi het in hul duisende gesterf en geglo dat die blankes hulle "getoor" het (Penn 1995:73).

Hoewel daar op Elandsvlei geen tekens van vroeë Khoi-bewoning is nie, kan daar veral weens die oorfloed aan water aanvaar word dat hulle wel in die omgewing teenwoordig was. Al die geraadpleegde vroeë reisigers noem dat hulle uitgesprei was oor die hele binneland. Die Khoi-oorloë het ook nie net in die meer suidelike dele van die kolonie nie, maar deur die hele Roggeveld-, Bokkeveld- en Hantam-gebiede en verder noord gewoed (Penn 1995:41).

1.2.1.3 Veeboerpioniers

Weens die beperkings wat die Kompanjie op boerderybedrywighede gestel het, was die boere aan die Kaap aanvanklik landbouers van wie daar van owerheidsweë verwag is om hoofsaaklik graan te produseer. Aangesien die Kompanjie eindelose probleme ondervind het met die ruil van vee met die Khoi, is daar ná 25 jaar se vrugtelose pogings om die ruilhandel te laat slaag, besluit dat dit raadsaam sou wees om self vir vleisvoorsiening te sorg (Penn 1995:52; Van der Merwe 1938:1-20). Weiregte is dus in 1678 aan die eerste vier amptelike veeboere in die land toegeken, hoewel baie graanboere voor daardie tyd alreeds aansienlike veetroppe gehad het (Van der Merwe 1938:20-21).

Weiveld in die omgewing van Tafelbaai was baie beperk, veral in die droë somerseisoen, en aangesien die vee al verder en verder moes wei en in baie gevalle nie meer saans na die fort kon terugkeer nie, het die kompanjie 'n aantal buiteposte gestig waar soldate die vee teen wilde diere en rowers beskerm het (Sleigh 1993:7). Kommandeur Johan Bax het

weiregte al verder die binneland in aan veeboere verleen. Die nuwe kommandeur Simon van der Stel het geweier om verdere weilisensies uit te reik weens sy beleid van 'n digbevolkte landboukolonie, maar die boere het in weerwil daarvan die gewoonte ontwikkel om hul vee seisoenaal diep die binneland in te stuur onder toesig van 'n seun, kneg of betroubare slaaf (Van der Merwe 1938:29-30).

Uitbreiding na die binneland het daarna met rasse skrede toegeneem. Boere het mettertyd al verder van die Kaap af, verder as die Drakenstein- en Wagenmakersvalleie (die huidige Paarl en Wellington-omgewings), hul vee laat wei (Sleigh 1993:522). Pieter Potter, die amptelike landmeter van die kompanjie, het alreeds in 1658 die natuurlike deurgang in die berge na die huidige Tulbagh ontdek (Mossop gd:45; Sleigh 1993:522). WA van der Stel het die Land van Waveren, soos sy vader hierdie vallei gedoop het, in 1699 besoek en in 1700 is 'n groep mense deur soldate daarheen vergesel om 'n nuwe kolonie te gaan stig (Sleigh 1993:522-523).

Hoewel die pas deur die berg (die Oudekloof-pas genoem) beswaarlik met 'n wa en osse begaanbaar was, is die landstreek ten noorde van die berge tog geleidelik gekoloniseer (Van der Merwe 1938:60-61). Die reisiger P Kolbe, wat van 1705 tot 1713 aan die Kaap vertoef het, beskryf hoedat reisigers na Roodezand (soos die streek ook destyds bekend gestaan het) op verskeie plekke tydens die oortog oor die berg hul waens moes aflaai en uitmekaarhaal om dit dan weer 'n ent verder aanmekaar te sit (Eybers 1926:41).

In die jare tussen 1720 en 1730 het uitgebreide vestiging van veeboere in die gebied tussen die Bokkeveld- en die Roggeveldberge plaasgevind (Moolman 1939:23; Van der Merwe 1938:134). In 1725 het die eerste koloniste hulle in die Olifantsriviervallei gevestig (Van der Merwe 1938:134) en plase *aan de overzyde van de oliphants rivier en aan deze kant van de doorn rivier* ('n baie groot area) is al voor 1750 aan boere in erfpag uitgegee (KAB RLR 12/1, 12/2, 1748-1750). Uitbreiding na die binneland is verder versnel nadat ene Jan Mostert in 1765 op eie koste 'n pas (Mostertshoek genoem) deur die berge na Ceres gebou het. Dit is min of meer op dieselfde plek waar die huidige Michells-pas vanaf 1846-1848 deur Andrew Geddes Bain gebou is (Mossop gd:174-5).

Hoewel die dorp Clanwilliam eers in 1814 geproklameer en die Calvinia-gemeente in 1847 gestig is (MS Le Roux I gd:35), het pioniers al voor die middel van die 18de eeu daardie omgewing, wat slegs onder die Khoi-naam Hantam bekendgestaan het, binnegetrek (Eloff 1978:10; Green 1955:24; Penrith 1974:19). In die omgewing van Calvinia het die uitbreiding egter vir 'n lang periode tot stilstand gekom weens die gekombineerde gevare en probleme van Boesmans, droogtetoestande en tekort aan natuurlike weiding (Eloff 1978:10; Moolman 1939:23).

Onafhanklike lewenstyl van die pioniers

Hoe verder die veeboere van die Kaap weggetrek het, hoe minder het hulle op die Kaapse markte staatgemaak vir hul bestaan. Dit was hoofsaaklik die groot en moeilik-begaanbare afstande na die Kaap wat hiertoe gelei het (Moolman 1939:18). Die afstande het so 'n groot tol geëis van die boer, sy werkers en trekdiere dat daar uiteindelik feitlik geen wins op sy produkte te make was nie (Van der Merwe 1938:195-197). Die Duitser Leiste, 'n vooruitstrewende boer van die plaas Gelukwaard, het 'n uitgebreide beskrywing van al die probleme wat die afstande meebring aan die reisiger Lichtenstein geskets (Lichtenstein 1928:72).

Aangesien die pionierboere se vee in die meeste bestaansmiddele soos melk, vleis, botter en leer kon voorsien, het hulle mettertyd 'n baie onafhanklike lewenstyl aangekweek (Lichtenstein 1928:57; Van der Merwe 1938:201). Die boer het sy eie messel- en timmerwerk gedoen en was self smid, skoenmaker, meubelmaker en transportryer. Die boervroue het kerse gemaak, seep gekook, klere gemaak en die plaasprodukte verwerk, met die gevolg dat die dinge waarvoor kontak met die Kaap nodig was, tot die minimum beperk is (Pretorius 1998:72; Van der Walt 1951:171). Die boere het nie eens nodig gehad om self hul vee by die mark te besorg nie, aangesien die Kompanjie se slagters deur die binneland gereis het om markgereed vee te koop (Lichtenstein 1928:57; Van der Walt 1951:172). In ruil vir die vee het die boer 'n wissel of sogenaamde slagtersbrief ontvang wat hy in die Kaap vir betaling moes gaan aanbied (Van der Merwe 1938:199).

Leningsplase

Uitbreiding na die binneland is bevorder deur die leningsplaasstelsel, wat alreeds in 1714 ingestel is. Daarvolgens het 'n boer weiregte op 'n stuk grond verkry teen 'n nominale jaarlikse huurgeld. As hy meer grond nodig gehad het, het hy bloot verder getrek en nog 'n stuk grond bygehuur. Die seun van die boer het ook gewoonlik met sy huwelik sy eie leningsplaas gekry (Van der Merwe 1938:130). Die tradisioneel groot gesinne het natuurlik ook meegehelp tot snelle uitbreiding.

Aangesien die grond van die Karoo oor die algemeen te skraal is om groot veekuddes dwarsdeur die jaar te dra, het daar 'n stelsel van winter- en somerplase ontstaan, waar die boer seisoenaal heen-en-weer met sy vee getrek het om die beste veld te benut (Moolman 1939:246; Potgieter 1974:131) en om gedurende sekere tye aan veesiektes, veral die sogenaamde veepes, te ontsnap (Lichtenstein 1928:67). Die meeste boere het dus meer as een plaas gehad. Dit blyk duidelik uit onder meer talle opmerkings deur Lichtenstein en is ook op 'n meer wetenskaplike basis bewys deur 'n opname wat in 1850 van plaaseienaars gedoen is, waar slegs 136 persone op genoemde tydstip die 223 plase in die oostelike deel van die Ceres-Karoo besit het (Lichtenstein 1928:66;67; MS Le Roux I gd:36). Op talle van die plase was daar selfs geen woning nie, net 'n primitiewe hut vir gebruik deur die veewagter (Lichtenstein 1928:67; Moolman 1939:246). Die plaas waarop die boer permanent gewoon het, is die *stanning* of *sitplek* genoem en die ander plase was die *buitegronde* of *buitevelde* (mnr P Burger 1999:onderhoud).

1.2.2 GESKIEDENIS VAN DIE PLAAS ELANDSVLEI

Die plaas Elandsvlei soos dit vandag daar uitsien, is 'n samevoeging van gedeeltes van meer as een plaas, en deur middel van tallose grondtransaksies en vererwings is daar deur die jare stukke aangelas en afgesny, sodat dit 'n bykans onmoontlike taak is om die geskiedenis van die plaas stap vir stap na te spoor. Rekords is ook in baie gevalle onvolledig of het nie behoue gebly nie.

1.2.2.1 Elandsdrift

Volgens 'n ongedateerde inskrywing in die aktereregister is Elandsvlei saamgestel uit die plase Elandsdrift en Elandsvlei Ekstensie no 6 (AKK B.56 A Vol.II:1106). Dit wil voorkom asof Elandsdrift die oudste gedeelte van die huidige plaas is. Elandsdrift is die eerste keer in 1747 as leningsplaas uitgegee aan Hendrik Krugel (KAB RLR 11/2:45). In die volgende 32 jaar het dit aan nie minder nie as vyf ander persone behoort voordat dit in 1779 aan Barend Lubbe uitgegee is (KAB RLR 14/1, 15/2, 16/2, 17/2, 24/1, 24/2). Die vraag ontstaan onwillekeurig waarom so 'n vrugbare plek met genoeg water en weiding so dikwels van eienaar verwissel het, en die waarskynlikste antwoord is dat die mense juis vanweë die ideale ligging met intensiewe Khoi- en Boesmanteenkanting te doen gekry het en die een na die ander van die plaas verdryf is.

In die opgaafrol van 1810 word Elandsdrift aangedui as die plaas van Frans Lubbe, die seun van Barend Lubbe (KAB J 19:7). Daar is 'n verwarrende aantal verdere, gelyklopende transaksies wat op die plaas betrekking het, opgesom deur meegaande tabel (figuur 5). Let daarop dat 'n aantal transaksies op twee plekke in die tabel opgeneem is om die rolle van die verskillende rolspelers te beklemtoon.

Al die transaksies in die tabel word in die aktereregisters weergegee (AKK 118 5851-5900:1114/1,1127/1; AKK B.56 A Vol.II:1106) as sou dit betrekking hê op die plaas as geheel. Tog word dit duidelik dat die transaksies in werklikheid op verskillende dele van die plaas betrekking het, soos aangetoon sal word. Wanneer daar dus in die volgende bespreking na *die plaas* verwys word, beteken dit nie noodwendig dat daar na die hele plaas verwys word nie.

In die eerste plek blyk dit uit die tabel dat 'n man met die naam van Barend Petrus van der Merwe in 1818 die plaas in erfpag ontvang (AKK 118 5851-5900:1127/1), terwyl Schalk Willem Lubbe senior (hierna sr) erfpag van die plaas kry in 1832 (KAB QRR 260:218). Schalk Willem Lubbe het nie in hierdie geval Van der Merwe se plaas gekoop nie, aangesien sy vader Frans Lubbe Elandsdrift al sedert 1779 as leningsplaas besit het en die

Lubbe	Van der Merwe	Blake	Hough
1779 – Barend Lubbe kry erfpag van Elandsdrift			
1810 – Elandsdrift behoort aan Frans Lubbe			
	1818 – Barend Petrus van der Merwe kry erfpag van Elandsdrift		
1832 – Schalk Willem Lubbe senior (hierna sr) kry erfpag van Elandsdrift			
1843 – Lubbe sr verkoop Elandsdrift aan Schalk Willem junior (hierna jr) en Jacobus Petrus Hough jr			1843 – Lubbe sr verkoop Elandsdrift aan Schalk Willem jr en Jacobus Petrus Hough jr
	1850 – Elandsdrift behoort aan weduwee van BP van der Merwe		
1854 – Lubbe sr verkoop Elandsdrift aan Blake		1854 – Lubbe sr verkoop Elandsdrift aan Blake	
	1873 – Blake bemaak Elandsdrift aan Van der Merwe-broers	1873 – Blake bemaak Elandsdrift aan Van der Merwe-broers	
	1877– JP Hough koop Elandsdrift by Van der Merwe-broers		1877– JP Hough koop Elandsdrift by Van der Merwes
1881 – JP Hough koop SW Lubbe jr se deel van Elandsdrift			1881 – JP Hough koop SW Lubbe jr se deel van Elandsdrift

Figuur 5: Tabel van transaksies wat op die plaas betrekking het

1832-transaksie waarskynlik bloot die oorpasing van die grond op sy naam behels. Die Van der Merwe-plaas het ook in 1850 nog steeds aan Van der Merwe se weduwee behoort (MS Le Roux II gd:gp). Daar is dus beslis op hierdie stadium sprake van minstens twee plase of twee dele van een plaas.

Daar is geen rekord van wanneer, indien wel, die weduwee Van der Merwe haar plaas verkoop het nie. Hierdie van kom egter weer ter sprake wanneer Matthew John Blake ook 'n plaas met die naam van Elandsdrift by Schalk Willem Lubbe koop en dit in 1873 aan die broers Jacobus Nel van der Merwe en Schalk Willem van der Merwe bemaak (AKK 118 5851-5900:1127/1). Hoewel daar geen bewyse is dat hierdie Van der Merwes familie is van die weduwee Van der Merwe hierbo genoem nie, is dit 'n gerieflike afleiding om te maak. Die Van der Merwe-broers verkoop vier jaar later weer hul plaas aan Jacobus Petrus, Frans Willem en Andries Jacobus Hough (AKK 118 5851-5900:1127/1).

Die feit dat Schalk Willem Lubbe sr in 1854 die plaas aan Blake verkoop, beteken dat hy nog steeds 'n gedeelte van Elandsdrift besit het nadat hy in 1843 die plaas aan sy seun en skoonseun verkoop het (sien figuur 5). Omstreeks 1850 moes daar dus drie of vier dele met die naam Elandsdrift gewees het, naamlik die deel wat Schalk Willem Lubbe jr in 1843 gekoop het, die deel wat in 1843 aan Hough jr verkoop is, die deel wat aan die weduwee Van der Merwe behoort het en die deel wat vier jaar later deur Schalk Willem sr aan Blake verkoop is. Dit is egter ook moontlik dat Lubbe tussen 1850 en 1854 die weduwee Van der Merwe se plaas by haar gekoop en dit weer aan Blake verkoop het, maar daar bestaan geen rekord van so 'n transaksie nie. Dit sou dan die aantal dele van die plaas op drie te staan bring en nie vier nie.

Die moontlikheid dat die Elandsdrift-plaas wat aan die Van der Merwes behoort het, heeltemal 'n ander plaas was, is ondersoek. Die vermoede dat dit twee plase was, het ontstaan as gevolg van die verwarrende transaksies en is versterk deur die feit dat daar in 'n plaasopname wat in 1850 in opdrag van goewerneur Harry Smith uitgevoer is (mnr Le Roux 2001:onderhoud), wel twee plase met die naam Elandsdrift opgegee is. Die plase het ook verskillende eienaars, naamlik Lubbe en Van der Merwe gehad en was boonop in twee verskillende veldkornetskappe, naamlik Biedou en Sederberg geleë (MS Le Roux II gd:gp). By nadere ondersoek is daar egter bevind dat 'n plaas met die naam Elandsdrift

slegs op een veldkornetskap, naamlik Sederberg, se kaart aangedui word (figuur 6) en dat daar op die kaart van die Biedou-veldkornetskap geen plaas met die naam Elandsdrift verskyn nie (figuur 7). Dit het verder geblyk dat die twee veldkornetskappe aangrensend was, dat die plaas op die grens tussen die twee geleë was en dat die plaas dus deur albei veldkornette opgegee is; iets wat volgens die skrywer van die werk oor die 1850-opgawe heel dikwels gebeur het (mnr Le Roux 2001:onderhoud). Waarskynlik het die weduwee Van der Merwe se gedeelte in die een veldkornetskap gelê en die Lubbes se deel in die ander een, vandaar die twee verskillende eienaars. Die kaarte wat in die genoemde werk opgeneem is, is ook nie in 1850 opgestel nie, maar deur die skrywer van die werk self. Hy het dokumente van die Landmeter-Generaal gebruik om die benaderde ligging en grootte van die plase in elke veldkornetskap aan te dui (mnr le Roux onderhoud:2001).

Nog 'n rede waarom dit nie twee plase kan wees nie, spreek vanself, naamlik die feit dat al die transaksies aangaande die plaas onder die naam Elandsvlei in die aktereregister aangegee word. Indien twee verskillende plase ter sprake was, sou die plase verskillende nommers gehad het en die transaksies dus heeltemal geskei gewees het.

Dit is moontlik dat Barend Petrus van der Merwe wat die plaas, of dan 'n deel daarvan, ook volgens die aktereregister besit het, die seun van 'n nooi Lubbe was, aangesien hy Lubbe-familienamie dra. Die een seun aan wie Blake die plaas bemaak het, Schalk Willem, is ook na die Lubbes vernoem. Frans Lubbe se suster en twee van sy broerskinders is met Van der Merwe-mans getroud (Heese & Lombard 1999:337-340), dus is dit nie onwaarskynlik dat hy in 1818 'n deel van Elandsdrift afgesny het vir 'n familielid en haar man nie.

Daar kon nie vasgestel word of Matthew John Blake enige familiebande met die Lubbes of Houghs gehad het nie. Die feit dat hy die grond aan die Van der Merwe-seuns bemaak het en nie verkoop het nie, kan op 'n familieverbintenis met die Van der Merwes dui, wat dan tog beteken dat almal familie van mekaar was as die aanname gemaak word dat die moeder van Barend Petrus van der Merwe 'n nooi Lubbe was.

Die grond wat die Van der Merwe-broers in 1877 aan Hough verkoop het, is beslis die plaas wat tans as Aspoort bekend staan. (Aspoort, soos reeds gemeld, is die huidige naam

van die plaas Elandsdrift (sien 1.2.1.1)). Dit word bewys deur 'n dispuut oor water tussen JP Hough van Elandsvlei en JN en SW van der Merwe van die plaas Elandsdrift *hoër op langs die Doornrivier*, wat in 1874 tot 'n belangwekkende uitspraak in die Hooggeregshof gelei het (*Landbouweekblad* 1973:16). Daar word hier verwys na dieselfde grond wat Blake by Lubbe gekoop en daarna aan die Van der Merwe-broers bemaak het. Die huidige Aspoort was dus inderdaad voorheen deel van Elandsdrift. Die oorspronklike Elandsdrift was volgens die leningsplaasregister van 1832 meer as 49 000 morg groot (KAB QRR 260:218); dus sou dit baie maklik wees om gedeeltes van die plaas mettertyd af te sny.

Die Houghs het vir die eerste keer 'n deel van Elandsdrift in besit gekry toe Schalk Willem Lubbe jr en sy swaer Jacobus Petrus Hough jr in 1843 elkeen 'n halwe aandeel in die plase Elandsdrift en Kliphuiskloof by Schalk Willem Lubbe sr koop (AKK Akte 92 van 1843). In 1877 koop Hough ook die Van der Merwe-broers se plaas wat hulle by Blake geërf het (AKK 118 5851-5900:1127/1) en in 1881 koop hy *en andere* (ongeïdentifiseerde persone, waarskynlik sy broers en/of seuns) die deel wat SW Lubbe jr nog op daardie stadium besit het, ook by (AKK Akte 92 van 1843).

In die loop van die neëntiende eeu het die Hough-familie deur middel van 'n reeks transaksies groot gedeeltes van die oorspronklike Elandsdrift bekom en 'n gedeelte daarvan het Elandsvlei geword.

1.2.2.2 Elandsvlei

Daar is min inligting oor die plaas Elandsvlei in die amptelike rekords. Daar kon geen plaas met so 'n naam in die registers van leningsplase opgespoor word nie, en daar is ook geen rekord van 'n uitgif as erfpagplaas in 1832, toe al die ander plase in daardie omgewing in erfpag uitgegee is nie. Daar is geen plaas met die naam Elandsvlei op die 1850-kaart nie en die eerste verwysing na die plaas in die rekords van die aktekantoor is in 1878, toe dit in die naam van Daniel Louis Verster in erfpag geregistreer is (AKK B.56 A Vol.II:1106). Op daardie stadium word die naam *Elandsvley* gespel. Twee jaar later, in 1880, koop Jacobus Petrus Hough jr die plaas by Verster en slegs 'n jaar later gaan die erfpag daarvan oor op sy seun Frans Willem (AKK 118 5851-5900:1114/1). In 1910 was

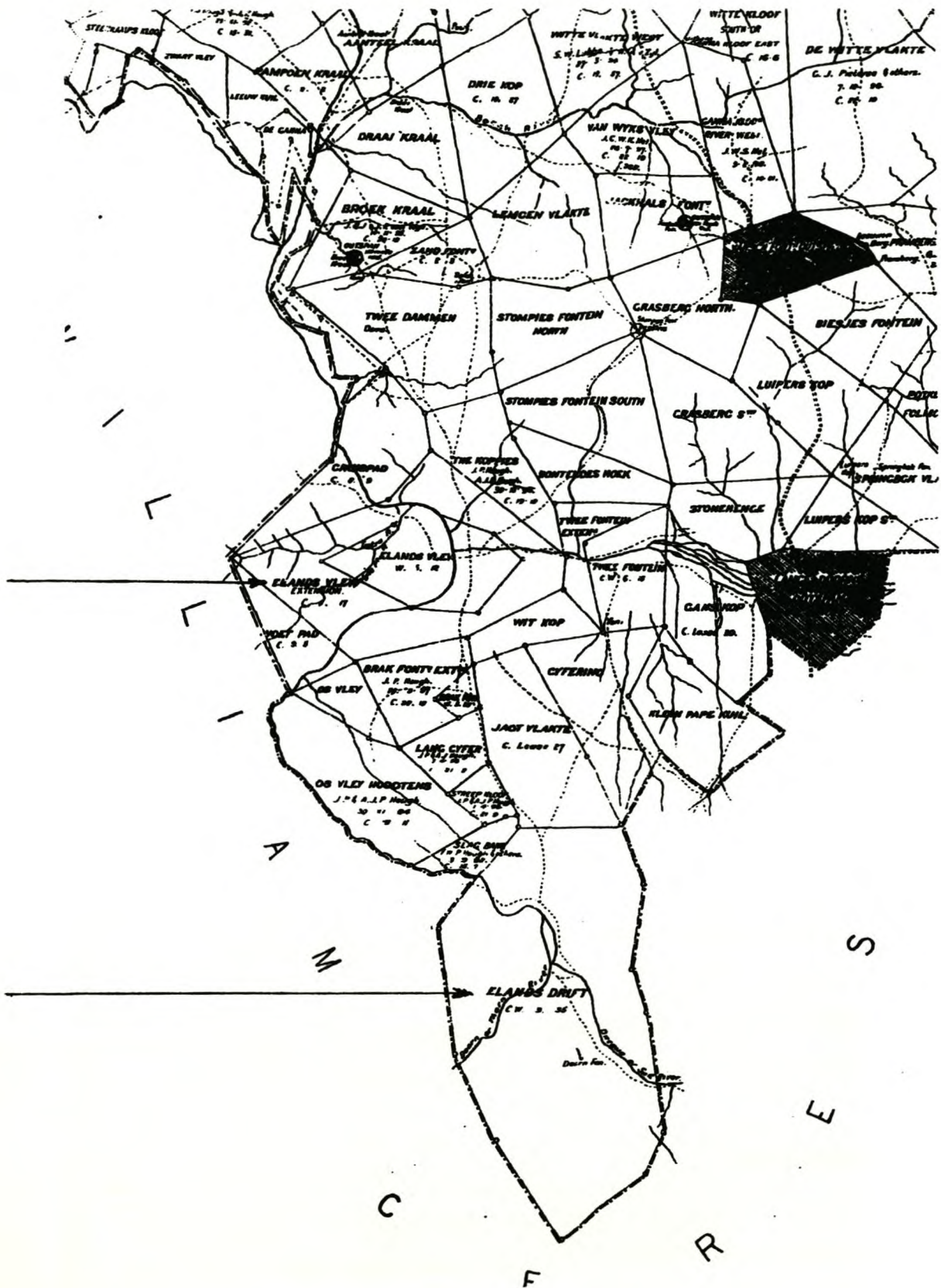
die plaas egter weer die eiendom van 'n Jacobus Petrus Hough, aangesien hy in daardie jaar die plaas aan sy seun Schalk Willem bemaak het (AKK B.56 A Vol.II:1106).

Daar is egter 'n paar vroeëre verwysings na die naam Elandsvlei in ander amptelike dokumente. Die vroegste een wat opgespoor kon word, is die sterftekennis van Schalk Willem Lubbe sr in 1858. 'n Brief deur die waarnemende magistraat van Calvinia wat die sterftekennis vergesel het, dui aan dat hy oorlede is op Elandsvlei (gespel *Elandsvally*), die eiendom van sy skoonseun Jacobus Petrus Hough (KAB MOOC 6/9/31:6368). Volgens die aktereregister, egter, koop JP Hough eers in 1880 die plaas van DL Verster.

Op die huweliksertifikaat van Andries Jacobus Petrus Hough, wat in 1872 getroud is, word sy woonplek ook aangedui as *Elandsvallei* (GISA 5-64:18/11/1872) en daar bestaan 'n 1878-kaart van die plaas waar dit *Elands Vley* genoem word (LG SG 860/1875).

Die ongedateerde inskrywing in die aktereregister wat lui: *Elandsvlei bestaan uit Elandsdrift en Elandsvlei ekstensie no.6* (AKK B.56 A Vol.II:1106) laat die vraag ontstaan: Waar is of was die res van die plaas Elandsvlei as hier slegs sprake is van ekstensie no.6? Geen klinkklaar antwoord kon op hierdie vraag gevind word nie. In die agt jaar tussen 1850 (toe die lysie van die veldkornette opgestel is) en 1858 (toe Schalk Willem Lubbe oorlede is) moes daar 'n plaas met die naam Elandsvlei ontstaan het. Die waarskynlikste scenario is dat JP Hough die gedeelte van die plaas wat hy in 1843 by sy skoonpa gekoop het, Elandsvlei genoem het om dit te onderskei van Elandsdrift, en dat hy of sy seun moontlik 'n deel van daardie plaas in 1878 aan Verster verkoop het en dit weer in 1880 teruggekoop het. Die ekstensie waarna in die register verwys word, moes ná die naamsverandering ontstaan het.

'n Kaart van 1900 (figuur 8) toon die plase Elandsdrift sowel as Elandsvlei, laasgenoemde met 'n ongenommerde ekstensie (KAB M 3/4796). Die gedeelte wat as Elandsvlei aangedui word, is dieselfde plaas wat op die 1850-kaart as Elandsdrift aangegee word. Dit bewys dus dat Elandsvlei inderdaad bestaan het uit Elandsdrift en Elandsvlei-ekstensie. Die feit dat die plaas Elandsdrift (tans Aspoort) ook op die kaart aangedui word, beteken dat Hough daardie deel van die plaas, wat hy in 1877 by die Van der Merwes gekoop het,

weer voor 1900 - die datum van die kaart - verkoop het. Van daardie transaksie kan ook geen rekord gevind word nie.

1.2.2.3 Die Lubbe-familie

Die stamvader van die Lubbe-familie was Berend Löbe wat voor November 1692 in Suid-Afrika aangekom het. Hy is voor 1697 met Jacoba Brandenburg, niggie van onderkoopman Johannes van Heyningen getroud (Heese en Lombard 1999:335) en in 1699 is die plaas Neethlingshof net buite Stellenbosch aan hom toegeken (De Bosdari 1971:70). Die egpaar het twaalf kinders gehad. Hul jongste kind, Barend, is in 1713 gebore en in 1736 met Martha Burger van die Paarl getroud. Al Barend jr se kinders is in Tulbagh gedoop, die eerste een alreeds in 1737 (Heese en Lombard 1999:335-340). Die afleiding kan dus gemaak word dat hy onmiddellik na sy huweliksluiting na die Ceres-Karoo getrek het of dalk reeds voor die tyd daar geboer het. Hierdie seun van 'n gesiene Bolandse familie openbaar dus 'n pioniersgees wat hom die juk van die Kompanjie wil laat afskud.

Barend Lubbe (dit is nie duidelik wanneer die spelling van Löbe na Lubbe verander het nie) en sy nasate het groot en vooruitstrewende boere van die Ceres-Karoo geword. In die Khoi-oorlog van 1739 was hy op die betreklik jong ouderdom van 26 alreeds 'n veldkornet en het onder andere 'n suksesvolle aanval gelei op die kraal van Khoi-rowers wat 'n trekboer se plaas afgebrand en sy vee weggevoer het (Penn 1995:127). Hy het in 1749 'n *plaats genaamd de wedouw over de oliphants rivier* as leningsplaas ontvang (KAB RLR 12/1:203). Met verloop van tyd het hy nog talle ander plase bygekry. Daar word vanaf 1781 ook leningsplase in die omgewing op die naam van sy seun Frans geregistreer (KAB RLR 12/1, 12/2, 13, 18/1). Barend Lubbe se uitgebreide familie het uiteindelik 'n groot aantal plase besit. In die opgaafrolle van die regering word daar in 1810 ten minste sewe plase op die naam van Frans Lubbe en sy seun Schalk Willem saam geregistreer. Daar is ook 'n indrukwekkende lys ander besittings, wat in alle opsigte getuig van 'n luukse en welvarende leefwyse. Die opgaaf sluit onder meer in 30 slawe, 37 Hottentotte, 23 perde, 13 waens en ander rytuie, vee, wyn, brandewyn en graan (KAB J19:7). Die 1850-opname gee verdere bewyse van die familie se welvarendheid, aangesien daar 'n lang lys plase in die onmiddellike omgewing voorkom wat op daardie stadium in die besit van Lubbes was,

onder meer Biedouw, Wiedouw, Blomfontein, Welbedacht, Brakfontein en Uitkyk (MS Le Roux II gd:gp).

Barend se seun Frans (gebore 1 Mei 1757) het geboer op die plaas Elandsdrift, wat later so 'n belangrike deel van die huidige plaas Elandsvlei sou uitmaak. Frans Lubbe se sewentienjarige dogter Johanna Adriana is in 1805 in die huwelikshof op Tulbagh met Jacobus Petrus Hough getroud; die van word op daardie stadium Haugh gespel (KAB 1/WOC 19/82). Een van hierdie paartjie se seuns, ook Jacobus Petrus, is in 1837 getroud met sy niggie Hester Johanna Helena Lubbe, die dogter van sy moeder se broer Schalk Willem sr (Heese en Lombard 1999:335-340).

Volgens die oorlewerings in die Hough-famile was die Lubbes baie *spoggerig en begerig* en het hul uitspattige lewenswyse en koopgierigheid uiteindelik daartoe gelei dat hulle die plase verloor het, omdat daar blykbaar telkens 'n stuk grond verkoop moes word om hul lewenstyl te finansier (Hough 1959:gp; mev M Hough, mev K van Wyk 1999:onderhoude). Bewerings van so 'n aard is baie moeilik om te verifieer, veral aangesien dokumentêre bewyse daarvoor nie maklik te vinde is nie. Dit is egter 'n feit dat die Lubbes in 1850 nog meer as tien plase in die nabye omgewing van Elandsvlei besit het, hoewel daar rekords bestaan van 'n hele paar van hulle plase wat wel in die vroeë neëntiende eeu verkoop is.

Die Lubbe-stamlyn tot en met die eerste Hough/Lubbe-huwelik is in verkorte vorm in onderstaande tabel saamgevat:

(* = gebore)

(x = trou met)

Barend Löbe x Jacoba Brandenburg voor 1697

Hul twaalfde en laaste kind:

Barend * 1713 x 1736 Martha Burger

Hul tiende kind van dertien:

Frans * 1757 x 1777 Johanna Adriana Burger

Hul sesde kind van tien:

Johanna Adriana * 1788 x 1805 Jacobus Petrus Hough (Heese en Lombard 1999:335-340)

1.2.2.4 Die Hough-familie

Die stamvader van die Houghs was Andreas Hauk van Camberg, Hesse-Nassau in Duitsland. Hy het in 1757 as soldaat van die Kompanjie op die *Oud Carspel* aan die Kaap gearriveer. Hy het slegs drie jaar later as kneg in die diens getree van David van der Merwe. In 1765 het hy uit knegskap bedank, burger geword en op Tulbagh getrou met Christina van Zyl. Daarna het hy kleremaker geword, wat blykbaar ook sy beroep was voordat hy soldaat geword het (Heese & Lombard 1992:489; MS Hough 1988:3). Sy tiende kind, Jacobus Petrus, trou in 1805 met Johanna Adriana, die dogter van Frans Lubbe van Elandsdrift. Hierdie paartjie se seun Jacobus Petrus is met sy niggie Hester Johanna, dogter van SW Lubbe, getroud (Heese & Lombard 1992:489-492).

Twee seuns van die niggie-en-neef egpaar het ook met Lubbe-familielede in die huwelik getree (Heese & Lombard 1999:340). Een van hierdie seuns was Andries Jacobus Petrus (oupa Andrew), die voorsaat van die huidige geslag Houghs op Elandsvlei. Hoewel daar in die Hough-familie die opvatting bestaan dat sy eggenotes geen familie van die vorige geslag Lubbes was nie (mev T Cillie 2001:onderhoud), is daar dokumentêre bewys gevind dat die Houghs inderdaad in albei gevalle met hul kleinniggies getroud is.

Andries Jacobus Petrus (figuur 9) is agtereenvolgens getroud met twee susters van die plaas Welbedacht. Hulle was die dogters van Frans Jacobus Lubbe, die neef van Andrew se moeder Hester (Heese & Lombard 1992:489-492). Frans Lubbe het heel waarskynlik sedert sy vroegste jare op die plaas Welbedacht gewoon en is moontlik daar gebore, aangesien sy oupa Barend dit al in 1763 as leningsplaas bekom het (KAB RLR 18/1:51) en hyself dit in 1832 in erfpag ontvang het (KAB QRR 260:221). Hoewel Welbedacht ongeveer 50 kilometer van die huidige Elandsvlei geleë is (mnr C Hough 2001:onderhoud), wat in hedendaagse terme nie ver is nie, was dit teen die middel van die neëntiende eeu relatief ver en vandaar moontlik die aanname dat daardie Lubbes nie familie was nie.

Ondertrouery het daardie jare baie algemeen voorgekom in die afgeleë streke, aangesien 'n groot area dikwels deur slegs 'n paar families bewoon is (MS Le Roux I gd:36). Le Roux

*Figuur 9: Andries Jacobus Petrus (Oupa Andrew) Hough, sy tweede vrou Johanna Elizabeth (gebore Lubbe) en die kinders uit sy eerste huwelik. Te oordeel na die groottes van die kinders is die foto in 1894 geneem.
(Foto: In besit van mev T Cillie)*

noem die voorbeeld van 'n veldkornet Louw in die Agter-Hantam: Hy en sy vrou was albei Louws, sy skoonmoeder was 'n nooi Louw, sy skoonvader se ouers was ook albei Louws en les bes was sy skoonmoeder sy eie niggie (gd:36). Dr JA Heese het in 'n genealogiese studie wat hy van Namakwaland gemaak het, bevind dat familiehuwelike veral teen die einde van die agtiende eeu 'n baie algemene verskynsel was en hoofsaaklik voorgekom het vanweë die isolasie van die mense. Daar is ook soms beweer dat familiehuwelike 'n gevolg was van die begeerte "om die geld in die familie te hou" (Heese 1974:72), 'n rede wat in die geval van die Lubbes en Houghs glad nie onmoontlik is nie.

Die Hough-stamlyn tot en met die onderskeie huwelike met Lubbes is in verkorte vorm in onderstaande tabel saamgevat:

(xx = tweede huwelik)

Andreas Hauk x 1765 Christina van Zyl

Hul tiende en laaste kind:

Jacobus Petrus * 1781 x 1805 Johanna Adriana Lubbe

Hul sesde kind van twaalf:

Jacobus Petrus * 1816 x 1837 Hester Johanna Lubbe

Hul seuns:

Jacobus Petrus, eerste kind van sewe, * 1838 x 1860 Hester Johanna Lubbe

Andries Jacobus Petrus, sesde kind van sewe, * 1857 x 1872 Hester Johanna Burger
Lubbe xx 1893 Johanna Elizabeth Lubbe

Daar is geen rekord van leningsplase wat in die agtiende eeu aan Houghs uitgegee is nie. In 1805, net na hul huwelik, het JP Hough en sy vrou Johanna A Lubbe nog geen plaas besit nie, maar alreeds 'n klein boerderytjie van hul eie gehad. Hulle het onder meer 150 aanteelskape, 8 aanteelperde en 15 bokke gehad (KAB J369:28). Dit is nie onmoontlik dat Frans hierdie diere as trougeskenk aan sy dogter gegee het nie. Die Houghs het geleidelik vooruitgeboer en Jacobus Petrus, sy broers en hul seuns het, soos reeds genoem, mettertyd 'n hele aantal plase in die omgewing, onder meer Uitspankraal, Mietjiesfontein, Leeukuil, Tweefontein, Droëfontein, Osvlei (MS Le Roux II gd:gp) en gedeeltes van Elandsvlei en Kliphuiskloof, in die hande gekry. Hulle het 'n vooruitstrewende en gesiene familie van die omgewing geword, soos onder meer blyk uit die feit dat verskeie Houghs as veld-

kornette aangestel is (MS Le Roux I gd:38,40). In die pioniersgebiede was die veldkornet gewoonlik 'n gesaghebbende figuur wie se leierskapsposisie gebaseer was op sy finansiële status en 'n uitgebreide familienetwerk (Penn 1999:145).

1.2.2.5 Oorlewering

Daar is verskeie oorleweringe in die Hough-familie aangaande hul vroeë geskiedenis.

Andrew Hough van Engeland

Daar bestaan 'n oorlewering dat die eerste Hough in die omgewing in werklikheid Andrew John Peter Hough van Chester in Engeland was. Hierdie Hough was ook 'n kleremaker van beroep. Hy sou in 1754 op Elandsvlei aangeland het, waar die eienaar, 'n man wat in die wandel as Lord Lubbe bekend gestaan het, hom sou genader het vir hulp om 'n skaapboerdery op die been te bring. Aangesien Hough geen kennis van boerdery gehad het nie, het hy sy broer uit Engeland laat kom om Lubbe te help. Die broer het glo in 1756 in die land aangekom, en is in werklikheid die stamvader van die Houghs van die Ceres-Karoo (mnr A Hough 1999:onderhoud). Dit sou dus beteken (die datums in ag genome) dat Lord Lubbe in werklikheid Barend Löbe was en dat Andrew Hough se broer dan met Barend se dogter getroud is.

- Die Houghs van Elandsvlei kan egter met dokumentêre bewyse in 'n direkte lyn met Andreas Hauk van Camberg, Duitsland, verbind word. Op die doopsertifikaat van die eerste Jacobus Petrus Hough word sy ouers as Andreas Hauch en Christina van Zeyl aangegee (GISA 5-153:2/4/1781). Die spelling van die van verander geleidelik van Hauk na Hauch na Hough (MS Hough 1988:2). Doop- en huweliksertifikate bewys daarvandaan die lyn van ouerskap en afkoms vanaf die stamouers tot by hul kleinseun Jacobus Petrus Hough, getroud met Hester Johanna Lubbe. Laasgenoemde egpaar het sewe kinders gehad, waaronder vier seuns, naamlik Jacobus Petrus (Koos), Schalk Willem, Frans Willem Petrus (Frans Leuenaar) en Andries Jacobus Petrus (Andrew) (Heese & Lombard 1992:489-492). Daar is geen verdere inligting beskikbaar oor die tweede seun Schalk Willem nie, wat waarskynlik daarop dui dat hy jonk oorlede is. Al die huidige Hough-

nasate van die Elandsvlei-tak kan hul familieverband na een van die ander broers terugvoer.

- In 1754 het daar nog geen plaas met die naam Elandsvlei bestaan nie en Elandsdrift het eers in 1779 in besit van die Lubbes gekom; meer as twintig jaar nadat Andrew Hough en sy broer volgens die oorlewering op Elandsvlei met Lord Lubbe te doen sou gehad het.

Die kneg Kootjie en Lord Lubbe se dogter

Die Hough-familiegeskiedenis vertel ook die verhaal van Kootjie Hough wat 'n kneg was op die plaas Elandsvlei van Schalk Willem Lubbe – die man wat as Lord Lubbe bekend gestaan het (Hough 1959:gp). Kootjie se familie was woonagtig op Mietjiesfontein, hoewel die plaas nie aan hulle behoort het nie, en daar word vertel dat hulle baie arm was, so arm dat hul selfs 'n kalbas as waskom moes gebruik (MS JP Hough gd:1). Die kneg Kootjie is toe getroud met die dogter van Lord Lubbe en het sodoende 'n paar jaar later die plaas in die hande gekry. Die oorlewering gaan verder dat sy vrou die eerste woning op die huidige Elandsvlei met die hulp van slavinne opgerig het. Sy sou glo elke dag vanaf Mietjiesfontein (party bronne sê Boplaas) gery het om 'n nuwe laag klei op die mure te sit (MS FE Hough gd:gp; mev T Cillie, mev M Hough 1999:onderhoude).

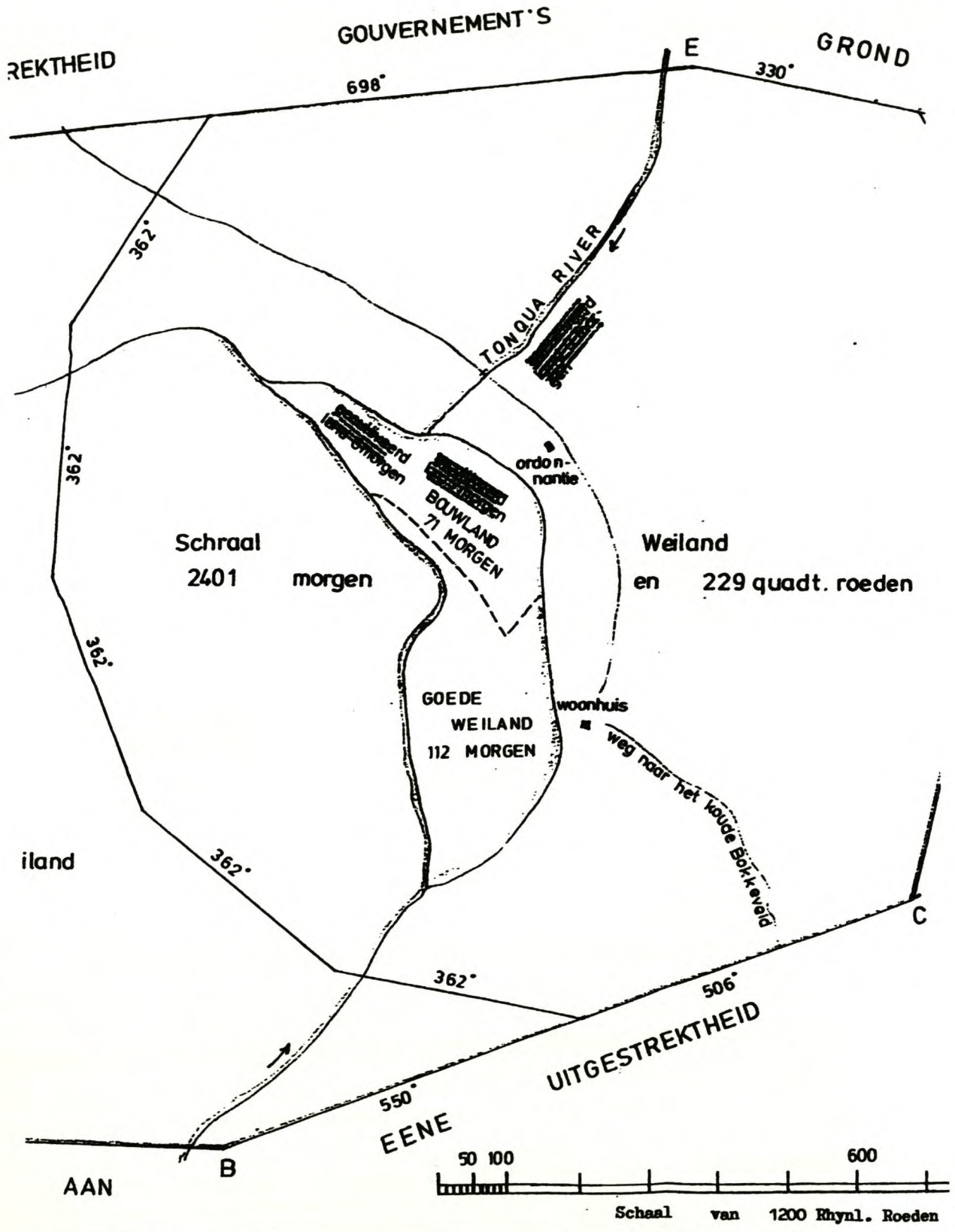
Daar is heelwat feite wat bostaande oorlewering en veral die tydspek daaraan verbonde, weerspreek. Dit is ook duidelik dat die oorlewering bestaan uit 'n mengsel van feite en fiksie wat die geskiedenis van twee opeenvolgende geslagte ineenvleg.

- In die eerste plek was die eerste Jacobus Petrus Hough wat met 'n Lubbe getroud is, sonder twyfel die seun van die stamvader Andreas. Hy is die man wat in 1805 met Johanna Adriana, die dogter van Frans Lubbe, getroud is, en nie sy seun JP Hough jr wat in 1837 met die dogter van Frans se seun Schalk Willem getroud is nie.

- Jacobus Petrus Hough jr en sy familie was beslis nie meer in uiterste armoede gedompel toe hy in 1837 met die dogter van Schalk Willem Lubbe getroud is nie. Sy pa het reeds in 1832 die plase Uitspankraal sowel as Mietjiesfontein in erfpag ontvang, en in 1830, toe sy vader se eerste testament opgestel is, was hy duidelik alreeds 'n welvarende

man. Die waarde van sy besittings (plase uitgesonderd) word gestel op meer as 11 000 riksdaalders en die inventaris daarvan beslaan verskeie bladsye. Daar was onder meer 'n volledig-toegeruste skrynwerkerswinkel en ook 'n wyn- en brandewynkelder (KAB MOOC 7/1/139:99). Toe JP Hough sr in 1805 met Johanna Adriana Lubbe getroud is, het hy egter nog geen plaas besit nie en het hulle waarskynlik as bywoners op Mietjiesfontein gewoon. Dit is dus moontlik dat sy familie op daardie stadium baie arm was en dat hy voor sy troue verplig was om as kneg by die Lubbes te gaan werk.

- Dit blyk duidelik uit die opgaafrolle, leningsplaasregister en 'n kaart van 1818 (LG SG 633/1818) dat Frans Lubbe op Elandsdrift, die plaas waaruit Elandsvlei gedeeltelik ontstaan het, gewoon het (figuur 10) en dat sy seun Schalk Willem daarna die plaas gekry en die boerdery oorgeneem het (KAB J19:7; QRR 260:218). Frans was 'n ryk en vooruitstrewende man en kon dus baie moontlik die sogenaamde Lord Lubbe gewees het. Frans se seun Schalk Willem was egter ook die welvarende eienaar van Elandsdrift, dus kon die bynaam ook na hom verwys het.
- Dit is baie onwaarskynlik dat Johanna Adriana Lubbe wat in 1805 met JP Hough sr getroud is, die een was wat die eerste huis op Elandsvlei gebou het, aangesien daar bewyse bestaan dat sy en haar man hul lewens op die plaas Mietjiesfontein geslyt het. Haar man het twee testamente opgestel; een in 1830 en 'n nuwe een in 1838 en in albei word hul plek van verblyf as Mietjiesfontein aangedui. Dit is ook die plek waar die testamente afgeneem en onderteken is (KAB MOOC 7/1/166:66; KAB MOOC 7/1/139:98).
- Slawerny is alreeds op 1 Desember 1834 afgeskaf (Van der Walt 1951:394), maar die slawe het nog tot 1 Desember 1838 by hul meesters ingeskryf gebly (Muller 1974:174). Dit is dus moontlik dat Hester Lubbe, die vrou wat in 1837 met JP Hough getroud is, die huis met behulp van slawe gebou het, al was dit dan ook op daardie stadium slawe wat alreeds vir alle praktiese doeleindes vrygestel was.
- Geen rekord van slawe wat aan Houghs behoort het, kon opgespoor word nie, heel waarskynlik aangesien die invoer van slawe na die Kaapkolonie alreeds in 1807 verbied is (Van der Walt 1951:390) en die Houghs volgens alle aanduidings eers later welvarend

Figuur 10: Gedeelte van kaart van 1818 wat woonhuis in omgewing van Boplaas aandui. Die benaderde ligging van die huidige opstal is in die omgewing van die blokkie gemerk "ordonnantie" (LG SG 633/1818)

geraak het. Indien die huis wel met die arbeid van vroue-slawe gebou is, was dit waarskynlik slawe wat aan Hester Lubbe se vader behoort het.

- Dit is nie onmoontlik dat die tweede Lubbe-vrou (Hester Johanna) vir die eerste jaar of wat van haar huwelik saam met haar man by haar Hough-skoonouers op Mietjiesfontein gebly het nie, vandaar die geloof dat sy daarvandaan na Elandsvlei gery het om die huis te bou. Mietjiesfontein is egter relatief ver van Elandsvlei geleë. Boplaas, waarvandaan sy volgens sommige bronne gekom het, is nie 'n aparte plaas nie, maar 'n gedeelte van Elandsvlei wat deur sommige van die plaasmense so genoem word. Dit is slegs ongeveer twee kilometer vanaf die huidige opstal geleë en is ook die plek waar die Lubbes gebly het toe die plaas nog Elandsdrift was, soos gestaaf deur 'n kaart wat in 1818 deur die Landmeter-Generaal opgetrek is. 'n Vierkantige blokkie op die kaart dui die ligging van die woonhuis aan en dit is baie duidelik dat dit in die omgewing van Boplaas is, waar daar tot relatief onlangs murasies gestaan het. Die eienaar word op die kaart aangedui as Frans Lubbe de Oude (LG SG 633/1818). Dit was ook nog altyd die geloof in die Hough-familie dat die Lubbes daar gewoon het (Hough 1959:gp; mnr C Hough onderhoud:2001).

Die betrokke deel van die plaas is intussen verkoop en die nuwe eienaar het die murasies met swaar grondverskuiwingsmasjinerie platgestoot en die grond laat gelykmaak (mnr C Hough 2001:onderhoud). Tans is daar, behalwe vir 'n paar hopies klippe, geen teken van die ou opstal oor nie. Wat die afstand betref, is dit dus baie meer waarskynlik dat die tweede Lubbe-vrou en haar man by haar ouers op Boplaas gebly het terwyl hul huis 'n ent verder in aanbou was.

- Die ouer JP Hough het in 1830 sy twee plase Mietjiesfontein en Uitspankraal aan aldrie sy seuns in gelyke dele bemaak. In 1838, 'n jaar na sy seun JP se huwelik met Lubbe se dogter, verander hy egter sy testament te dien effekte dat die genoemde twee plase nou slegs aan sy ander twee seuns nagelaat word.

Twee afleidings kan uit die bostaande gegewe gemaak word. In die eerste plek dui dit op 'n moontlike breuk tussen vader en seun, wat beslis sou beteken dat die pasgetroude paartjie nie by die Hough-ouers op hul plaas Mietjiesfontein sou gewoon het nie.

Die ander moontlikheid is dat daar alreeds by JP jr se huwelik met Lubbe se dogter die belofte aan hom gemaak is dat hy 'n deel van Elandsdrift sou bekom, en dat JP sr dit dus as onnodig beskou het om 'n deel van sy plase aan hom na te laat. Dit sou egter ook sterk daarop dui dat die jonger man onmiddellik na sy huwelik of selfs reeds voor die tyd vanaf sy geboorteplaas Mietjiesfontein na Elandsdrift verhuis het om daar te gaan boer. Schalk Willem was met sy dogter se huwelik reeds 59 jaar oud, wat sou beteken dat hy beslis 'n jonger man se hulp op die plaas nodig gehad het. Sy seun Schalk Willem jr het heel waarskynlik op sy eie gedeelte (die deel wat hy in 1847 gekoop het) geboer en kon dus nie na sy vader se boerdery ook omsien nie. JP se eie vader, daarenteen, het twee ander seuns gehad om hom te help met sy boerdery, soos blyk uit sy testament (KAB MOOC 7/1/139:99).

- Die heel eerste Hough (Jacobus Petrus die eerste) wat met 'n Lubbe-vrou (Johanna Adriana) getroud is, het nooit 'n deel van Elandsvlei of Elandsdrift besit nie. Die plaas het meer as 40 jaar ná die eerste Hough/Lubbe-huwelik vir die eerste keer in Lubbe-besit gekom toe sy seun JP jr die plaas (toe nog bekend as Elandsdrift) gekoop het en boonop het die eerste transaksie slegs op 'n gedeelte van die plaas betrekking gehad.

- Die feit dat Schalk Willem sr as die eerste eienaar van Elandsvlei (en dus as Lord Lubbe) gesien word, kan waarskynlik toegeskryf word daaraan dat hy op Elandsvlei begrawe is en dat sy graf vandag nog daar te sien is. Daar is verskeie moontlike verklarings vir die feit dat sy vader Frans se graf nie in die begraafplaas op Elandsvlei te vinde is nie. In die eerste plek is Frans oorlede op sy seun Frans se plaas Biedou. Hy het waarskynlik op sy oudag by daardie seun gaan woon, en kan moontlik daar begrawe wees. Hy het egter beslis op Elandsvlei, of dan Elandsdrift, gewoon en dit is moontlik dat hy wel daar begrawe is, aangesien talle grafstene in die begraafplaas verlore gegaan het of nie meer leesbaar is nie. Die grafte van Frans se seun Schalk Willem sr en sy vrou Sarah Johanna Margaretha (albei oorlede in 1858) is inderdaad van die oudste leesbare, gemerkte grafte, en op daardie stadium was die Lubbes al vir meer as 100 jaar in die omgewing woonagtig. Dit is ook moontlik dat daar 'n ouer begraafplaas nader aan Boplaas was.

- Hoewel Jacobus Petrus Hough sr, seun van die stamvader Andreas, die eerste Hough was om met die dogter van 'n Lubbe van Elandsdrift te trou, wil dit voorkom asof die familie beslis na JP Hough jr verwys wanneer die verhaal van Kootjie vertel word. Hy en sy vrou word as die stamouers van die Elandsvlei-Houghs beskou en hul geraamde portrette hang steeds in die huis wat sy vrou volgens oorlewering gebou het. Die sogenaamde Lord Lubbe kon enigeen van Frans Lubbe of sy seun Schalk Willem sr gewees het, aangesien albei vermoënde, gesiene boere was. As JP Hough jr egter as die Kootjie van die familieverhaal aanvaar word, verwys die Lord-bynaam beslis na Schalk Willem sr., in welke geval dit vreemd opval dat daar nooit enige melding in die familiegeskiedenis gemaak word daarvan dat Kootjie Hough in werklikheid by sy *oom* as kneg in diens was en toe met sy *niggie* getroud is nie. Dit is moontlik toe te skryf daaraan dat opeenvolgende geslagte die verhale van pa en seun ineengevleg het, aangesien datums en besonderhede baie dikwels met verloop van tyd vervaag.

- Die feit dat die oorlewering almal die plaasnaam Elandsvlei in plaas van Elandsdrift gebruik, is waarskynlik nie betekenisvol nie en kan toegeskryf word aan die feit dat die plaas al vir bykans 150 jaar onder daardie naam bekend is. Dit is dus natuurlik dat die mense wat die familiegeskiedenis vertel, die naam sal gebruik wat vir hulle bekend is.

- Daar moet gemeld word dat daar geen bewyse van 'n egte lordskap in die Lubbe-familie is nie, en dat die moontlikheid daarvan ook baie skraal is. Heese stel dit so: *Die familienavorser wat na bloubloed in sy stamouers soek, sal meestal ontnugterd daarvan afkom. [...] Ons moet maar aanvaar dat die meeste stamouers uit die laer middestand van Holland en Duitsland gekom het, meestal uit die boere- en werkersklas, grotendeels arm mense wat in hul nuwe vaderland van onder af moes begin* (1974:68). Dit is baie meer waarskynlik dat Lubbe die bynaam *Lord* gekry het as gevolg van sy rykdom en moontlik ook uitspattige lewenstyl.

1.3 SAMEVATTING

Elandsvlei het ontstaan uit gedeeltes van die plaas Elandsdrift en die plaas Elandsvlei. Die plaas is sedert die ontstaan van die oorspronklike plase hoofsaaklik in die besit van slegs twee families, naamlik die Lubbes en die Houghs, en dit is tot vandag in die besit van laasgenoemde familie. As gevolg van die talle huwelike tussen die twee families, wat bloot toevallig altyd tussen Lubbe-vrouens en Hough-mans was, vloei die Lubbe-bloed nog steeds in die are van die Houghs en kan dit in werklikheid as een familie gesien word. As die situasie andersom was, naamlik dat Lubbe-mans met Hough-vrouens getrou het, sou die eienaars van Elandsvlei vandag moontlik Lubbe kon heet. Daar kan dus met reg gesê word dat die plaas vanaf 1779 deur een familie besit is. Daar is weinig ander plase in Suid-Afrika wat met so 'n rekord kan spog.

Hoofstuk 2

Aspekte van die daaglikse lewe op Elandsvlei

Die opstal van Elandsvlei is uniek in die sin dat dit bestaan uit 'n uitgebreide kompleks ou geboue, feitlik almal met sierlike Kaaps-Hollandse gewels. Hierdie geboueskat vorm die hooftfokus van die tesis. Dit is egter belangrik om kennis te neem van aspekte van die daaglikse lewe op die plaas soos dit vyf of ses dekades en langer gelede was sodat 'n beeld gevorm kan word van die tydsges wat geheers het tydens die periode waarin die meeste geboue op die plaas opgerig is. In 'n kultuurhistoriese studie van spesifieke verskynsels of kultuurprodukte (in hierdie geval die bouwerk op Elandsvlei) is dit noodsaaklik om insig te probeer verkry in die leefwyse, werkwyse en denkpattre van die mense wat die betrokke produkte tot stand gebring het, om sodoende 'n holistiese beeld van die tydperk en die verskynsel daar te kan stel. Sodanige insig bied onder meer verklarings vir die besondere skeppingsproses wat ter sprake was en die stimuli wat die proses geïnisieer het, sodat dit binne die groter kultuurhistoriese raamwerk in konteks geplaas kan word. Hierdie ondersoek is veral belangrik omdat die mens as skepper van die kultuurprodukt, en nie die produkt of verskynsel self nie, sentraal staan in die kultuurhistoriese studie (Burden 2000:18,19).

2.1 DIE EERSTE TWEE EEUE

Weens die gebrek aan outentieke historiese dokumentasie is dit nie altyd moontlik om omstandighede op 'n spesifieke plek tydens die vroeë periodes van pioniersbewoning (laat agtiende eeu in hierdie geval) akkuraat te herskep nie. In die meeste gevalle moet daar staatgemaak word op mondelinge oorlewings, wat uit die aard van die saak onvolmaak is, maar tog veel meehelp om 'n beeld van die lewensomstandighede te skep. Mondelinge oorlewings het in die meeste gevalle betrekking op die meer onlangse verlede en dit is ook vanselfsprekend dat hoe meer onlangs die inligting, hoe meer betroubaar. In die geval van Elandsvlei strek die oorlewings tot sover as 170 jaar terug, maar die meeste daarvan het betrekking op die afgelope eeu. Verslae en dagboeke van vroeë reisigers deur die Ceres-Karoo is 'n onskatbare bron van inligting oor die lewensomstandighede wat in die

streek geheers het en bevat dikwels gegewens oor spesifieke lokaliteite. Geen spesifieke verwysing na Elandsvlei kon egter in hierdie geskifte opgespoor word nie en dus kan daar slegs algemene afleidings oor die gebied as geheel gemaak word.

Sedert die ontstaan van die plaas sou die bewoners tot 'n groot mate selfonderhoudend moes wees, soos die geval was in al die grensgebiede waar pionierboere ver van markte en besigheidsentra was (MS *Elandsvlei* gd:1). In die paar dekades rondom die vorige eeuwisseling het 'n groot gemeenskap op die plaas gewoon; by tye meer as 200 siele in wie se behoeftes voorsien moes word (mnr P Burger, mnr C Hough 1999:onderhoude). Elandsvlei het egter met verloop van tyd nie slegs in die daaglikse lewensbehoefte van sy eie bewoners voorsien nie, maar ontwikkel in 'n belangrike sentrum vir die breër gemeenskap van die Ceres-Karoo, ook ten opsigte van talle bedrywighede wat onverwant aan boerdery was. So was daar 'n posagentskap (vir meer as 'n honderd jaar lank), 'n skool met 'n koshuis (onseker vir hoe lank, maar minstens 50 jaar), en ook 'n meul, winkel en ander fasiliteite wat mense van die omgewing na die plaas gelok het.

2.1.1 SELFVOORSIENENDE LEWENSWYSE

Die mense op Elandsvlei het uitstekend daarin geslaag om self in die grootste gedeelte van hul daaglikse behoeftes te voorsien. Die selfonderhoudende lewenswyse van die pionierboere het Lichtenstein opgeval tydens sy toer deur die binneland vroeg in die neëntiende eeu (1928:58).

Om in die voedselbehoefte van die mense op die plaas te voorsien, is skape, beeste, hoenders, varke en bokke op Elandsvlei aangehou (Hough 1959:3; MS Hough 1981:1; mev M Hough 1999:onderhoud). Daar was ook baie wildsbokke, veral elande, en wilde volstruise op die plaas wat die vleisvoorraad aangevul het (MS *Elandsvlei* gd:1, mev M Hough 1999:onderhoud). Op so 'n plaas was daar geen vermorsing nie. Die hoenders is nie gevoer nie, daarom is die hoenderneste in die mure van die koeistal ingebou sodat die hoenders die mis kon pik. Soortgelyke neste kom by heelwat ander ou plaashuise voor, onder meer Mosterdsdrift, Meerlust en Babylonstoren (Van Bart 2002:1). Oorskietkos is gebruik om varke mee vet te voer (mev K van Wyk 1999:onderhoud).

Burchell skryf in sy joernaal dat die meeste gesinne, selfs die meer gegoedes, drie maal per dag skaapvleis geëet het, en dat daar dikwels niks anders was om die maaltyd mee af te wissel nie, selfs geen groente of brood nie (1953:171). Sake het egter baie moontlik anders verloop in die Lubbe- en Hough-huishoudings, aangesien water volop was en groente dus verbou kon word. Groente en vrugte was in oorvloed op die plaas beskikbaar. Daar was *alle soorte vrugte wat destyds bekend was*, selfs avokadopere (MS Hough 1981:1; mnr P Burger, mev M Hough 1999:onderhoude) en Elandsvlei was beroemd vir sy lekker lemoene (Hough 1953:3). Geen wonder dus dat die plaas soos dit in die veertigerjare van die vorige eeu daar uitgesien het, deur een informant as 'n *wettige paradys* beskryf is nie (mev K van Wyk 1999:onderhoud).

Die veld het ook, behalwe vir wilde diere wat gejag en geëet is, mildelik bygedra tot die kosvoorraad. So is waterblommetjieknolle as soetkos berei en waterblomme, uintjies en selfs skilpaaie en skilpadeiers as voedsel benut. Veldskilpaaie is gebak, maar 'n waterskilpad moes eers uitgevars word in 'n spesiale dammetjie voor dit gekook is (mev T Cillie 1999:onderhoud).

Hoewel saaiery in die Karoo dikwels baie wisselvallig was en boere soms vir jare geen oeste gehad het nie (Moolman 1939:245), is daar al sedert baie vroeg in die neëntiende eeu 'n groot verskeidenheid graansoorte op Elandsvlei verbou (KAB J19; J369). Koring, hawer, rog, lusern en gars is ook tot in die onlangse verlede op die plaas verbou, wat beteken het dat daar voldoende voer vir diere was en dat brood en ander graanprodukte deel van die daaglikse voedselvoorraad uitgemaak het (MS Hough 1981:1). Die graan is vroeër jare nog met die hand gesaai (mnr D Botes 1999:onderhoud). Die volgende aanhaling gee 'n beskrywing van die aandete (met ander woorde nie die hoofmaal van die dag nie) wat vroeg in die twintigste eeu op Elandsvlei aan die skrywer voorgesit is: *lekker bok-afval met weekbrood, gestampde koring met rosyntjies en gekookte droë perskes* (Burger 1953:87). Daar kan uit die beskrywing afgelei word dat alles wat op die tafel verskyn het, op die plaas geproduseer is en dat daar geen tekort aan smaaklike, vullende voedsel was nie.

Daar was 'n meul op die plaas sodat die mense hul eie koring kon maal en aan die begin van die 1900's was daar selfs twee meulens ('n watermeul en 'n perdemeul) (mnr C Hough

onderhoud:2001). Een bron voer aan dat daar drie meulens was, naamlik twee perde-meulens en een watermeul (MS Hough 1981:1). Moontlik verwys hierdie bron na die perdemeul wat wel op 'n ander gedeelte van die plaas, wat Kruitfontein genoem word, bestaan het. Een van die Hough-seuns, Kolie, het daar gewoon.

Vir die oprig van geboue was daar volop klei, klip, riet en dekgras beskikbaar. Daar is ook kalkklippe op die plaas uitgehaal wat in hul eie kalkoond gebrand is om te voorsien in die behoefte aan pleisterkalk. Die plaas het sy eie smid en skrynwerker gehad. Riete is aangeplant vir sweepstokke en kardisselbome, en bloekombome en populierbosse vir brandhout en boudoeleindes (MS Hough 1981:1; MS *Elandsvlei* gd:1; mnr D Botes onderhoud:1999). Die kliphoutboom (*Heeria argentea*), waarvan die bas vir die looi van velle gebruik is (Andrag 1977:14), het binne maklike bereik in die Sederberge voorgekom.

Op Elandsvlei is wyn gepars en brandewyn gestook vir eie gebruik. Groot wingerde is spesiaal vir daardie doel aangeplant. Die druiwe is op die tradisionele manier met die voete getrap. Die brandewyn is volgens oorlewering in besondere eikehoutvate verouder. Oupa Andrew Hough het 'n spesiale koperbeker, wat vandag nog in die familie se besit is, laat maak om die mos mee te proe (mnr P Burger, mev T Cillie, mnr A Hough 1999: onderhoude). Die stokery het soms groot probleme veroorsaak wanneer daar versuim is om die stooklisensies te hernieu. Die ketel en brandewyn moes weggesteek word aangesien dit onwettig was om sonder lisensie te stook. Amptenare van die KWV het by geleentheid die stookketels kom vernietig (mnr C Hough, mev M Hough 1999:onderhoude).

Elandsvlei is tereg die *oase van die Karoo* genoem. *Was dit nie dat die Doringrivier deur 'n natuurfrats die draai hier in die Karoo kom maak het nie, sou dit troostelose onherbergsame gebied gewees het* (Hough 1953:3). Die bewoners van Elandsvlei se liefde vir skoonheid wat in die geboue tot uiting gekom het, het ook uiting gevind in hul onmiddellike omgewing. Bome is geplant en blomtuine aangelê om die plaas te verfraai. Die vrugbaarheid van die plaas word geïllustreer deur die oorlewering dat Hester Lubbe, wat in 1837 met JP Hough jr getroud is, eendag die wilgerlatjie wat sy as lat gebruik het vir perdry, in 'n biesiepol gegooi het toe sy van die perd afklom. Die latjie het begin groei en het later 'n groot wilgerboom geword, wat vandag nie meer bestaan nie (Hough 1959:3; MS Hough 1981:1).

2.1.2 KOMMERSIËLE BOERDERY

Anders as baie ander pionierboere wat volgens reisbeskrywings slegs 'n sukkelbestaan kon voer, het die mense van Elandsvlei sedert die vroegste tye 'n groot voordeel geniet weens die oorvloed water op die plaas. Dit het hulle in staat gestel om heelwat winsgewende bedrywe op die been te bring.

Daar is geboer met bokke en skape, wat tot onlangs die belangrikste bron van inkomste in die Karoo was (Moolman 1939:247; Naude 1944:102; Penrith 1974:7). Vroeg in die twintigste eeu is daar ook met karakoele geboer (*Landbouweekblad* 1973:12) en koring is op groot skaal geplant en bemark. Elandsvlei het een van die eerste dorsmasjiene in die distrik gehad (mnr D Botes 1999:onderhoud; VB Video 1997).

Daar was dadelplantasies op Elandsvlei, waarvan die dadels aan Kaapse besighede bemark is. Daar bestaan verskeie oorlewings oor die oorsprong van die dadels, soos dat dit in 1880 geplant is deur Oupa Andrew Hough, en ander bronne beweer dat dit ná die 1914-rebellie geplant is van Henkries-dadels wat as deel van die rantsoen aan die rebelle gegee is (mnr A Hough, mev M Hough, mev J Koch 1999:onderhoude). Volgens 'n artikel oor Elandsvlei se dadels wat in 1896 in 'n publikasie van die destydse Kaapkolonie se Departement Landbou verskyn het, het die persoon wat op daardie stadium die eienaar van die plaas was, ene JP Hough, die dadels egter alreeds 40 jaar voor die skryf van die artikel (dus ± 1856) geplant. Dit het 15 jaar later (± 1871) vir die eerste keer gedra. Aangesien Kootjie (die eerste Hough wat op die plaas gewoon het) alreeds in 1890 oorlede is, is Kootjie se seun Koos die JP Hough na wie die artikel verwys. Die dadels is blykbaar aan die Departement voorgelê met die oog op die bemarking daarvan en word deur die skrywer van die artikel beskryf as *of excellent flavour* en *as large as the largest of imported dates*. Die skrywer voeg by: *An article of this description would be looked upon as a delicacy [...] to those who know a good thing when they see it*. So beïndruk is die redakteur van die publikasie dat hy byvoeg: *We can testify to the fine form and flavour of these dates* (*Agricultural Journal* 1896:211).

Dit wil voorkom asof die teel van perde, donkies en muile een van die vernaamste bronne van inkomste van die plaas was. Pak- en rydiere was voor die koms van gemotoriseerde vervoer baie belangrik as vervoermiddels van mense en goedere en die vermoede bestaan dat hierdie boerdery in hoofsaak tot die welvarendheid van die families bygedra het. Volgens mnr Peter Hough het Schalk Willem Lubbe perde en muile geteel om die poskoetse te trek op die roete tussen Kaapstad en Kimberley (*Landbouweekblad* 1973:12). 'n Spaanse donkie is ingevoer om muile mee te teel (mnr A Hough 1999:onderhoud). Pakdonkies was ook baie belangrik, aangesien feitlik alle voorrade met donkies vervoer is (mnr D Botes 1999:onderhoud).

Talle bedrywe het op Elandsvlei 'n inkomste aan 'n groot aantal mense verseker. Daar was 'n wamakery, 'n skrynwerkerswinkel, 'n looiery en 'n tuiemakery. Skaapvelkomberse is ook daar gemaak. Die komberse is deur bruin vroue van Afrikanerskaapvelletjies gemaak nadat dit gewas en in blousel gesit is tot dit so wit soos kapok was (MS *Elandsvlei* gd:1; mev M Hough, mev K van Wyk 1999:onderhoude).

Die meulens op Elandsvlei het verdere voorspoed gebring aan die Houghs, aangesien die omliggende plase se mense hul koring gebring het om gemaal te word. Volgens Lichtenstein was 'n meul op 'n plaas altyd 'n sekere teken van voorspoed, aangesien dit dui op die aanwesigheid van water (in die geval van 'n watermeul natuurlik) en die feit dat bure se koring teen 'n prys gemaal word (1928:94).

2.1.3 ELANDSVLEI SE ROL IN DIE GEMEENSAP

'n Eeu en meer gelede het Elandsvlei 'n belangrike rol in die Ceres-Karoo gespeel. Clanwilliam, aan die westekant van die Sederberge, was die naaste dorp en die plaas was 'n gerieflike halfwegstasie tussen Calvinia en Clanwilliam. Nadat Ceres gestig is, het dit dieselfde doel gedien tussen dié dorp en Calvinia. 'n Informant beweer dat daar in die vroeë dekades van die twintigste eeu baie meer mense as tans in daardie deel van die Karoo gewoon het, en dat almal afhanklik was van Elandsvlei, aangesien daar 'n skool, poskantoor en meul was en feitlik alles daar gekoop kon word, soos kruideniersware, rooibostee, drank, klere en brandstof (mev K van Wyk 1999:onderhoud). Daar het ook meer as twintig blanke huisgesinne gebly, wat vir die Houghs gewerk het in ruil vir die

gebruik van 'n stukkies grond (mnr C Hough 1999:onderhoud). In die stadium toe daar meer as 200 mense op die plaas gebly het, is daar 24 brode per dag gebak. Die werksmense is ook uit die huis gevoed (mev T Cillie 1999:onderhoud).

Saterdag het dit gewemel van mense op die plaas, want almal het gekom om meel te maal en pos te haal, en kon selfs 'n lastige tand laat trek, aangesien Oupa Kolie Hough die tandetrekker van die omgewing was (mev T Hough 1999:onderhoud; VB Video 1997). Reisigers het dikwels op die plaas oorgebly. Die Houghs was volgens oorlewering baie joviaal en gasvry. Daar was altyd kos, water en slaapplek vir mens en dier op Elandsvlei (mnr C Hough, mev M Hough, mev K van Wyk 1999:onderhoude). Hierdie eienskap word uitstekend geïllustreer deur die volgende aanhaling: *Dis oor elf toe ons voor die middag by Oom Andrew Hough op Elandsvlei stilhou. Na middagete 'n bietjie rus, want die wêreld moet eers afkoel voor ons met iets kan begin. Dit word egter laat en ons word aangeraai om op Elandsvlei te oornag [...] Sonop Donderdagoggend neem ons afskeid van Elandsvlei se gasvrye Houghs* (Burger 1953:87). Daar word ook vertel dat die broer van bostaande skrywer graag by die Houghs op Elandsvlei gekuier het en dikwels sommer daar oorgebly het tot die volgende dag as hy sy pos gaan haal het (Burger 1953:76).

Toe daar nog nie 'n brug oor die Tankwa-rivier was nie, moes die Houghs dikwels ná goeie reëns mense help om oor die vol rivier te kom. Die kar of motor is op 'n wa gelaai en deur esels deur die rivier getrek. Dikwels het die mense (soms wildvreemdes) oorgebly en kos en slaapplek ontvang as die rivier te vol was - tot 23 mense per geleentheid (MS M Hough gd:gp). Die skoolkinders op die plaas het op hierdie wyse kennis gemaak met Chinese, Amerikaners, Viëtnamese en Indiërs – almal mense waarvan ander bewoners van die Karoo daardie jare nog beswaarlik gehoor het (mev M Hough, mev K van Wyk 1999:onderhoude).

Die Houghs was gesiene mense met hul motors, dorsmasjien en meul (*Die Noordwester* 1982:7; VB Video 1997). Oupa Andrew Hough was vrederegter vir die Britse regering en registrateur van geboortes en sterftes. Hy is toegerus met kantoormeubels, waarvan die kantoorstool nog in Hough-besit is (mnr A Hough 1999:onderhoud). Verskeie Houghs was ook veldkornette, soos opgeteken in die 1850-plaasopname van Le Roux (II gd:40).

2.1.4 HANDEL

Soos reeds in hoofstuk 1 gemeld, het die pionierboere baie selde die Kaap besoek vir besigheid: *The trek to the Cape was such a formidable undertaking that the most distant farmers went to town once in two, three or four years* (Green 1955:20). Smouse het dus 'n belangrike rol gespeel en het nie net hul ware verkoop nie, maar ook produkte soos skape en velle by die boere aangekoop. Hulle het gereeld op Elandsvlei oornag (mnr C Hough 1999:onderhoud). Die staaltjie word vertel dat die kinders altyd nadergehardloop het om die Joodse smous te help dra as hy aankom, waarop hul oupa swaarmoedig gewaarsku het: *Ons Afrikaners se nageslag sal slawe van die Jodedom wees* (mev T Cillie, mnr A Hough 1999:onderhoude).

Nadat smouse begin skaars raak het, het die mense slegs ongeveer vier maal per jaar dorp toe gegaan met hul lysies om voorrade aan te vul (mnr A Hough, mev M Hough 1999:onderhoud). Die benodigdhede is deur elke eienaar met sy eie transport gehaal vanaf dorpe soos Calvinia, Ceres en selfs so ver as Wolseley (MS Hough 1981:1).

Boere op verskeie plase, soos ook op Elandsvlei, het later plaaswinkels bedryf om in hul eie behoeftes en dié van omliggende mense te voorsien. Op Elandsvlei was daar in 'n stadium twee winkels, naamlik een by die hoofopstal en een op Kruitfontein (mev M Hough, mev J Koch, mev K van Wyk 1999:onderhoude). Volgens mev M Hough het sy al die jare dat sy op die plaas gewoon het, 'n winkel bedryf met die nodigste dinge soos seep, koffie, materiaal en klerasie. Daar was geen vaste winkelure nie; sy het maar oopgemaak as iemand iets nodig gehad het (mev M Hough 1999:onderhoud). Daar is selfs petrol verkoop, wat met 'n handpomp gepomp moes word (*Landbouweekblad* 1973:12).

In die sogenaamde Teekamertjie is daar in 'n stadium, moontlik rondom die vorige eeuwending, handel gedrywe deur mense wat van Wupperthal af gekom het met produkte van die omgewing soos rooibostee en droëvrugte (mnr C Hough 1999:onderhoud).

2.1.5 POSAGENTSAP

Daar is vir meer as 'n honderd jaar lank 'n posagentskap op Elandsvlei bedryf. Hoewel 'n bron beweer dat die agentskap alreeds in 1871 bestaan het (Stears 1972:10) en 'n ander die ontstaansdatum as 1873 aandui (MS Hough 1981:1), dui 'n gesaghebbende werk oor die poswese in Suid-Afrika die ontstaansdatum as 1884 aan (Putzel 1986:437). Hierdie datum, meer spesifiek Mei 1884, kon by wyse van 'n amptelike poskantooromsendbrief bevestig word (TE *Post Office Circular* 29:1).

Die Elandsvlei-posagentskap is sekerlik een van die min in die land wat vir die hele duur van die bestaan daarvan deur een familie, naamlik die Houghs, bestuur is (Putzel 1986:437). Die eerste posmeesteres was Lydia (gebore Lutz), die vrou van Frans Hough. Sy het die werk tot 1913 gedoen. Ná Lydia is die agentskap deur ouma Granny Hough, vrou van Andrew, bestuur tot ongeveer 1930. Haar seun Kolie het haar opgevolg en ná hom was oom Peter en tant Maria Hough aan die stuur van sake (*Landbouweekblad* 1973:14) tot die sluiting van die posagentskap in 1987 (mnr A Hough 1999:onderhoud; VB Video 1997). Die Houghs is vergoed vir die lewer van die posdiens (mev M Hough 1999:onderhoud). Elandsvlei het sy eie poskode gehad, naamlik 8192 (mnr C Hough 1999:onderhoud).

Die pos is een maal per week vanaf Wupperthal na Elandsvlei gebring; 'n afstand van ongeveer 30 myl (\pm 50 kilometer). Dit is nie duidelik met watter roete die pos Wupperthal bereik het nie. SJ Burger, skrywer van *Sage van die Nuy-vallei*, het die volgende voorgestel: *Moontlik was die posroete in daardie dae [vroeg-twintigste eeu] so: Kaapstad – Graafwater – Clanwilliam – oor Pakhuispas – regs wegdraai by die Engelsman se graf en afsak tot onder in die Biedouwvallei; by Ben Lubbe oor Mertinhof [sic] se werf; regs om die kop aan die voorkant en weer sak tot by Wupperthal sendingstasie. Om op 'n Vrydag die possak tot daar te bring, is van trein, spoorwegbus en poskar as vervoermiddels gebruik gemaak* (1953:77). Al die binnelandse pos is in die eerste dekades van die neëntiende eeu vanaf Kaapstad eers na Stellenbosch geneem, waarvandaan dit dan in die verskillende rigtings versprei is. Dit het op daardie stadium 33 ure geduur om die pos vanaf

Kaapstad tot in Clanwilliam te vervoer (Goldblatt 1984:53) en die roete daarvandaan het waarskynlik nie veel verskil van dié wat Burger voorstel nie.

Vanaf Wupperthal is die pos deur 'n poort in die Sederberge (met die Tra-Tra-rivier langs) gedra deur 'n bruin vrou met die bynaam van Anna Pos. Niemand weet eens wat haar regte naam was nie. Sy het gewoonlik die aand op Elandsvlei oorgeslaap en dan weer die volgende dag teruggehoop Wupperthal toe. Voor haar was Gert Lucas die posdraer. Vroeër jare het die posman, sodra hy naby die plaas kom, op 'n beuel geblaas om sy aankoms aan te kondig. Dit was oral die gebruik en in Kaapstad was die posman so deftig dat hy selfs in 'n keil uitgedos was (Goldblatt 1984:52). Pakdonkies is later gebruik om die pos Elandsvlei toe te dra toe die sakke te swaar begin raak het. Vol riviere en luiperds was van die gevare wat die posdraers moes trotseer, maar sover bekend het geen groot ongeluk hulle ooit getref nie (Stears 1972:10; MS Hough 1981:1; mev M Hough 1999:onderhoud).

Die eerste datumstempels het uit los letters en syfers bestaan en dit het twee pennies gekos om 'n verlore letter te vervang. Possakke was verseël met ronde blikplaatjies met twee gaatjies waardeur tou geryg is. Gesmelte lak is dan daarop gegooi en Elandsvlei se stempel daarop gedruk. Al die gebruikte lak is sorgvuldig uitgekrap en weer gebruik *want dit was nie so volop as vandag nie* (Stears 1972:10). Die meeste mense in die Karoo was baie arm ná die wêreldoorloë, tot so 'n mate dat hulle dikwels nie geld gehad het om 'n seël op 'n brief te plak nie, dan is die posgeld sommer met twee hoendereiers betaal (mnr C Hough 1999:onderhoud).

Hoewel die pos op spesifieke dae gesorteer is, het die poskantoor nie vaste bedryfsure gehad nie. Selfs as iemand in die middel van die nag daar verbyry, is die posmeester opgeklop en die persoon weggehelp (mev M Hough 1999:onderhoud).

2.1.6 MEUBELKUNS

Elandsvlei het sy eie skrynwerker gehad (MS *Elandsvlei* gd:1; mev M Hough 1999:onderhoud), wie se taak dit heel waarskynlik was om al die hout vensterrame, deurrame ensovoorts te maak wat in die oprigting van die geboue gebruik is. Die houtvloerplanke en plafonbalke is in klaargesaaide vorm by die houtkappers van die Sederberge gekoop (mnr

P Burger 1999, mnr N Salomo 2002:onderhoude), maar die skrynwerker op die plaas sou die vloere en plafonne moes installeer. Die skrynwerker het moontlik ook die luike en deure vervaardig wat in die geboue gebruik is, hoewel sommige informante van mening is dat artikels soos deure gekoop is by handelaars wat daarin gespesialiseer het (mnr P Burger 1999:onderhoud). Dit is veral moontlik in die lig van die feit dat talle deure wat dwarsoor die Sandveld, Bokkeveld en Hantam aangetref word, eenders lyk (sien figuur 27, bladsy 98). Die muurkassies wat in sommige huise aangetref word, is heel waarskynlik ook deur die skrynwerker gemaak.

Een van die take van die skrynwerker sou ook meubelvervaardiging wees. Meneer Pieter van der Merwe, vader van tant Maria Hough, was 'n skrynwerker wat op Elandsvlei gewerk het en hy het byvoorbeeld die sederhout eetkamertafel gemaak wat tans nog in die ou opstal te sien is (mev M Hough 1999:onderhoud). Daar is nog 'n paar sederhout tafels en kleiner meubelstukke wat ook moontlik aan die resident skrynwerker toegeskryf kan word. Die Houghs het egter nie slegs meubels besit wat ter plaatse uit die plaaslike hout vervaardig is nie. Daar staan byvoorbeeld tans nog 'n statige staanhorlosie van Europese oorsprong in die ou opstal, sowel as 'n paar waardevolle Neo-Klassieke stinkhout stoele, wat baie moontlik deel van 'n stel van twaalf was. Dit is bekend dat daar 'n meubelmaker met die naam of bynaam Babs op Worcester was wat hierdie tipe stoele vervaardig het (Burger 1953:74). Daar kan aanvaar word dat die skrynwerker ook verantwoordelik was vir alle hout herstelwerk op die plaas, moontlik selfs aan waens en perdekarre op die stadium toe daar nie 'n wamaker was nie.

Meneer Peter Hough, vader van die huidige eienaar, kon goed houtwerk doen en volgens 'n informant het hy *mint* [sic] *of meer alles gemaak: kruisstoeletjies, deure en vensters en so aan* (mnr D Botes 1999:onderhoud). Hy is die laaste persoon op die plaas wat begrawe is in 'n handgemaakte doodskis van sederhout, wat hy self gemaak het (*Die Noordwester* 1982:7; mnr C Hough 1999:onderhoud).

2.1.7 ONDERWYS

Volgens verskeie informante was daar reeds vroeg in die twintigste eeu, en moontlik selfs al in die laaste dekades van die neëntiende eeu, 'n onafhanklike skool op Elandsvlei wat deur die Houghs self bestuur en befonds is (mnr P Burger, mev J Koch 1999:onderhoude). Op 30 Junie 1908 word die amptelike sluiting van die skool op Elandsvlei in die dokumente van die Superintendent-Generaal van Onderwys aangeteken en die volgende dag, 1 Julie 1908, word die skool amptelik heropen (KAB SGE 13/36:69,70). Dit beteken heel waarskynlik dat dit as onafhanklike skool gesluit en weer as staatsondersteunde skool geopen is. Die skool word aangeteken as 'n Klas PF-skool, oftewel 'n *Private Farm School*. Privaat plaasskole het ook finansiële ondersteuning van die regering geniet (KAB SGE 15/4:1169). Die eerste inspekteur was ene meneer AJ van der Merwe (KAB SGE 13/36:69). Die skool is einde 1960 gesluit (mnr C Hough 2002:onderhoud).

Daar bestaan 'n mate van verwarring oor die ligging van die skooltjie. Dit wil voorkom asof die skool aanvanklik, toe dit nog slegs deur een onderwyseres hanteer is, gehuisves is in 'n plaasgebou waarin die meul ook was (mnr C Hough 1999:onderhoud). Daar is verskeie verwysings na hierdie gebou waar 'n skietvoorval tydens die Anglo-Boereoorlog plaasgevind het (sien 2.1.10). Dit is egter nie duidelik of die verwysing na die ligging van die skooltjie vanuit 'n agterna-perspektief gegee word nie en daar is ook geen lewende persoon meer wat kan bevestig dat hierdie skooltjie wel ten tyde van die Anglo-Boereoorlog alreeds bestaan het nie.

Die skool is op 'n stadium gehuisves in die huis waarin die eienaar tans woon. Die koshuiskinders is by verskeie gesinne op die plaas geakkommodeer en meer as een gebou wat voorheen woonhuis was, is op 'n stadium as koshuis benut. Die koshuismoeder was tant Mieta, skoonsuster van Johnnie Hough. Die aanstelling van koshuismoeder was 'n amptelike aanstelling waarvoor betaling ontvang is (mnr P Burger 1999:onderhoud). Die onderwyseresse het by die gesinne op die plaas geloseer. Die skoolhoof het met sy vrou en kinders in 'n huis naby die begraafplaas gebly (mev M Hough 1999:onderhoud).

Tussen 1942 en 1947 is daar 'n spesiale gebou vir die skool gebou. Hierdie gebou het tweemaal afgebrand, die tweede keer nadat die skool al gesluit was. Dit is nie ná die tweede brand herbou nie (mnr P Burger, mnr C Hough 1999:onderhoude). Die gebou was U-vormig, met die skoolvertreкке in die voorste gedeelte en akkommodasie vir kinders en die onderwyseres aan die sye (mnr P Burger 1999:onderhoud).

Volgens mnr P Burger was die skool bedoel vir arm kinders ná die Rebelle van 1914 of mense wat verarm het ná die ineenstorting van die volstruisveemark (1999:onderhoud). Die 1914-rebelle het natuurlik eers ná die stigting van die skool plaasgevind, maar dit ly geen twyfel dat die doel van die skool was om die kinders van minder-gegoede mense 'n opvoeding te gee nie. Mevrou K van Wyk onthou: *Ons was arm bywonerskinders, het met die voete geloop en ente met die donkiekar gery skool toe, en net vakansies huis toe gegaan* (1999:onderhoud). Tot in 1920 was onderwys egter nie gratis nie (De Kock 1995:43), hoewel kinders uit arm gesinne wel deur die Departement tegemoetgekom is. Die heer Frans Hough van Uitspankraal word byvoorbeeld op 'n skoolraadsvergadering van 14 Desember 1916 die som van £1:1:10 aan agterstallige skoolgelde kwytgeskeld, onderhewig aan goedkeuring van die Departement (KAB SBCW 1/1/3).

Die skool op Elandsvlei was 'n laerskool (KAB SGE 13/36:69), wat in daardie jare sub A tot standerd 6 ingesluit het (De Kock 1986:44) (tans graad 1 tot 8). Johanna Alida Malherbe (moeder van informant mnr Pieter Burger) het veertien jaar lank vir ongeveer 40 kinders op Elandsvlei skoolgehou. Later is die skool opgegradeer tot 'n tweemanskool met die verkryging van die dienste van 'n mnr Van Zyl. Hy het die diens ná 'n kort periode verlaat en ná hom was mnr Basjan Nieuwoudt baie jare lank die skoolhoof (mnr P Burger 1999:onderhoud).

Twee onderwyseresse wat op Elandsvlei skoolgegee het, is met Houghs getroud. Die een was Gerty Scholtz, wat met Ben, die seun van Andrew Hough, getroud is en ná haar was mej Johanna Loots die onderwyseres, wat binne 'n jaar met nog 'n Hough-seun getroud is (mev J Koch 1999:onderhoud; mev T Cillie, mnr A Hough 2002:onderhoude). Die aanstellings en dienstydpereke van genoemde leerkragte kon nie onafhanklik bevestig word nie, aangesien groot hoeveelhede amptelike dokumentasie wat op onderwysaangeleenthede betrekking het (in die reekse SBCW en SGE), vernietig is.

Die kinders het net soggens klasse gehad. Smiddae moes hulle studeer, in die tuine werk en op ander maniere met die boerdery help. Seuns en meisies moes ewe hard werk. Elkeen het sy eie landboutuin gehad en hulle moes hul eie wasgoed trap en brood knie (mev K van Wyk 1999:onderhoud). Mevrouw K van Wyk vertel dat, hoewel hulle baie swaar gekry het op Elandsvlei in die maer oorlogsjare, daar ook baie goeie herinneringe is. Ant Soufie, die vrou van Oom Johnnie Hough, was glo 'n regte barmhartige samaritaan. *Sy gryp sommer die arm kindertjies en trek hulle die huis in. Dan kry jy 'n koppie koffie en heerlike mosbeskuit wat jy gou moet afsluk in die warm kombuis. Intussen kerf sy gou 'n stuk beesbiltong en draai dit toe in 'n papiertjie. Dan moet jy die stukkie biltong onder jou klere wegsteek, want sy mag dit nie doen nie* (mev K van Wyk 1999:onderhoud).

Die skoolkinders het een van die Houghs wat hul gereeld gemaan het om nie aan sy motors en ander besittings te raak nie, getart met die volgende liedjie: *Dit is swaar om 'n arm kind te wees, want 'n arm man se kind is 'n ryk man se slaaf* (mev K van Wyk 1999:onderhoud).

Daar was ook 'n skooltjie vir bruin kinders op die plaas en die platdakgeboutjie staan steeds op die werf van Elandsvlei. Tant Hillie Carstens, wat saam met haar ouers op die plaas gebly het, was die onderwyseres en ná haar was 'n mej Jooste die onderwyseres (mev K van Wyk 1999:onderhoud).

2.1.8 GEESTELIKE LEWE

Weens die groot afstande kon die inwoners van Elandsvlei nie dikwels kerkdienste bywoon nie. Die tog kerk toe is hoofsaaklik aangepak vir die Nagmaalviering en doopgeleenthede en huweliksplegtighede. Predikante het die plaas ongeveer een maal per jaar besoek. Dan is die slaweklok gelui en daar is in die groot eetkamer kerk gehou, of in een van die skure as daar baie mense was. Die res van die jaar was die gemeenskap op Elandsvlei op hulself aangewese vir geestelike bediening. Sondae is preke uit *Die Kerkbode* voorgelees, gewoonlik deur die patriarg van die familie. Oupa Andrew was vrederegter en kon dus selfs begrafnisse ook waarneem (mev T Cillie, mev M Hough, mev J Koch 1999:onderhoude).

Huisgodsdienst was 'n daaglikse instelling. *Die plaasvolk wat op die werf woon, kom na die ete deur die kombuis na die eetkamer en sit op die vloer om die middel deur vir die aandgodsdienst. Om aan die bruinmense die geleentheid te gee om ook aan die sang deel te neem, was dit die gebruik op Elandsvlei dat die Oubaas elke reëltyd van 'n lied eers vooraf lees en dan sing almal net daardie reëltyd saam* (Burger 1953:87).

2.1.9 VOLKSWOORDKUNS

Hoewel volkswoordkuns grappe, raaisels, volksvertellings ensovoorts insluit en dit ook inherent deel is van die daaglikse lewe, kan al die fasette van volkswoordkuns weens ruimtebeperkings nie hier volledig aangespreek word nie. Daar word hoofsaaklik op naamgewing gekonsentreer aangesien naamgewing in baie gevalle direk relevant is tot die onderhawige studie.

2.1.9.1 Plekname

Daar heers onsekerheid oor die oorsprong van die woord *Karoo*, maar die waarskynlikste is dat dit ontleen is aan een van die twee Khoi-woorde *Garop* of *Caro*, wat onderskeidelik *plek van groot droogte* en *droog, skraal en hard* beteken (Penrith 1974:2), en wat inderdaad albei betrekking het op die klimaat en omgewingstoestande van die gebied. Die naam van die plaas is afgelei van die talle elande wat vroeër in die omgewing aangetref is (MS *Elandsvlei* gd:1).

Ander belangrike name in die omgewing is dié van die drie riviere wat op die plaas inmekaarloop. Daar kan aanvaar word dat die naam van die *Doornrivier* afgelei is van die doringbome wat dig op die walle groei. Die *Tankwa*-rivier se naam is afgelei van die woord *Sankwa* of *Sonkwa* (*Boesman*), wat sou beteken dat die rivier in Afrikaans die *Boesmansrivier* sou heet (Du Plessis 1973:319). Dit is van die naam van hierdie rivier wat die eerste komponent van die volksnaam vir die area, naamlik die *Tankwa-Karoo*, afgelei is. Die oorsprong van die naam van die ander rivier, die *Tra-tra*, kon nie vasgestel word nie. Die Tra-Tra is in 'n stadium in sy geskiedenis die Wupper-rivier genoem, na die dorpie Wupper in Duitsland waarvandaan die Rynse sendelinge op Wupperthal gekom het (Du Plessis 1973:332).

Verskeie bedrywe op Elandsvlei het direkte aanleiding gegee tot benaminge. Die *Teekamertjie* het sy naam gekry na aanleiding van rooibostee wat daar verkoop is en die *Dadelkamer* is die plek waar dadels bewerk is. Die smouse wat die plaas aangedoen het, het in die *Jodekamer* oorgeslaap en hul ry- of pakkdiere is in die *Jodestal* gehuisves.

2.1.9.2 Persoonsname

Die tradisie van familienam is, veral in die vroegste geslagte, streng nagevolg. Tradisioneel kry die eersgebore seun die name van die oupa aan vaderskant, die tweede seun dié van die oupa aan moederskant en die derde seun dié van die vader self. Dit het meegebring dat daar vir geslagte aaneen 'n Jacobus Petrus Hough op die plaas was, wat uit die aard van die saak tot byname en verkortings van die naam, soos Koos, Kootjie, Kolie, Cobus ensovoorts aanleiding gegee het. 'n Ander gevolg van die gee van familienam is dat die Lubbe-familienam, veral Frans en Schalk Willem, ook Hough-familienam geword het, hoewel daardie name gedurende die laaste twee geslagte weer uitgesterf het. In die tydperk toe die Kaap 'n Britse kolonie was, het dit mode geword om die name te verengels en dit het gelei tot name soos Andrew afgelei van Andries, Frank van Frans, Johnny van Johannes ensovoorts.

Frans Leuenaar (een van die Houghs) het sy bynaam gekry na aanleiding van 'n insident toe hy Calvinia toe is met 'n perdekar. By hom het hy 'n skaapboud gehad om vir die familie op die dorp te gee. Die lus het hom egter op pad oorval en hy eet toe die hele boud self op. By navraag het hy beweer dat die skaapboud langs die pad gesteel is, maar vanselfsprekend het niemand hom geglo nie (mev T Cillie 1999:onderhoud).

Die vrou wat die pos vanaf Wupperthal gebring het, is deur almal *Anna Pos* genoem. Niemand het eens geweet wat haar regte naam was nie (mev M Hough 1999:onderhoud).

2.1.10 ANGLO-BOEREOORLOG (ABO)

Hoewel die Anglo-Boereoorlog slegs ongeveer drie jaar geduur het en die boerdery as sodanig slegs in 'n geringe mate ontwrig is, het dit tog 'n impak op die mense en lewenswyse op Elandsvlei gehad (MS Hough 1981:2). Aangesien perdetelery een van die hoofkomponente van die boerdery was, was daar altyd 'n goeie voorraad mooi perde. Generaal Jan Smuts het persoonlik 'n nota geskryf waarin hy opdrag gee dat die Houghs se perde nie vir die oorlog opgekommandeer mag word nie, aangesien hulle te kenne gegee het dat hulle hul by die kommando's wil aansluit (MS Smuts 1901). Hierdie nota is geskryf terwyl Smuts tydens sy tog met 'n Boere-invalsmag, vanaf die ou Transvaal tot in Namakwaland, op die plaas oorgebly het (Kotzé 2001:III).

Volgens oorlewering het die Houghs tydens die oorlog perdestalle uitgekap in die erosiewalle van die Doringrivier. Hulle het balke oor die uitgeholde walle gesit met riete en klei bo-op en in hierdie stalle is ses spekvet ryperde altyd gereed gehou sodat Boerespioene daar vars perde kon kry. Dit was 'n baie gevaarlike onderneming, veral aangesien oupa Kolie 'n vrederegter in diens van die koloniale regering was, en baie staaltjies word vertel oor hoe dikwels die Engelse amper die perde ontdek het (S.Ed Regter A Burger, mnr A Hough 1999:onderhoude).

Gedurende die ABO het verskeie Boere- en Engelse kommando's op die plaas oorgebly. Hul perde is ook van voer voorsien. Engelse patrollies het soms vir weke oorgebly. Oupa Andrew Hough was blykbaar 'n vredeliewende man en wou nie Boer of Brit oorstaning weier nie (MS Hough 1981:2; mnr C Hough 1999:onderhoud).

Dit was tydens een so 'n geleentheid dat die mees opspraakwekkende gebeurtenis van die oorlog met betrekking tot die plaas plaasgevind het. 'n Aantal Boere het in die populierbos nie ver van die huis af nie, oornagplek gekry. Kort daarna daag 'n Engelse kommando ook op die plaas op en hulle word gehuisves in die gebou waar die skooltjie was. Oupa Andrew het een van sy plaaswerkers gestuur om die Boere te gaan waarsku dat daar Kakies op die werf is. Die werker het egter aan die Boere verklap waar die Engelse slaap, en die Boere het besluit om die Kakies te gaan vang. Buite die deur van die kamer waarin die Engelse

oorgeslaap het, is die opdrag gegee om oor te gee en uit te kom, maar by die aanhoor van hierdie opdrag het 'n Kakie, ene Watson, luid gevra om sy rewolwer. Daarop het ene Grobbelaar hom summier deur die deur doodgeskiet. Die deur met die koeëlgat daarin is steeds op die plaas te sien. Daar word gesê dat Watson in 'n ongemerkte graf op Elandsvlei begrawe is en ander bronne beweer dat sy lyk met 'n kapkar *teruggestuur* is, hoewel daar nie gemeld word waarheen nie (*Landbouweekblad* 1973:17; MS *Elandsvlei* gd:1; MS Hough 1981:2; mnr C Hough, mev M Hough 1999:onderhoude). Mnr A Hough vertel egter dat sy vader Watson se graf in die begraafplaas van Elandsvlei aan hom uitgewys het. Die graf was geleë direk ten weste van die grafte van oupa Kolie Hough en sy vrou en dit was gemerk met 'n leiklipkopsteen waarop Watson se naam uitgekerf was (2002: onderhoud). Die steen bestaan egter nie meer nie, wat daarop neerkom dat die graf tans ongemerk en dus vir alle praktiese doeleindes onuitkenbaar is.

Generaal Manie Maritz het sy 24ste verjaardag op die plaas gevier terwyl hy met sy kommando op hul bekende tog na die suide op weg was. Kolonel Deneys Reitz het ook vir twee dae daar vertoef voordat hy deur generaal Smuts in die rigting van Vanrhynsdorp gestuur is. Reitz het Elandsvlei beskryf as 'n oase met sy wuiwende palms en lopende waters. In die heuwels daar het hy en sy manskappe ses muile gevang, waarop hulle nog baie lank gery het (1998:215).

2.2 DIE AFGELOPE PAAR DEKADES

Uit die bostaande is dit duidelik dat Elandsvlei vir 'n uitgebreide periode 'n unieke posisie in die Ceres-Karoo beklee het, nie net op landboukundige gebied nie, maar ook ten opsigte van die gemeenskap van die area. Die plaas was nie slegs 'n kommersiële sentrum nie; sy inwoners het ook 'n belangrike rol gespeel in verskeie ander arenas van die menslike bestaan.

Die huidige situasie op die plaas is egter tot 'n groot mate verwyder van die omstandighede wat hierbo geskets is. Die plaas is tans in drie dele verdeel en slegs een deel word nog deur 'n Hough besit. Die huidige Hough-eienaar het slegs dogters, wat beteken dat hy nie meer die plaas aan 'n Hough kan nalaat nie. Die talle mense en gesinne wat op die plaas gewoon

en daar 'n heenkome gevind het, het verdwyn. Die meerderheid van die vrugteboorde, koringlande, wingerde en dadelplantasies bestaan nie meer nie. Die produkte wat vir eie gebruik op die plaas verbou en vervaardig is, word die afgelope jare in winkels aangekoop, dus word daar nie meer hoenders en melkkoeie aangehou nie en daar is ook nie meer groot groentetuine of vrugteboorde vir huisgebruik nie. Meubels en ander benodigdhede wat voorheen op die plaas vervaardig is, word in winkels aangekoop. Die skooltjie is al in 1960 gesluit en die bedryf van die posagentskap is in 1987 gestaak. Daar is nie meer 'n wamaker, smid of skrynwerker op die plaas nie en ander bedrywe soos die leerlooierij, tuiemakery en maak van skaapvelkomberse is ook jare gelede al gestaak.

2.2.1 REDES VIR DIE HUIDIGE SITUASIE

Daar is 'n komplekse verskeidenheid redes vir die situasie wat tans op die plaas bestaan, waarvan die volgende as die belangrikste geïdentifiseer is:

- Ontvolking van die platteland
- Leefstylveranderings van die moderne mens
- Veranderinge in klimaat en omgewing
- Faktore van ekonomiese aard
- Ander faktore

Die eerste twee faktore is algemeen ter sprake in die hele Suid-Afrika, die derde het betrekking op die Ceres-Karoo, en die laaste twee is spesifiek op Elandsvlei van toepassing.

2.2.1.1 Ontvolking van die platteland

Die grootskaalse ontvolking van die platteland wat ná die eerste drie tot vier dekades van die vorige eeu momentum gekry het, is myns insiens die hooforsaak van die veranderde situasie op Elandsvlei. Mense dwarsoor die land het in groter-wordende getalle die platteland verlaat en na die stede verhuis. Die aantal blankes in plattelandse distrikte in Suid-Afrika het verminder van 696 000 in 1936 tot 499 000 in 1970 en die stedelike inwoners het vanaf 1904 tot 1985 verhoog vanaf 588 397 tot 4 091 626 mense. In ongeveer

dieselfde tydperk het die bydrae van die landbou tot die Bruto Nasionale Produk gedaal vanaf 22,5% in 1920 tot 5,9% in 1980 (Van Zyl 1991a:33).

Dit blyk duidelik uit hierdie statistieke dat die verskynsel van ontvolking noodwendig 'n baie groot impak op alle plattelandse gebiede moet hê. Dit is algemeen bekend dat emigrasie uit 'n area *age and labour selective* is, soos Van Zyl dit stel, wat daarop neerkom dat dit gewoonlik die jonger en beter opgeleide mense is wat 'n plattelandse streek verlaat en dit dus lei tot 'n plattelandse bevolking wat bestaan uit ouer mense met 'n laer vlak van skoling (Van Zyl 1991b:53). Hierdie tendens lei dan weer tot die sluiting van meer en meer plattelandse skole (Roodt 1989:167).

Plattelandse ontvolking is 'n universele fenomeen wat in alle lande van die wêreld voorkom. Van Zyl stel dit so: *It [...] follows, and is even posed as a precondition, that in the course of development of a country increasing inequality of regional growth will manifest itself and that the population's level of prosperity will in time vary from region to region* (1991a:52). Dit word dus duidelik gestel dat ontvolking van die platteland as verskynsel gekoppel is aan ongelyke groei in verskillende streke en dat die ekonomiese welvaart van die streek direk daaraan verbind kan word.

Ekonomiese invloede soos veranderende ekonomiese strukture, resessies en stygende rentekoerse is die belangrikste faktore waaraan die verskynsel te wyte is (Van Zyl 1991b:52). Daar is egter ook 'n hele aantal ander faktore wat hiertoe bydra, waaronder die opgradering van algemene vlakke van opvoeding, groter mobiliteit van mense en die beleid van die regering om op 'n paar groot groeisentra te fokus in plaas van 'n groot aantal kleiner sentra (Van Zyl 1991a:33). Dit blyk dat hierdie faktore almal interafhanklik is en in werklikheid 'n bouse kringloop vorm (Van Zyl 1991b:53).

2.2.1.2 Leefstylveranderings van die moderne mens

Die moderne mens lei 'n lewe wat baie ver verwyder is van dié van sy voorsaat van 'n geslag of drie gelede. Die twee wêreldoorloë en die koms van gemotoriseerde vervoer, elektrisiteit en die telefoon, om maar 'n paar te noem, is faktore wat sosio-maatskaplike omstandighede oor die hele wêreld radikaal en blywend verander het. Die wêreldwye

epidemie van Spaanse Griep in 1918, groot droogtes en die Depressie van die dertigerjare het ook tot hierdie verandering in leefstyl bygedra (Gericke 1999:74). Die tydperk ná die Eerste Wêreldoorlog word beskryf as een van *disillusionment, moral reevaluation, social experiment, and hedonism* (Brucoli 1925:x). Mense het ontvlugting van al die rampe gesoek in ligsinnigheid en het hul uitgeleef in nuutgevonde vryhede, veral ten opsigte van die aanvaarde norme waaraan vroue tot op daardie stadium moes voldoen. Volgens die nuwe vryhede het vroue onder meer klere soos kort rokke en lang- en kortbroeke, wat voorheen onaanvaarbaar was, begin dra. Sosiale gebruike soos rook en die drink van sterk drank het ook onder vroue posgevat en modieus geword. Vrouestemreg het 'n groot rol gespeel in die vorming van die tydsgees. Die nuwe geslag se vryheid is verder uitgebrei deur die koms van die motorvoertuig en verbeterde kommunikasie, soos onder meer deur die radio uitgedra. Daar is ook toenemend neergesien op die gesinslewe en gesinsinstellings (Gericke 1999:74).

Die sedelike en morele transformasie in lewensuitkyk wat hierbo beskryf is, het soos begryp kan word, neerslag gevind in elke faset van die daaglikse bestaan. Aangesien die tradisionele plaasopset juis in stand gehou is deur aspekte wat deur die nuwe geslag geminag is, soos die verbondenheid aan grond, onderlinge familiebande en die onderdanige en ondersteunende rol van die vrou, het die nuwe tydsgees noodwendig 'n radikale ingryping in die plaaslewe teweeggebring.

2.2.1.3 Veranderinge in klimaat en omgewing

Dit wil voorkom asof klimaatstoestande in die Ceres-Karoo met die verloop van tyd sodanig verander het dat dit 'n negatiewe impak op boerdery het. Mnr P Hough het opgemerk: *Omdat die reën nie meer op sy tyd kom nie, word die veld ook nie meer so geil soos vroeër dae nie* (Landbouweekblad 1973:12). Daar was glo digte woude op die walle van die riviere op Elandsvlei en die plaas was oortrek van vyebos en wuiwende boesmangras (MS FE Hough gd:1), wat tans nie meer die geval is nie. Hoewel daar vroeër groente en 'n groot verskeidenheid vrugte verbou is en die plaas beskou is as die plaas met die meeste besproeiingswater in Suid-Afrika (MS Elandsvlei gd:1), het die watersituasie in die laaste dekades van die vorige eeu tot so 'n mate verswak dat bogenoemde boerdery-aktiwiteite gestaak is. In die somer gaan staan die rivier en water word dan van Calvinia af

gepomp. Hierdie water is egter brak, wat beteken dat groente en vrugte gedurende daardie tydperk nie verbou kan word nie (mev M Hough 1999:onderhoud).

Die toenemende verbrakking van die grond op die plaas word deur talle informante as 'n groot rede vir die agteruitgang van boerdery-aktiwiteite uitgewys, aangesien groot gedeeltes onbewerkbaar geword het. Die grond is in sommige areas baie poreus en moerasagtig (S.Ed Regter A Burger, mnr P Burger 1999:onderhoude).

Verbrakking van die grond in die Ceres-Karoo is egter nie 'n nuwe probleem nie. Lichtenstein beskryf alreeds twee eeue gelede in sy reisjoernaal die sout gronde van die plaas van veldkornet Gideon Rossouw, iewers in die omgewing van die huidige Citrusdal, en skryf dit toe aan salpeter in die grond. Volgens hom kom sout gronde oor die hele Roggeveld en Bokkeveld voor, blykbaar meestal in *fat and fertile soil* (1928:83). Dit wil egter beslis voorkom asof verbrakking op Elandsvlei toeneem.

In die begin van die eeu was hierdie nog egte Karooveld, waar springbokke en volstruise in hul duisende oor die vlaktes getrek het (Landbouweekblad 1973:12). Die wild het egter sodanig verminder dat daar tans slegs vaalribbokke, duikers, steenbokke en 'n paar springbokke op Elandsvlei voorkom. Geen wild word meer geskiet nie, uitgesonderd drie of vier bokke per jaar vir gebruik deur die eienaar (mnr C Hough 2002:onderhoud).

2.2.1.4 Faktore van ekonomiese aard

Uit 'n studie van die faktore wat tot ekonomiese welvaart op Elandsvlei gelei het, kan daar ook belangrike afleidings gemaak word oor die redes vir die geleidelike verandering in lewenswyse op die plaas oor die afgelope ses of sewe dekades. Aangesien die teel van perde en ander viervoetige vervoermiddels as een van die plaas se hoofbronne van inkomste gedurende die dekades rondom die wending van die vorige eeu geïdentifiseer is, is dit logies dat die koms van ander tipes vervoer 'n groot impak op die ekonomie van die plaas sou hê. Poskoetse het geleidelik verminder soos die treinspoor na die noorde gevorder het en alle koetsvervoer uit die areas suid van Kimberley is gestaak nadat die sogenaamde *iron horse* in November 1885 die Kimberley-stasie binnegestoom het (Beet gd:107). Hierdie gebeurtenis het die inkomste van die plaas vanselfsprekend dramaties laat

daal en het die omgewing as geheel tot 'n groot mate nadelig beïnvloed, aangesien perde en muile nie meer nodig was vir die poskoetse nie en die boere nie meer hul produkte aan verbygaande reisigers kon verkoop nie. Die toename in gemotoriseerde vervoer vroeg in die twintigste eeu het uiteindelik gelei tot die staking van ondersteunende bedrywe van dierevervoer soos wamakery en die teel van trek- en rydiere, wat die situasie op Elandsvlei vanselfsprekend ten diepste geraak het.

Die feit dat die plaas in 'n stadium moontlik soveel as drie meulens gehad het, dien as sterk aanduiding daarvan dat die meulbedryf baie winsgewend moes wees. Dit wil voorkom asof mense van heinde en verre gekom het om hul koring te laat maal. Die feit dat hierdie gebruik, soos so baie ander, weens die oorsake hierbo genoem (2.2.1.1.–2.2.1.3) uitgesterf het, het gelei tot die in onbruik verval van die meulens op Elandsvlei, met die gepaardgaande verlies aan inkomste.

Die produkte wat op die plaas verbou is, soos wol, dadels, koring en lemoene, was deur die loop van die dekades soos enige ander landbouprodukt aan wisselende marktoestande onderhewig. 'n Drastiese daling in die vraag na 'n produk het in baie gevalle tot die staking van produksie gelei. Die karakoelboerdery, wat gedurende die sestiger- en sewentigerjare van die vorige eeu op die plaas bedryf is (*Landbouweekblad* 1973:12), het unieke probleme ondervind hoofsaaklik aangesien karakoel 'n modeverwante produk is en ook as gevolg van humanitêre drukgroepe wat teen die gebruik van pels gekant is.

Dit is dikwels moeilik om produksie te hervat ná die herstel van die verskillende markte, te wyte aan faktore soos die kapitale investering wat hertoetredende tot die mark verg, en gebrek aan 'n voldoende arbeidsmag vir sekere arbeidsintensiewe produkte (mnr C Hough 2002:onderhoud).

Dit is ook algemeen bekend dat die totale Suid-Afrikaanse landbousituasie oor die afgelope dekades 'n ommekeer beleef het, gekarakteriseer deur 'n dramatiese toename in insetkoste hoofsaaklik as gevolg van stygende brandstof- en arbeidskoste en verhoogde voedsel-inflasie. Die situasie word vererger deur die feit dat sowat 80% van Suid-Afrika se landbouprodukpryse deur die oorsese mark bepaal word. Hierdie omstandighede het

daartoe gelei dat meer as 25 000 van Suid-Afrika se boere die afgelope twintig jaar die landbou verlaat het (Van Zyl 2001:39).

2.2.1.5 Ander faktore

Talle informante het ander, meer persoonlike redes aangevoer vir die afname in boerdery-aktiwiteite en die verval van die geboue op die plaas. Een van die faktore wat genoem is, is die tradisie waarvolgens die oudste seun die plaas erf ongeag of hy 'n begeerte of aanleg het om te boer al dan nie. Volgens informante was daar heelwat Hough-seuns wat teen wil en dank moes boer hoewel dit nie werklik hul belangstelling was nie en gevolglik was hulle blykbaar nie baie suksesvol nie (mev T Cillie, mnr A Hough 1999:onderhoude). Van Zyl beskou hierdie aspek ook as 'n belangrike bydraende faktor tot die huidige stand van landbou in Suid-Afrika (1991a:53).

'n Ander rede wat aangevoer is, is die talle vetes wat volgens oorlewering tussen verskillende takke van die familie gewoed het. Daar word vertel van familieleden wat met skelmstreke mekaar se grond in die hande gekry het, argumente oor water wat daartoe gelei het dat twee watervore langs mekaar uit die rivier gegrawe is omdat geen ooreenkoms oor watergebruik bereik kon word nie en selfs dat daar by tye op mekaar geskiet is. Hierdie insidente het glo tot soveel bitterheid aanleiding gegee dat geen effektiewe boerdery moontlik was nie (mnr P Burger, mev T Cillie, mnr A Hough, mnr C Hough 1999:onderhoude). Volgens ander informante was sekere Houghs geneig tot luiheid, buite-egtelike verhoudings, spoggerigheid en skuld, welke faktore ook tot hul ondergang sou lei (mnr P Burger, mnr C Hough, mev K van Wyk 1999:onderhoude).

Bewerings soos die bostaande moet met omsigtigheid benader word en kan nie as objektiewe feite aanvaar word nie, hoewel dit meehelp om 'n meer driedimensionele beeld van die toestande op die plaas te skep en die blote feite in te kleur. Dit is moontlik dat die genoemde faktore tot 'n mate tot die huidige situasie op die plaas kon bygedra het, maar dit kan beslis nie as die belangrikste oorsaak aanvaar word nie. Die faktore wat hierbo onder 2.2.1.1 tot 2.2.1.4 bespreek is, word as baie meer deurslaggewend beskou aangesien dit op algemeen-geldende ekonomiese en sosiale verskynsels gebaseer is.

HOOFSTUK 3

DIE ARGITEKTUUR VAN ELANDSVLEI

Die opstal van Elandsvlei bestaan uit 'n uitgebreide kompleks ou geboue, waarvan 'n hele aantal sierlike Kaaps-Hollandse gewels het. Volgens verskeie dokumente was daar vroeg in die twintigste eeu minstens elf geboue met sierlike gewels op die plaas (*Landbouweekblad* 1947:28; MS *Elandsvlei* gd:1; MS FE Hough gd:2). Sommige geboue het egter in die interim hul gewels verloor en ander het in geheel verval (mnr C Hough 2001:onderhoud). Daar is tans slegs sewe geboue met gewels oor. Die gewelvorms op elke gebou verskil egter van mekaar, hoewel sommige slegs in baie klein opsigte verskil. Dit bring mee dat daar tans 'n totaal van elf verskillende gewelvorme aan die sewe geboue voorkom.

3.1 PIONIERSARGITEKTUUR

3.1.1 GESKIEDENIS

Die eerste veeboerpioniers wat hulle in die loop van die agtiende eeu die binneland van die Kaapkolonie in begeef het agter weiveld aan, het oor die algemeen in hul waens of in tente gebly (Van der Waal-Braaksma 1986:39). In die tydperk voor 1813, toe sir John Cradock die leningplaasstelsel vervang het met die erfpagstelsel, is daar min permanente geboue op binnelandse plase opgerig, aangesien die boere nie die grond besit het nie, maar slegs van die regering gehuur het. Sommige leningsplase is slegs seisoenaal bewoon deur 'n seun, arbeider of slaaf wat na die vee omgesien het (Walton 1989:117). 'n Verskeidenheid tydelike woonstrukture is op die plase opgerig, onder meer matjieshuise, paal-en-riethuise en huise van kokerboomplanke (Van der Waal-Braaksma 1986:39-42). 'n Volledige beskrywing van die konstruksie en voorkoms van hierdie verskillende tipes kom voor in die publikasie *Die Noordweste* deur G van der Waal-Braaksma en OJO Ferreira (1986). Erfpag was 'n stelsel wat meer sekuriteit in terme van eiendomsbesit gebied het en het

regstreeks daartoe gelei dat meer permanente geboue op die plase opgerig is (Walton 1989:117).

Daar kan met 'n groot mate van sekerheid aanvaar word dat die eerste permanente geboue op Elandsvlei baie kleiner, eenvoudiger en meer primitief was as dié wat tans daar staan. Verskeie vroeë reisigers wat deur die betrokke gedeelte van die land gereis het, het in hul reisbeskrywings verwys na die woonplekke van die pionierboere, en uit die beskrywings is dit duidelik dat die meeste wonings klein en onherbergzaam was. Lichtenstein verwys na *small houses and huts scattered about* (1928:67) en meld dat die huis op Matjiesfontein so klein was dat dit nie eens slaapplek gebied het aan Kommissaris-Generaal De Mist, wat hy op 'n tog na die binneland vergesel het nie (1928:109). Andrew Steadman het in 1835 by mense vertoef wie se huisie glo ellendig gelyk het, met 'n stukkende dak waardeur die wind so erg gewaai het dat die inwoners selfs gesukkel het om 'n kers aan die brand te hou (Penrith 1974:6). Twee ander reisigers, sir John Barrow en Robert Jacob Gordon het ook albei opgemerk onder watter haglike omstandighede pionierboere soms woon. Barrow het mense teengekom wat in strooihutte *similar to those of the Hottentots* gewoon het, of in een- of tweevertrek *hovels* met rietdakke wat beswaarlik waterdig was (1801:401). Gordon merk op: *I have seen Hottentot huts better than this* (Cullinan 1992:50). Hoewel albei skrywers in bostaande gevalle na die boere van die Oos-Kaap verwys, kan daar aanvaar word dat die omstandighede van pioniers dwarsdeur die land min of meer dieselfde was, in die sin dat hulle materieel en finansiële nie daartoe in staat was om permanente strukture op te rig nie. Die pionierboere van die Oos-Kaap was in der waarheid beter daaraan toe wat boumateriaal betref, aangesien bome en ander geskikte plantmateriaal baie meer volop voorgekom het as in die Karoo en hulle dus lat-en-klei-hutte (die sogenaamde *wattle-and-daub*) en ander strukture van plantmateriaal kon bou (Du Toit 1995:130). Genoemde strukture vergaan egter baie vinniger as die klip en klei wat in die Karoo gebruik is, veral in die lig van die nat weer van die Oos-Kaap.

Burchell beskryf een spesifieke boer in die Roggeveld se huisie as 'n *miserable hut* en met verwysing na die woning van veldkornet Snyman beweer hy dat dit die man se *moderate ambition* illustreer (1953:157;170), 'n ietwat kras uitspraak in die lig van die geweldige oormag van probleme waarmee die vroeë koloniste te kampe gehad het. Daar was egter

ook boere in die Roggeveld en Hantam wat 'n gunstiger indruk op Burchell gemaak het, soos Gerrit Visscher en 'n hele paar ander. Hul huise was groter en netjieser met uitgebreide tuine en vrugteboorde (Burchell 1953:167,171,176,177). Hulle was waarskynlik meer gevestig en nie meer bloot trekboere nie. Lichtenstein se houding teenoor die koloniste is meer gematig as dié van Burchell en hy noem die eienaar van die plaas Lokenburg as voorbeeld van 'n boer wat, ten spyte van sy klaarblyklike welvarendheid, nie 'n groot of deftige huis gebou het nie. Hy is van mening dat die gebrek aan uiterlike vertoon by hierdie en ander boere nie die gevolg van armoede of agterlikheid is nie, maar eerder aan hul spartaanse leefwyse en die afgesonderdheid van die area toegeskryf kan word (Lichtenstein 1928:103).

3.1.2 BOUSTYL

Volksboukunde is inderdaad, soos Radford dit stel, *architecture without architects* (1993:14), hoewel alle boukuns wat sonder die hulp van 'n argitek opgerig is nie noodwendig uit 'n kultuurhistoriese perspektief as volksboukuns bestempel kan word nie. Die voorvoegsel *volks-* verwys kultuurhistories gesproke in die meeste gevalle na *iets wat beoefen of geskep word deur die leek of akademies onopgeleide persoon* (Burden 2000:24). Volgens Labuschagne is volksboukuns kultuurgebonde, omgewingsgebonde, funksioneel en tydloos (1988:5-9). Volksboukuns word normaalweg gedefinieer in terme van die proses waarvolgens dit ontwerp en gebou is, eerder as die eienskappe wat die voltooië produk vertoon. Die eienaar is in die meeste gevalle ook die bouer, hy gebruik 'n bouvorm wat aan hom bekend is en maak op baie beperkte skaal, indien wel, van vakmanne gebruik (Labuschagne 1988:4).

Dit is dus baie duidelik dat die geboue op die pioniersplaas ware volksboukunde is, aangesien die bouer gewoonlik die boer self was, met die kennis en ondervinding waaroor hy ookal beskik het. Die argitektuur in pioniersgebiede is gebaseer op die primitiewe Europese boere-argitektuur, waarvan prototipes eeue lank oor groot gedeeltes van Noord-Europa voorgekom het (Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:21; Townsend 1977:15) en waarvan die kennis van geslag tot geslag oorgedra is (Kuijers 1980:109). Van styl ter wille van estetika was daar geen sprake nie, 'n struktuur is bloot opgerig weens die dwingende

noodsaak om skuiling teen die elemente, wilde diere en vyandige inheemse volke te bied, en die gebou is beplan en uitgevoer om so goed moontlik aan daardie vereistes te voldoen.

Burchell het 'n skets gemaak van die plaaswerf van veldkornet Gerrit Snyman (naby die teenswoordige Sutherland) (Walton 1989:116), waarna in 3.1.1 verwys is. Hy beskryf die huis, wat hy 'n *miserable abode* noem, in detail: *A small oblong low hut built of rough bits of rock; rudely thatched with reeds and sedge; having no window, excepting one small opening covered with white linen, instead of glass; and the doorway but half closed with a clumsy panel of reeds. The inside [...] was divided into two apartments, serving for sitting-room and bed-room, which last was also the storeroom. [...] Near to this hut were two outbuildings, which at a little distance might be mistaken for hay-cocks; one of them was a storehouse, or barn, [...] and the other, the kitchen* (Burchell 1953:169). Lichtenstein se beskrywing van die boerehuise toon groot ooreenkomste met die bostaande (1928:105).

Hoewel Burchell nie 'n hoë opinie van Snyman se huis gehad het nie, het dit egter al 'n paar stappe gevorder in die evolusie van die pioniershuis. Die vroegste huise het dikwels slegs een vertrek gehad, soms selfs sonder 'n buitekombuis. Daar is bloot op die vloer vuurgemaak (Van der Waal-Braaksma 1986:44). Soms is die vertrek deur 'n gordyn afgeskort om twee kamers te vorm en later is die gordyn deur 'n permanente muur vervang (Hattingh 1964:408; Walton 1965:6,7). Hierdie tipe huis is baie algemeen dwarsdeur Suid-Afrika deur Griekwas, trekboere, sendelinge en handelaars gebou (Walton 1995:23,25). EV Stade, 'n besoeker aan die Kaap, het in 1710 verskeie *delightful panoramas* van Kaapstad en die platteland geteken wat 'n groot bydrae gelewer het tot kennis van die voorkoms van die land in daardie tyd (Walton 1989:16). Sy tekeninge toon *met betrekking tot die platteland [...] dat die skilderagtige hardebiesieshuis met rietdak en sygewels die algemeen-heersende boustyl aan die Kaap was* (Punt 1964:gp). Die vroeë reisigers se beskrywings van die wonings met woorde soos *miserable*, *humble*, *hovel* ensovoorts kontrasteer skerp met die romantiese agterna-perspektief van Punt wat die huisies as *skilderagtig* beskryf, en is uit die aard van die feit dat die reisigers die harde werklikheid van die klein, ongerieflike huisies persoonlik beleef het, waarskynlik ook baie meer akkuraat.

3.1.3 BOUMETODES EN –MATERIALE

Die oudste plaasgeboue is, soos reeds gemeld, gewoonlik deur die pionierboer self gebou en dit is vanselfsprekend dat hy die materiaal sou gebruik wat vrylik en maklik in die omgewing beskikbaar was. Boumetodes is bepaal deur die eienskappe van die materiaal wat gebruik is en die vermoëns of ondervinding van die boer.

3.1.3.1 Mure

Klip

Die mure van die pionierswonings in die Karoo is dikwels van klip gebou, soos die huis wat Burchell hierbo beskryf. Aangesien klip baie volop was en steeds is, is dit vanselfsprekend dat hierdie materiaal dikwels gebruik sou word. Voorbeelde van klipgeboue wat vandag nog bestaan, is op Windheuvel, Sutherland en Hondefontein, Fraserburg (Walton 1989:117,119) en volgens oorlewering was daar 'n groot kliphuis op Aspoort, voorheen Elandsdrift (mnr F Boltman 2001:onderhoud). Die plaas Kliphuiskloof, wat tans deel van Elandsvlei uitmaak, is inderdaad ook vernoem na 'n ou klipwoning, waarskynlik 'n veewagtershuisie, waarvan slegs die murasie tans nog staan (mnr C Hough 2001:onderhoud). Soms is dubbele mure van klip gepak en die openinge tussenin met klip en klei gevul (mnr P Burger 1999:onderhoud). Klippe wat nie heeltemal ingepas het nie, is '*n bietjie gedres en die lelikste kante bietjie reggekap* (mnr D Botes 1999:onderhoud).

Opgekleide mure

'n Baie algemene boumetode wat nie net in die Karoo nie, maar dwarsdeur die land vir die oprig van pionierswonings gebruik is, was om die mure te bou van klei of 'n mengsel van klei en strooi (Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:21). Hierdie boumetode, asook die pleisterwerk wat later vir die bou van die gewels gebruik is, is 'n erfenis van die Spaanse en Portugese kolonies (Fransen & Cook 1965:xi; Immelman 1981:6; Lewcock 1963:378).

Klei geskik vir bouwerk is blykbaar in die meeste rivierbeddings gevind, onder meer ook in die Tankwa-rivier by Elandsvlei. Om die boumateriaal voor te berei, word 'n hoop klei

wat uit die rivier aangery is, op 'n spesiale trapvloer naby die bouverseel gegooi en al die klippies, stokkies en ander onsuiverhede daaruit verwyder. Daarna word dit goed gemeng met strooi en kaf (*langstrooi*) en soms ook mis. Die rede vir die byvoegings is dat rou klei geneig is om te kraak. Hierdie hoop word natgegooi nadat dit gemeng is en dan word dit deur diere getrap. Wanneer dit platgetrap is, moet dit weer bymekaargewerk en deurgetrap word. Na die trappery word die klei *hoop geslaan* (op 'n hoop gewerk) sodat dit kan verrot; 'n proses wat, hoewel onwelriekend, noodsaaklik is. Hierdie proses word daagliks herhaal vir ongeveer twee weke (mnr D Botes, mnr C Hough 1999:onderhoude).

'n Laag klippe, opgevul met klei, word dikwels vir die onderste deel van die muur gebruik om ekstra sterkte aan die konstruksie te verleen. Daarna word die gebreide klei laag vir laag op die mure gepak en elke laag word toegelaat om droog te word voor die byvoeging van die volgende laag (mnr D Botes, mnr C Hough 1999:onderhoude). Wanneer die mure effens afgedroog het, word die kante waar die klei gevloei het, met 'n graaf netjies afgesteek (Fransen & Cook 1965:xxii). Op enige hoogte in die muur is daar ook soms van klippe gebruik gemaak om die konstruksie te versterk (mnr C Hough 1999:onderhoud). Die kraalmure op Elandsvlei is 'n goeie voorbeeld hiervan (figuur 11). Opgekleide mure is oor die algemeen baie dik omdat dit moeilik is om die mure op hul eie te laat staan. Dit het egter die voordeel dat dit die gebou uitstekend isoleer teen hitte sowel as koue (Hardman 1994:133; Immelman 1981:6).

Kleistene

Songedroogde kleistene was nog 'n algemene boumateriaal. Klei vir bakstene word op dieselfde manier voorberei as vir die bou van opgekleide mure, maar dikwels ook met sand gemeng om te verseker dat die mengsel nie kraak nie (mnr C Hough 1999: onderhoud). Op Elandsvlei is die klei in die eerste dekades van die twintigste eeu eers gemaal en daarna in 'n drom met twee handvatsels gedraai om dit te brei. Slegs deur ervaring het die steenmaker geweet wanneer die klei genoeg gebrei is en daarom is die klei ook met die hande bewerk om te bepaal wanneer dit die korrekte tekstuur en verlangde graad van elastisiteit bereik het. Die klei is ná die breiproses in houtvormpies vasgestamp en onmiddellik in rye op 'n lagie skoon sand uitgekeer om in die son te droog. In warm weer word die stene binne slegs drie tot vier dae droog. Die klaargemaakte stene word met klei

Figuur 11: 'n Kraalmuur wat duidelik die klipfondasie, opeenvolgende lae klei en klippe ter versterking toon (Foto: A van Zyl 2001)

op mekaar vasgepak om die mure van die huis te vorm (mnr D Botes, mnr C Hough 1999:onderhoude). Houtvorms wat vir die maak van kleistene gebruik is, hang steeds op een van Elandsvlei se solders.

3.1.3.2 Dakke

Rietdakke

Dakke van strooi, gras, riete of biesies wat met toue van natuurlike plantmateriaal aan 'n houtraamwerk vasgemaak word (Fransen & Cook 1965:xxiii), was een van die algemeenste dakbedekkings van alle pionierswonings. Dit word bevestig deur die feit dat al die huise in Kaapstad in 1660 spits rietdakke gehad het, volgens 'n plan van die stad wat in daardie jaar geteken is (Walton 1993:xiv). Die dakbalke in Suid-Afrika was heel waarskynlik van enige geskikte hout of ander plantmateriaal wat gevind kon word. Lichtenstein beskryf dakbalke van *unhewn spars of the mimosa-tree, or sometimes of bamboo-cane* wat hy tydens sy reise opgemerk het (1928:105). Later is populierhout algemeen gebruik (Walton 1993:xiv; mnr D Botes 1999:onderhoud).

By die maak van 'n rietdak word die raam van die dakkonstruksie opgevul met 'n raamwerk van latte waaroor die dekmateriaal gelê word. Nadat die dekmateriaal aan die latte vasgewerk is, word 'n mengsel van klei en beesmis as laaste afronding oor die nok van die dak gesmeer om dit waterdig te maak (Van der Waal-Braaksma 1986:54).

Enige gras of veselagtige plantmateriaal is geskik vir gebruik as dakbedekking (Van Wyk 2000:311). Rogstrooi (genus *Secale*) is dikwels gebruik (Coetzee 2002:39), aangesien dit lank, skoon en taai is (Van Wyk 2000:311). Die riet wat in Kaapse rivierbeddings groei (*Chondropetalum tectorum* of *Kaapse dekriet*), is egter duursamer as rogstrooi (Van Wyk 2000:311; Van der Waal-Braaksma 1986:54) en is baie algemeen in die tyd van die VOC gebruik (Haaksma & Linder 2000:16). Dekgras (*Hyparrhenia hirta*) en fluitjiesriet (*Phragmites australis*) is ook gebruik in die areas waar dit natuurlik groei (Van Wyk 2000:316,318). 'n Paar lae matjiesgoed (*Cyperus*-spesies) is soms onder die dekstrooi aangebring om te dien as ekstra bedekking en om te keer dat die strooi slordig na binne hang (Van der Waal-Braaksma 1986:54).

Die moontlikheid bestaan dat die heel eerste dekwerk op Elandsvlei gedoen is met die riet *Cannomois taylori*, aangesien dit natuurlik in die Ceres-Karoo en Wupperthal-areas voorkom (Haaksma & Linder 2000:16). Hierdie riet word egter tans ongeveer 25 km van die Elandsvlei-hoofopstal aangetref en kan slegs met moeilik-begaanbare paaie bereik word. Dit sou dus baie moeilik wees om dit per ossewa aan te ry (Mnr C Hough 2002:onderhoud). Aangesien sommige van die oudste bestaande huisies se dakke met palmiet gedek is en weens die afstandsprobleem hierbo genoem, is dit dus baie moontlik dat die vroegste bouers eerder hierdie materiaal bo die bogenoemde riet verkies het. Later, nadat rog aangeplant is, is die dakke met rogstrooi gedek. Tans word die dekwerk gedoen met fluitjiesriet, wat natuurlik daar voorkom, hoewel dit 'n heelwat growwer tekstuur het as rogstrooi (mnr C Hough 2002:onderhoud).

Brakdakke

Baie huise in die Karoo het sogenaamde brakdakke, oftewel platdakke van grond, gehad en daar bestaan vandag nog heelwat voorbeelde daarvan, ook op Elandsvlei. Dit was die goedkoopste en maklikste metode van dakbou in die Karoo. Walton beskryf die konstruksie van die brakdak van die plaashuis op Hondefontein: Boomstompe (watter soort boom nie aangedui nie) vorm die dakbalke, garingboomstamme word bo-op vasgebind en daarna word bondels growwe gras wat wortels en al uitgetrek is, bo-op gepak. Dit vorm die basis vir die boonste laag van klei of grond (Walton 1989:118). Klei vir dakke is ook voorberei soos muurklei, met baie strooi en kaf in die mengsel (mnr D Botes 1999:onderhoud). Die kleimengsel moet goed natgemaak word nadat dit op die dak vasgepak is (Walton 1989:118). Die woord *brak* dui waarskynlik op die gebruik van brakgrond, oftewel grond met 'n hoë soutinhoud (Frescura 1991:18). Hierdie en ander plat dakke loop gewoonlik skuins na agter sodat reënwater kan afloop (Immelman 1981:6).

Hoewel baie huise geen plafonne gehad het nie, wil dit tog voorkom asof plafonne van spaansriet vanaf die vroegste tye in gebruik was, ook in die oudste huise in Kaapstad (Walton 1965:6). Linne is ook as plafonmateriaal gebruik (Van der Waal-Braaksma 1986:52). Deftiger huise het houtplafonne gehad. Die gebruik van hout word in 3.1.3.6 meer volledig bespreek. Plafonne het dikwels 'n brandsolder gehad, wat beteken dat 'n laag

klei bo-op die plafon aangebring is om te voorkom dat vuur vanaf die dak na die res van die huis versprei (Van der Waal-Braaksma 1986:52). Brande het meestal op die dak ontstaan nadat 'n vonk uit die skoorsteen of 'n ander bron op die uiters brandbare dekgras beland het.

3.1.3.3 Deure en vensters

Burchell se beskrywing van die plaashuis van Gerrit Snyman (sien 3.1.2) toon dat geen hout (of baie min) in die konstruksie van die huis gebruik is nie, aangesien daar 'n groot gebrek aan bruikbare hout in die omgewing was. Die enkele venster is bedek deur linne en die deur bestaan uit 'n paneel van riete, wat vermoedelik in die nabyheid gegroei het. Dit is moontlik dat die deur- en vensterrame van hout was. Daar was beslis geen luukshede soos glas vir vensterruite nie en ook nie hout vir 'n deur of luik voor die venster nie.

Die vensters van pioniershuise was, soos hierbo beskryf, gewoonlik slegs 'n klein vierkantige openinkie, bedek deur 'n plankdeurtjie of growwe materiaal soos linne en selfs diervel (Van der Merwe 1938:215; Van der Waal-Braaksma 1986:1986:55). Behalwe dat glas duur was, was dit feitlik onmoontlik om dit ongeskonde oor die ruwe paaie te vervoer (Van der Merwe 1938:215). Die deur het in baie gevalle die rol van 'n venster vervul, aangesien die bodeur gewoonlik oopgestaan en lig en lug in die huisie ingelaat het. Die pioniers het ook dikwels self skarniere vervaardig en Van der Waal-Braaksma het voorbeelde van nie net yster- nie, maar selfs hout- en velskarniere opgeteken (1986:55).

3.1.3.4 Vloere

Die meeste pionierswonings het misvloere gehad (Lichtenstein 1928:107). Die tipe vloer waarna hierdie term verwys, is nie werklik van mis gemaak nie, maar is 'n kleivloer wat gereeld met 'n mengsel van mis en water (en soms osbloed) gesmeer is om die oppervlak sterk en blink te hou (Fransen & Cook 1965:xxi). Die gelykgemaakte grond binne-in die vertrek wat 'n vloer moet kry, word eers natgegooi, waarna 'n laag goed-gebreide klei daaroor uitgesprei word. Fyngemaakte miershoop is by voorkeur vir die klei gebruik (Van

der Waal-Braaksma 1986:52). Mis en doringboomgom is soms saam met die klei gekook. Sulke vloere kon blink gepoleer word totdat dit soos 'n spieël blink (mnr D Botes, mnr C Hough 1999:onderhoude).

Meer gesofistikeerde wonings het dikwels vloere van hout of kleiteëls in die deftiger vertrekke gehad, met misvloere in die kombuis en ander vertrekke waar die besoeker nie kom nie (Cook gd:20; De Bosdari 1971: 21). Burchell het die indruk gekry dat baie mense misvloere bo houtvloere verkies het, selfs waar hout beskikbaar was (1953:77).

3.1.3.5 Pleister

Mure van klei of kleistene is gewoonlik binne en buite, maar soms net aan die binnekant, met klei afgepleister en dan met kalk afgewit om dit teen die elemente te beskerm (Walton 1989:118; mnr D Botes 1999:onderhoud). In die droë Karoo was die gevaar dat die gebou sal vergaan nie so groot as in areas met 'n hoër reënval nie en dus was dit streng gesproke nie altyd nodig om die mure af te pleister nie.

Die eenvoudigste pleister was bloot 'n mengsel van klei en water, maar die voordele van pleister bestaande uit kalk gemeng met sand is gou ontdek. Daar is gevind dat kalkpleister baie hard word en nie soos kleipleister kon vergaan weens die uitwerking van die elemente nie. Kalkpleister was dus ook die materiaal van keuse vir die bou van gewels (Fransen & Cook 1965:xxii). Die kalkmengsel het bestaan uit drie dele sand en een deel kalk, gemeng met water (Schoeman 1982:24).

Gewels word gewoonlik gevorm deur die patroon van die gewel ruweg met bakstene te bou, waarvoor dik kalkpleister dan aangewend word (Fransen & Cook 1965:xi). Sodra die pleister die regte stadium van droogte bereik sodat dit met gemak bewerk kan word, word die gewenste patroon daarin uitgekerf. Daarna word dit gelaat om behoorlik hard te word (mnr C Hough 1999:onderhoud).

3.1.3.6 Hout

Snyman se plaas (sien 3.1.2) was relatief ver van die Sederberge af geleë, en dit wil voorkom asof slegs die gebiede wat naby hierdie berge geleë was, van goeie hout vir boudoeleindes verseker was. In die meeste dele van die Groot-Karoo was daar feitlik geen hout beskikbaar nie en die boere moes klaarkom met ander materiale soos klip en riete (Ferreira 1986:78; Hardman 1994:155; Walton 1989:121). Volgens Lichtenstein beteken dit egter nie dat die boere geen begeerte gehad het om beter geboue op te rig nie: *I have heard those among the inhabitants of the country, who are in good circumstances, assert that if they had better timbers, they would build as handsome houses as could be. But they are not able to afford the enormous sums that must be expended to bring timber over the steep and rugged mountains* (1928:107).

In die huise wat later deur die meer gevestigde boere gebou is, is hout toenemend gebruik vir deure, deur- en vensterrame, plafonne en vloerplanke. Die houtwerk van die huise in die relatiewe nabyheid van die Sederberge (ongeveer 100 myl of 160 km) was in die vroegste jare hoofsaaklik van die inheemse sederhout (*Widdringtonia cedarbergensis*) wat in die berge aangetref is (Van der Waal-Braaksma 1986:44; Mnr P Burger 1999: onderhoud). Hierdie bome is nie egte seders soos dié van die Libanon nie, maar verwant aan die sipres-familie, *Cupressaceae* (Rabie 1985:15, mnr N Salomo 2002:onderhoud).

Alreeds in 1805 het 'n *Commissie voor Veeteelt en Landbouw* aan generaal Janssens, die destydse goerwener van die Kaap, berig dat *eenige Bastaards* wat in die berge woon 'n lewe maak deur die bome af te kap, in planke en balke op te saag en dan te verkoop (Burman 1987:98; Smith 1955:62). Die hout is deur muile uit die berge gesleep (mnr A Hough 1999:onderhoud). Hierdie bedryf het voortgeduur tot die eerste twee of drie dekades van die twintigste eeu. 'n Ou man het aan die skrywer Jan Rabie vertel hoedat hy van sy twaalfde jaar af sy vader gehelp het om bome te kap in die Sederberge. Volgens hom het die houtkapper eers 'n boom uitgesoek met 'n stam wat vir 'n lengte van ten minste agt voet ($\pm 2,4$ m) heeltemal reguit en *verder deurgaans gaaf* was, dan word 'n permit van drie sjielings ($\pm 36c$) per boom uitgeneem. *Dan saag jy hom af en dissel jy hom plat en saag hom in planke op*. 'n Kraansaag is vir hierdie taak gebruik (Rabie 1985:36). Heelwat

houtkappers was in die omgewing van Kleinvlei naby Wupperthal saamgetrek en het mekaar dikwels gehelp met die opsaag van die bome (mnr N Salomo 2002:onderhoud). Hulle het self die planke en balke met donkiekarre na sentra in die Roggeveld, Hantam, Olifantsrivier-area ensovoorts vervoer (Burman 1987:98; mnr N Salomo 2002:onderhoud). Daar was ook skrynwerkers wat in die omgewing van die Sederberge gewoon en deure, luike, vensterrame, doodskiste en ander artikels uit die hout vervaardig het (mnr P Burger 1999, mnr N Salomo 2002:onderhoude).

Obholzer, Baraitser & Malherbe meld dat items vervaardig uit Suid-Afrika se bekendste inheemse houtsoorte soos geel- en stinkhout baie skaars is in die Ceres-Karoo. Hulle het slegs 'n paar voorbeelde van stinkhout meubelstukke in die Calvinia-area teengekom en geen voorbeelde van geelhout nie. Hulle spreek ook hul verbasing uit oor die uitstekende kwaliteit van die houtwerk en beweer: *they* [houtartikels] *were produced by craftsmen and not with the proverbial knipmes* (1985:268).

Die sederhout was nooit volop nie, aangesien dit nie laag af in die valleie groei nie, maar slegs bo 'n hoogte van 1000 m voorkom (Rabie 1985:9; mnr N Salomo 2002:onderhoud). Die 1805-kommissie hierbo genoem, het ook die feit betreur dat die bome na willekeur afgesaag en verniel word: *De manier waarop tegenwoordig met dit bosch wordt te werk gegaan kan niet anders strekken dan om hetzelfde binnenkort te vernielen. Een ieder kapt naar goeddunken* (Smith 1955:62). Sir James Alexander, 'n Britse aardrykskundige wat die woud in September 1836 besoek het, het ook gewaarsku teen die grootskaalse vernietiging van die woude, onder meer deur ongekontroleerde veldbrande wat deur die mense in en om die berge gebruik word om die veld te verbeter en wat in die proses ou bome sowel as jong boompies vernietig (Smith 1955:64).

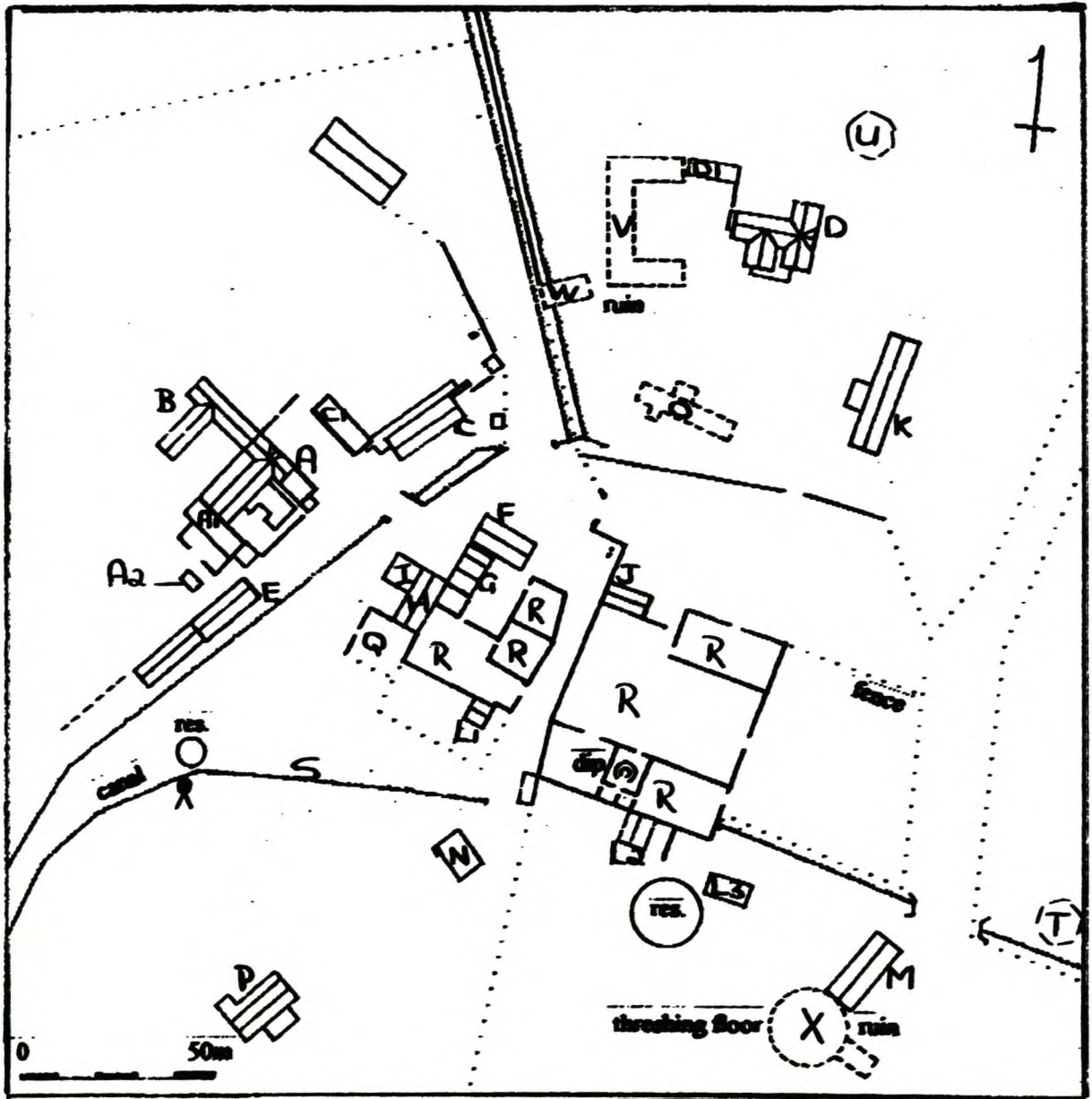
Die situasie het eers begin verbeter nadat 'n boswagter, JF Budler, in 1876 aangestel is om die bome te beskerm (Andrag 1977:14; Burman 1987:98). Dit het egter nie voorkom dat die koloniale regering self tussen 1879 en 1883 sederbome afgekap het vir telefoonpale nie. Al die telefoonpale wat geplant is vir die lyn vanaf Piketberg tot in Calvinia, 'n afstand van 290 kilometer en dus ongeveer 7,250 pale, was van sederhout (Andrag 1977:19).

Nadat die sederhout skaars begin raak het as gevolg van oorbenutting en gereelde beplande en onbeplande brande, is ingevoerde Amerikaanse greinhout en waarskynlik enige ander geskikte houtsoort wat die boer in die hande kon kry, vir bouwerk gebruik. Baie boere het populier- en bloekombose op hul plase aangeplant om hout vir dakmateriaal en ander doeleindes te verkry (Van der Waal-Braaksma 1986:43,44; mnr D Botha 1999:onderhoud).

3.2 GEBOUE VAN ELANDSVLEI

Benewens moderne strukture soos skure en arbeidershuise, is daar altesaam 22 ou geboue op die plaas, wat soos volg op die meegaande kaart aangedui is (figuur 12):

- A. Die oudste bestaande woonhuis. Hierdie huis staan algemeen bekend as *Tant Maria se huis* en sal ook so in die teks genoem word. Hierdie huis het ook twee buitegeboue (A1 en A2).
- B. Die gebou wat aan Tant Maria se huis vasgebou is en *Lochner se huis* genoem word, met sy buitegebou (buitegebou nie op plan aangedui)
- C. Die gebou wat deur die huidige eienaar as woning benut word, en waarna verwys sal word as *Cobus se huis*, met 'n buitegebou (C1)
- D. Die tweede woonhuis met indrukwekkende Kaaps-Hollandse gewels, met sy buitegebou (D1). Daar sal na hierdie woning verwys word as *Pop se huis*.
- E. Die meulhuis
- F. n Skuur
- G. Motorhuise, voorheen perdestalle
- H. Werkwinkel
- I. Die *Jodestal*
- J. Die *Teekamertjie*
- K. Woonhuis.
- L1- L3 Vervalle arbeidershuisies met brakdakke
- M. Skuur
- N. Voormalige skooltjie vir bruin kinders

*Figuur 12: Terreinplan van Elandsvlei
(T Maggs, Volksboukundige Vereniging van Suid-Afrika:2002)*

Die volgende is ander bousels, murasies en oorblyfsels van geboue wat van historiese belang is:

- O. Oorblyfsels van woonhuis
- P. Murasie van woonhuis
- Q. Oorblyfsels van perdestalle
- R. Krale
- S. Leivoor

Plekke waar ander belangrike strukture gestaan het, is ook deur twee van die huidige eienaars uitgewys. Hoewel hierdie strukture heeltemal verdwyn het, is dit kultuurhistories gesproke belangrik om daarvan kennis te neem en word dit ter wille van volledigheid soos volg op die kaart aangedui:

- T. Kalkoond
- U. Stookketel
- V. Skool
- W. Watermeul
- X. Dorsvloer (mnr C Hough, mnr P Lochner 2002:onderhoude).

3.2.1 KAAPS-HOLLANDSE BOUSTYL

'n Aantal van die historiese geboue op Elandsvlei is in die Kaaps-Hollandse boustyl gebou. Kaaps-Hollands is 'n uniek Suid-Afrikaanse boustyl wat hier te lande ontwikkel het uit 'n samesmelting van verskillende Europese style en baie sterk beïnvloed is deur die plaaslike klimaat en boumateriale. Bouers en handlangers uit ander wêrelddele wat hoofsaaklik as slawe na die Kaap gekom het, kon ook bygedra het tot die vorming van hierdie styl. Aangesien Franse, Duitse, Vlaamse en ander invloede in die styl te bespeur is, is die term kontroversieel, maar dit word algemeen in Suid-Afrika aanvaar en gebruik.

Hoewel verskeie skrywers die styl as uniek en Suid-Afrikaans beskou (Fransen 1993:17; Baraitser & Obholzer 1987:16), was almal dit nie met hulle eens nie. Die skrywer JFW

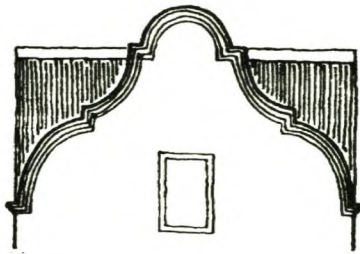
Grosskopf skryf in 1919 in 'n opwelling van Afrikaner-Nasionalisme: *Is die 'Old-Cape Architecture' waarvan Engelse die eerste in Suid-Afrika 'n liefhebberij gemaak het, egter werklik Afrikaner bouwkuns?* (Albertyn 1992:186). Ten spyte daarvan dat sulke opinies gehuldig is, is die boustyl mettertyd wel as eg Suid-Afrikaans aanvaar en word dit tans deur kenners beskou as 'n styl wat 'n plek tussen die wêreld se grootste argitektuurstyle verdien (Fransen 1993:13).

3.2.1.1 Kaaps-Hollandse gewels

Die hoofkenmerk van die Kaaps-Hollandse styl is 'n sierlike sentrale gewel. Daar is verskillende gewelstyle, wat in twee hoofgroepe uiteenval, naamlik die vroegste style wat hier aan die Kaap aangetref is en gekenmerk word deur golwende buitelyne, en die Neo-Klassieke gewels wat baie meer reglynig en hoekig is. Die vroegste gewels waarvan daar tans nog voorbeelde bestaan, is die Barok- of bolbolgewel, die bolbol- of drielobgewel en die Rococo-gewel.

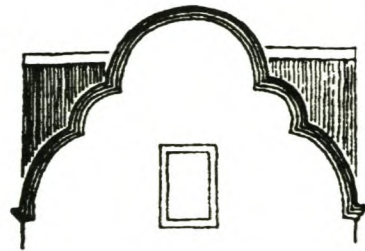
Die vroegste Barokgewel in Suid-Afrika is 'n baie eenvoudige gewel waarvan die buitelyne bestaan uit opeenvolgende konkawe en konvekse kurwes, baie pertinent geskei deur kort horisontale en vertikale "trappies" in die lyswerk (figuur 13). Voorbeelde is Klipheuvel (1756) en Lanquedoc (1757). By die bolbolgewel is al die kurwes van die gewel konveks. Joostenberg (1756) is die enigste oorblywende voorbeeld van hierdie styl (figuur 14). Die Barokgewel se versierings het later meer en meer oordadig geword, die profilerings swaarder en die top van die gewel is verdeel met twee krulle na binne en 'n skulp, waaier of sluitsteen tussen die twee krulle (De Bosdari 1971:26; Fransen & Cook 1980:10). Die gewels is swaar versier met baie dik pleisterwerk en versierings oor die hele gewelveld. Goeie voorbeelde van hierdie tipe is Elsenburg (1761) en Nooitgedacht (1774) (figuur 15).

Die Rococo-gewel is volgens Biermann 'n verskynsel eie aan die Kaap en word gekenmerk deur vloeiende S-kurwes wat gebruik word sonder enige reguit lysies tussenin en 'n gebrek aan enige geometriese vorm soos 'n sirkel, driehoek of vierkant (:1971:25).

Figuur 13: Barokgewel

(Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:18)

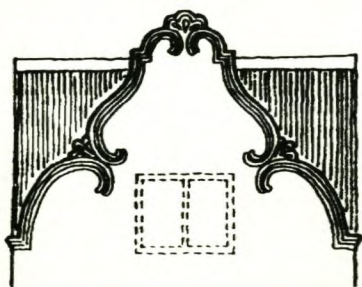

Figuur 14: Bolbolgewel

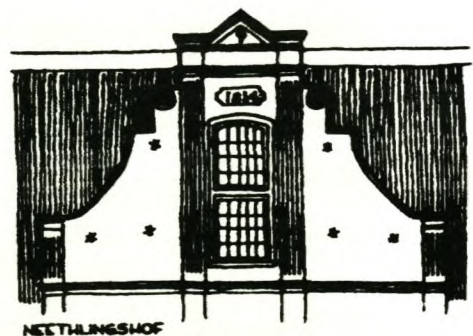

Figuur 15: Laat-Barokgewel

(Fransen & Cook:1965:xi)

Figuur 16: Rococo-gewel
(Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:13)

Figuur 17: Neo-Klassieke gewel
(Fransen & Cook 1965:xiii)

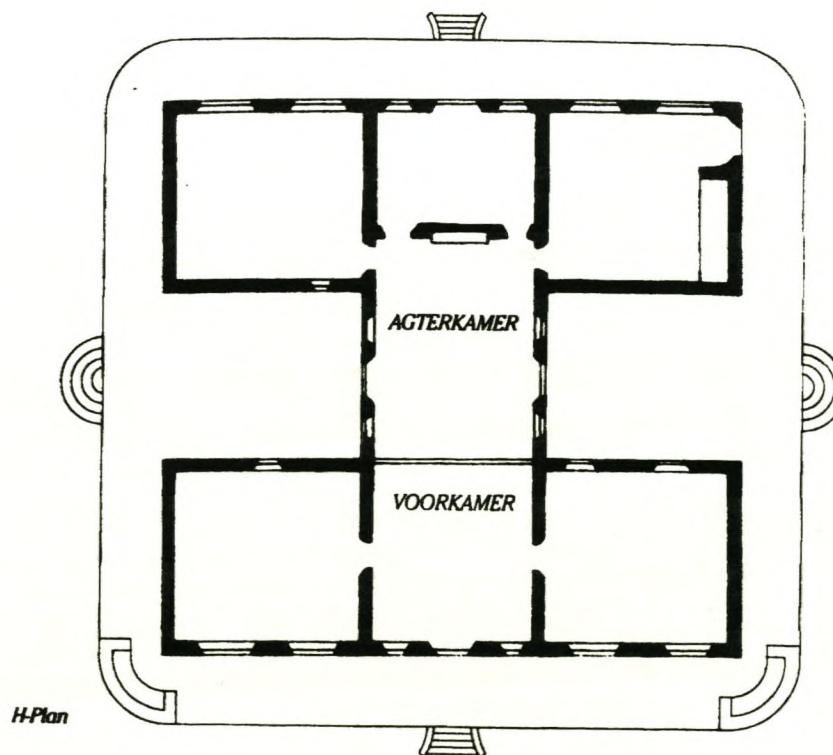
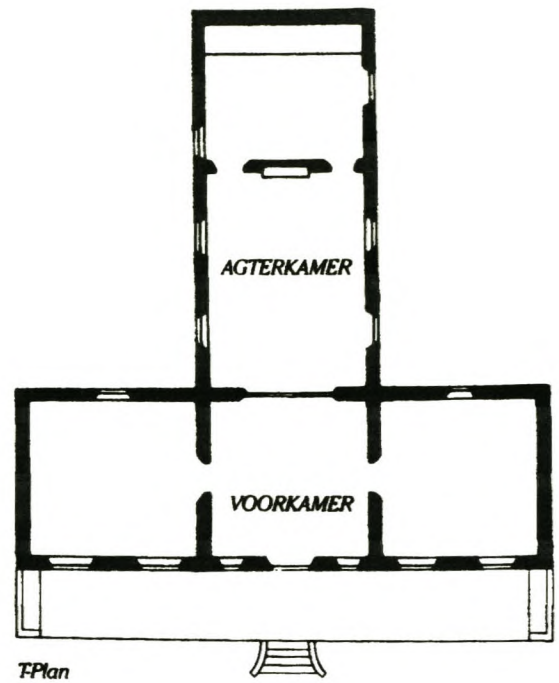
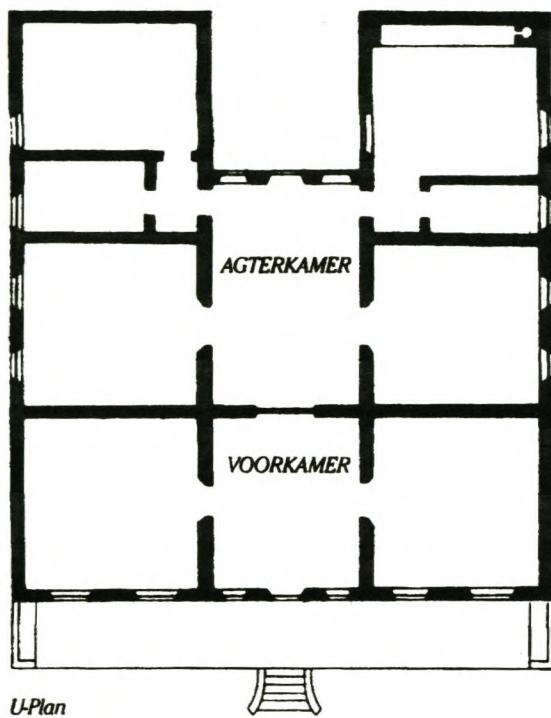
(Baraitser en Obholzer 1987:15). Idasvallei (1790) is een van die bekendste voorbeelde van hierdie tipe gewel (figuur 16).

Die Neo-Klassieke gewel het teen die end van die neëntiende eeu gewild geraak en tot die afloop van die Kaaps-Hollandse styl gewild gebly. Dit word gekenmerk deur hoekige en meer formele gewels wat verskeie klassieke elemente bevat soos urne, pilasters en driehoekige pedimente wat die gewel bekroon. Baie van die later Kaaps-Hollandse huise, soos byvoorbeeld Neethlingshof (1814), se gewel is in hierdie styl (figuur 17).

3.2.1.2 Ander kenmerke van die Kaaps-Hollandse styl

Die Kaaps-Hollandse huis word gekenmerk deur 'n baie spesifieke ordening van die fasade. Die fasade is streng simmetries, met die voordeur reg in die middel onder die gewel (Albertyn 1992:184). Die voordeur is gewoonlik 'n groot en imponerende bo- en onderdeur met 'n bolig wat heel eenvoudig of uiters weelderig versier kan wees (Baker 1996:6). Die deur het 'n koperhandvatsel en sierlike koper sleutelplaat (Pearse 1933:28). Die vensters is almal ewe groot en in simmetriese pare op eweredige afstande weerskante van die voordeur geplaas. Luik is 'n onlosmaaklike deel van die vensteruitleg, hetsy binne of buite (De Bosdari 1971:22,23). Die huis het altyd 'n stoep sonder 'n veranda (Albertyn 1992:184) wat die hele lengte van die vooraansig strek en 'n rietdak wat teen 'n helling van minstens 45° gebou is (Fransen 1966:gp). Die dik buitemure is gepleister en gewoonlik met kalk afgewit (Albertyn 1992:184).

'n Verdere belangrike faset van die styl is die grondplan van die huise. Almal is op die sogenaamde *letter-van-die-alfabet* uitleg gebou, met ander woorde die grondplan vorm letters van die alfabet soos T, I, H of U (De Bosdari 1971:18,19; Pearse 1933:16). Die styl het ontwikkel uit die basiese langhuis wat aanvanklik gebou is en later vergroot is soos die behoefte aan meer spasie toegeneem het. Die ontwikkeling het altyd in 'n reguit lyn plaasgevind of in vleuels na agter en voor (Fransen 1966:gp). Die *letter-van-die-alfabet* grondplan (figuur 18) het ontstaan uit die feit dat die breedte van 'n Kaaps-Hollandse gebou nooit ongeveer ses meter oorskry het nie (Biermann 1955:31; Fransen & Cook 1980:1). Die rede daarvoor is nie duidelik nie. Verskeie teorieë bestaan, waarvan 'n

*Figuur 18: Verskillende letter-van-die-alfabet grondplanne
(Simons 2000:8,9)*

populêre een is dat slegs inheemse hout gebruik is vir die bouwerk en dat die breedte van die vertrek dus bepaal is deur die lengte van die beskikbare hout. Plaaslike hout wat as dakbalke gebruik is, sou glo selde ses tot sewe meter in bruikbare lengte oorskry (Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:17; Townsend 1977:18). Fransen & Cook is van mening dat dit waarskynlik eerder te doen het met die feit dat die mure van klei gebou is en beperkte laterale krag het. 'n Breër dakspan sou die mure na buite uitdruk (1980:1). Fransen wys daarop dat 'n breër vertrek 'n baie hoër dak tot gevolg sal hê, aangesien die helling van die grasdak altyd minstens 45° moet wees ter wille van reënafloop; wat ook 'n baie geldige punt is (1966:gp).

3.2.2 GEWELS VAN ELANDSVLEI

Die belangrikste kenmerk van die historiese geboue op Elandsvlei is, soos reeds genoem, die indrukwekkende Kaaps-Hollandse gewels. Al die geboue kan nie as Kaaps-Hollandse geboue beskryf word nie, aangesien hulle nie die eienskappe vertoon wat hierbo genoem is nie. Heelwat geboue het nie tans of in die verlede die Kaaps-Hollandse grondplan of fasade gehad nie. Die meeste geboue het egter gewels in die Kaaps-Hollandse styl, wat waarskynlik op 'n later stadium aangebring is.

'n Hele aantal van die gewels op Elandsvlei is min of meer in dieselfde styl gebou, naamlik 'n basiese Barok- of Rococobuitelyn met afwykings. Die styl toon groot ooreenkomste met die gewels van huise op die Karoodorp Prince Albert. Fransen & Cook beskryf dan ook sekere gewels op Elandsvlei as *of the Prince Albert type* (1980:414).

Daar is veral twee algemene elemente wat die gewels op die plaas kenmerk. Die belangrikste hiervan is horisontale lyswerk in pleister wat dwarsoor die gewelveld strek (figuur 19). Hierdie werk word nie normaalweg op Kaaps-Hollandse gewels aangetref nie en moet as 'n plattelandse afwyking beskou word. 'n Ander element wat op 'n paar van die gewels aangetref word en ook in ooreenstemming is met sekere Prince Albert-gewels, is 'n boogvenster omring deur rustiekwerk in die gewel (figuur 20). Daar is talle voorbeelde van soortgelyke gewels in Marincowitz se brosjure oor Prince Albert (figuur 21). Meer as die helfte van die gewels wat in bogenoemde publikasie skematies afgebeeld is, het horisontale

Figuur 19: Tipiese gewel op Elandsvlei (Foto: A van Zyl 2001)

Figuur 20: Boogvenster met rustiekwerk (Foto: A van Zyl 2001)

lyswerk (figuur 21). Nommers 3, 16 en 17 het boogvormige pleisterwerk rondom die vensters, terwyl nommer 11 pleisterwerk in die vorm van 'n spitsboog om die gewelvenster het (Marincowitz 2000:6-7). Al genoemde elemente word ook op Elandsvlei aangetref.

3.2.3 BELANGRIKSTE GEBOUE VAN ELANDSVLEI

Die belangrikste geboue wat tans op Elandsvlei aangetref word, sal vervolgens bespreek word. Tant Maria se huis (wat as die belangrikste struktuur in die kompleks beskou word) word volledig bespreek en ander geboue word weens ruimtebeperkings slegs in vergelyking daarmee bespreek. Die geboue wat glad nie verder bespreek word nie, word as onrestoureerbaar of onbenutbaar beskou.

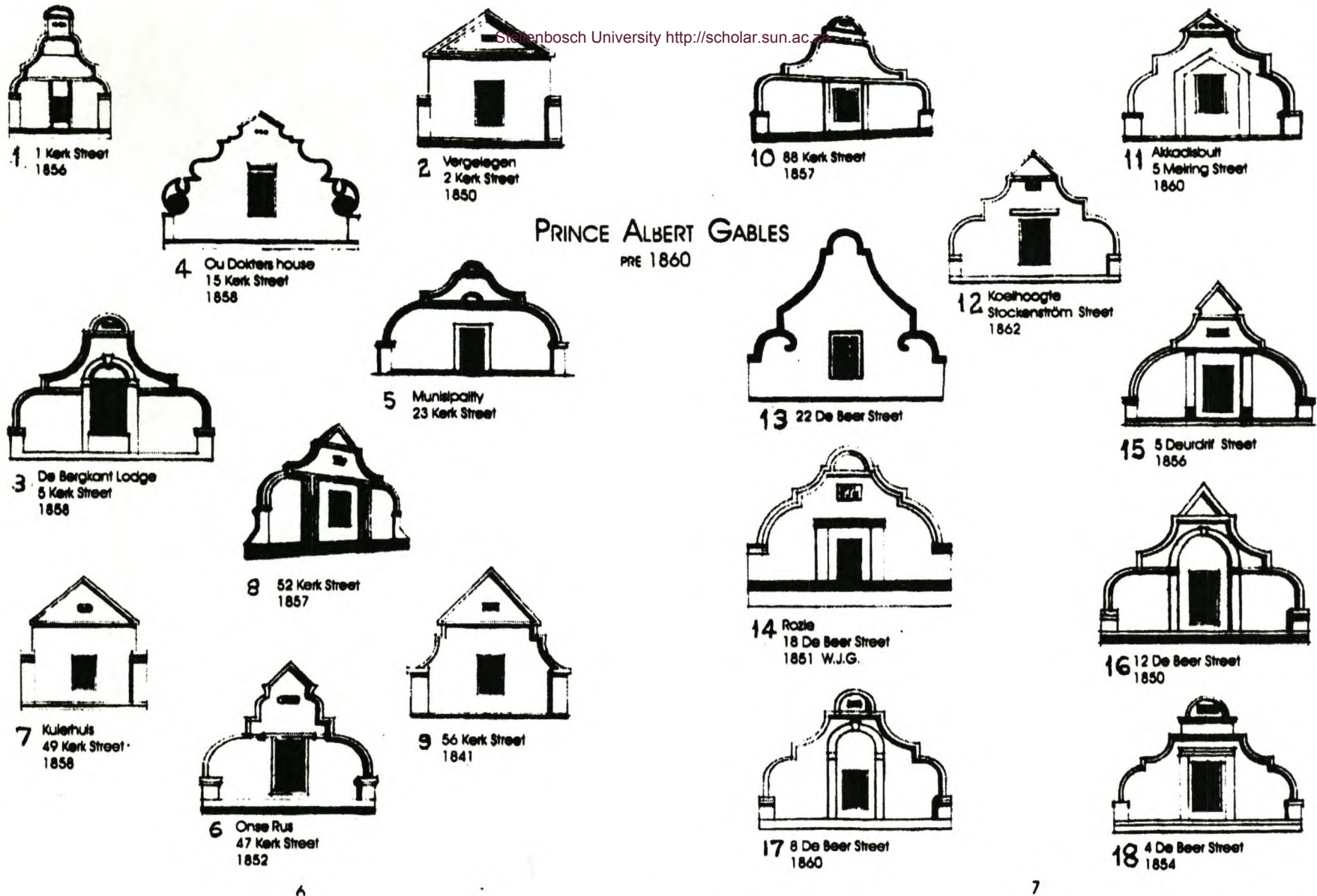
3.2.3.1 Gebou A: Tant Maria se huis

Tant Maria se huis is volgens oorlewering die oudste bestaande woonhuis op die plaas en dit word so genoem omdat die huidige eienaar se moeder, mev Maria Hough, tot 1998, twee jaar voor haar oorlye, daar gewoon het. Die term *Tant Maria se huis* word as naam vir die gebou gebruik en dus word *Tant* deurgaans met 'n hoofletter geskryf.

Grondplan

Die huis is tans 'n basiese T-vorm met ekstra vleuels en ander aanbousels, maar dit wil voorkom asof dit oorspronklik slegs 'n I-vormige huis was (figuur 22), aangesien die muur wat die stert (die agterste deel van die omgekeerde T) van die voorste deel skei, so dik soos die ander buitemure is, naamlik ongeveer 700 mm. Die mure wat die buitemure van die oorspronklike kern vorm, is dus almal ewe dik. Indien die stert van die T deel was van die oorspronklike huis, sou die muur wat die stert en die res van die huis skei, waarskynlik so dik soos die ander binnemure gewees het, naamlik ongeveer 450 mm. (Die mates word as "ongeveer" aangedui aangesien daar baie klein variasies, meestal enkele millimeters, is).

Die oorspronklike huis het vermoedelik geen voorgewel of versierde endgewels gehad nie. Die huis het twee groot vertrekke voor en 'n agterkamer en kombuis in die stert van die T. Die vorm is ietwat vreemd, aangesien die twee voorste vertrekke nie soos gebruiklik ewe

Figuur 21: Sketse wat gewels op Prince Albert uitbeeld (Marincowitz 2000:6,7)

groot is nie. Een van die voorste vertrekke was vermoedelik die voorkamer, aangesien die voordeur daarin oopmaak, dit die grootste een van die twee is en twee deftige muurkassies daarin aangetref word. Dit is baie moontlik dat die twee vertrekke wel oorspronklik ewe groot was en dat die verskil opgeneem is deur die heel eerste kombuis teen die suidwestelike muur van die huis.

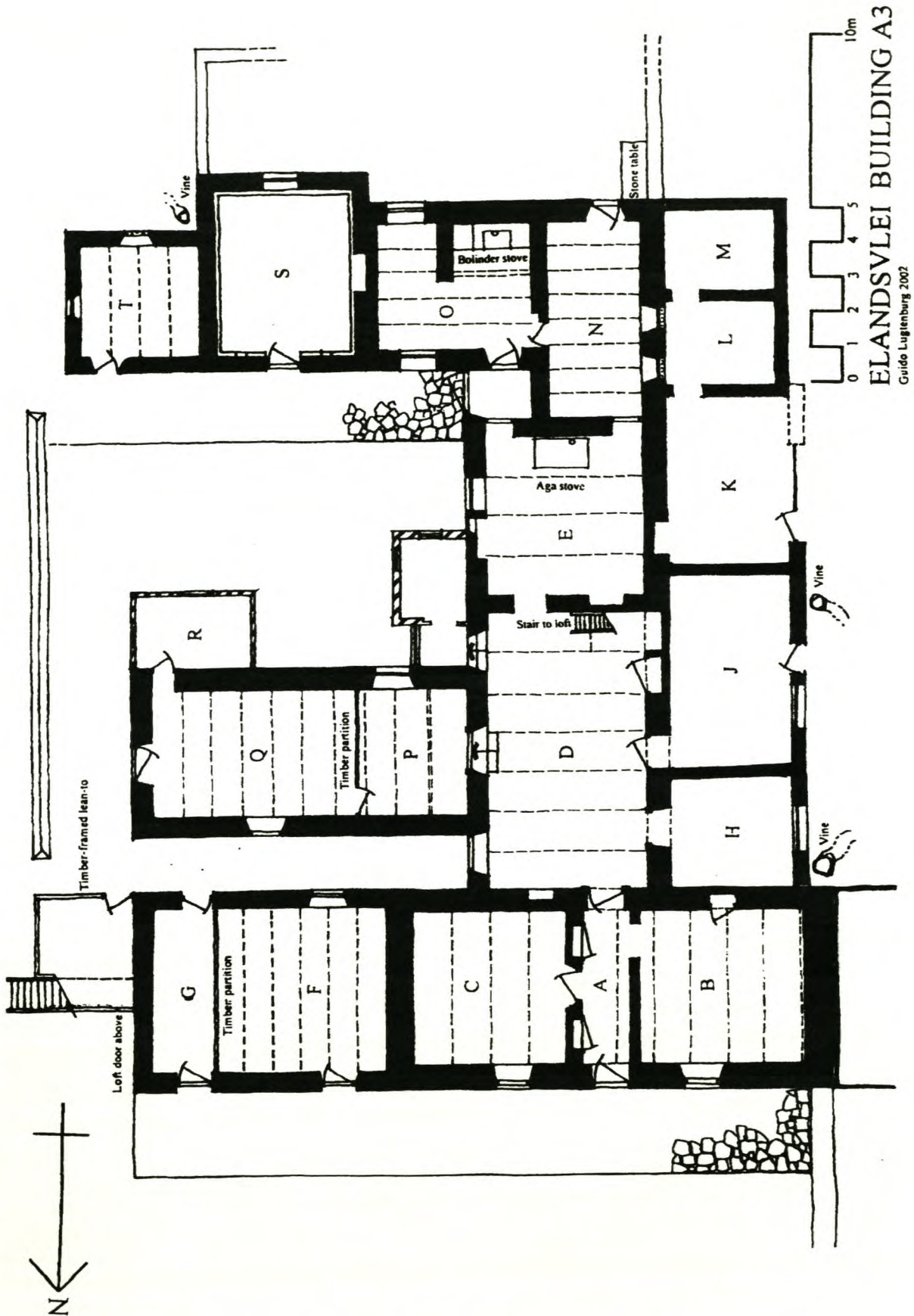
Die ouer gedeeltes van die huis het breë plafonbalke van vermoedelik sederhout, terwyl die balke van die nuwer dele op die oog af van Amerikaanse greinhout gemaak is. Die nuwer balke is ook baie smaller. Die vloere van die nuwer dele is van Amerikaanse greinhout terwyl die ouer dele van breër sederhoutplanke was. Dieselfde geld vir die vensterrame. Die aanbouings wat op nog later stadiums gedoen is, kan veral uitgeken word aan die gebruik van staalraamvensters en moderne krane, teëls en metaalkassies in die kombuis en badkamers.

Reghoekig met die huis aan die agterkant is 'n buitegebou wat bestaan het uit 'n koeistal met ingeboude hoederneste in die mure (mev van Wyk 1999:onderhoud), melkkamer, vleiskamer, buitekombuis ensovoorts (A1). Hierdie gebou is op 'n stadium verleng in die rigting van die huis sodat die kombuisdeure tans feitlik binne-in die buitegebou oopmaak. Die kombuis het twee buitedeure weerskante van die vuurherd, waarin daar later 'n baie groot houtstoof geplaas is. Die buitekombuis was veral belangrik op die stadium toe daar 'n skool en koshuis op Elandsvlei was en ongeveer 200 mense daaglik gevoed moes word (mnr P Burger, mnr C Hough 1999:onderhoude). Daar is nog 'n baie klein buitegeboutjie (A2) wat uit slegs twee vertrekkies bestaan en waarskynlik as bergplek vir hout gebruik is. Hierdie geboutjie is in 'n redelik vervalde toestand.

Gewels en ander versierings

Gewels

Die huis se voorkoms is treffend veral weens die besondere Kaaps-Hollandse voorgewel, hoewel daar aanvaar word dat die oorspronklike huis geen versierde voorgewel gehad het nie. In die bespreking van gewels wat volg, word slegs een helfte van die gewel beskryf asof 'n middelloodlyn daardeur getrek is.

*Figuur 22: Grondplan van Tante Maria se huis
(G Lugtenburg, Volksboukundige Vereniging van Suid-Afrika:2002)*

Die gewel van Tant Maria se huis (figuur 23), beginnende in die middel bo, bestaan uit 'n konvekse element, gevolg deur 'n trappie wat eers horisontaal en dan vertikaal loop. Die top van die gewel, bokant die boonste trappie, vorm dus 'n segment van 'n sirkel. Daarna volg 'n effens afgeplatte konvekse element, 'n herhaling van die trappie-motief en laastens 'n s-vormige kurwe wat teen 'n kort pilaartjie doodloop. In die boonste deel van die gewelveld is 'n ongewone agthoekige vensteropening.

Vensteropeninge word baie selde in daardie gedeelte van die gewel aangetref en in die omvattende werk van Fransen & Cook word geen soortgelyke voorbeeld afgebeeld nie (1965:xi-xvii). Hoewel 'n paar ronde gewelvensters wel afgebeeld is, kom dit hoofsaaklik voor op buitegeboue soos duiwehokke (Meerlust en Klein Vredenburg) (1965:65,87). Die enkele ronde venster wat wel op 'n huis (Cloetesburg) voorkom en 'n latere byvoeging is, word deur Fransen & Cook as *disturbing* beskryf (1965:94). Daar is geen voorbeeld van 'n agthoekige venster in die boek nie.

Die lyswerk wat die rand van die gewel op Tant Maria se huis afrond, is ongeprofileer en strek ook horisontaal oor die gewelveld onder die agthoekige venster. Dieselfde eenvoudige lyswerk strek vanaf die onderkant van die pilaartjies wat die gewel beeindig oor die gewelveld en sluit van weerskante by 'n boogvormige venster aan. 'n Opvallende versieringselement is die gebruik van driehoekige puntjies wat na vore uitstaan (gevorm deur bakstene diagonaal in die muur te plaas) en aangebring is onder die lyswerk wat die boog van die gewel vorm, soos ook duidelik op figuur 23 gesien kan word. Hierdie element word herhaal aan die onderkant van die boonste horisontale band net onder die agthoekige venster en ook in 'n horisontale lyn dwarsoor die fasade van die gebou.

Die soldervenster is 'n boogvenster wat strek tot op die vlak van die onderste ry driehoekige siermotiewe, wat waarskynlik die onderste rand van die grasdak was (sien **Konstruksie** hieronder). Die venster word omraam deur 'n breë onversierde pleisterband met 'n eenvoudige vorm van blokrustiek aan die vertikale sye. Die venster bestaan uit nege klein ruitjies, met 'n halfsirkelvormige boliggie.

Figuur 23: Gewel van Tante Maria se huis (Foto A van Zyl 1999)

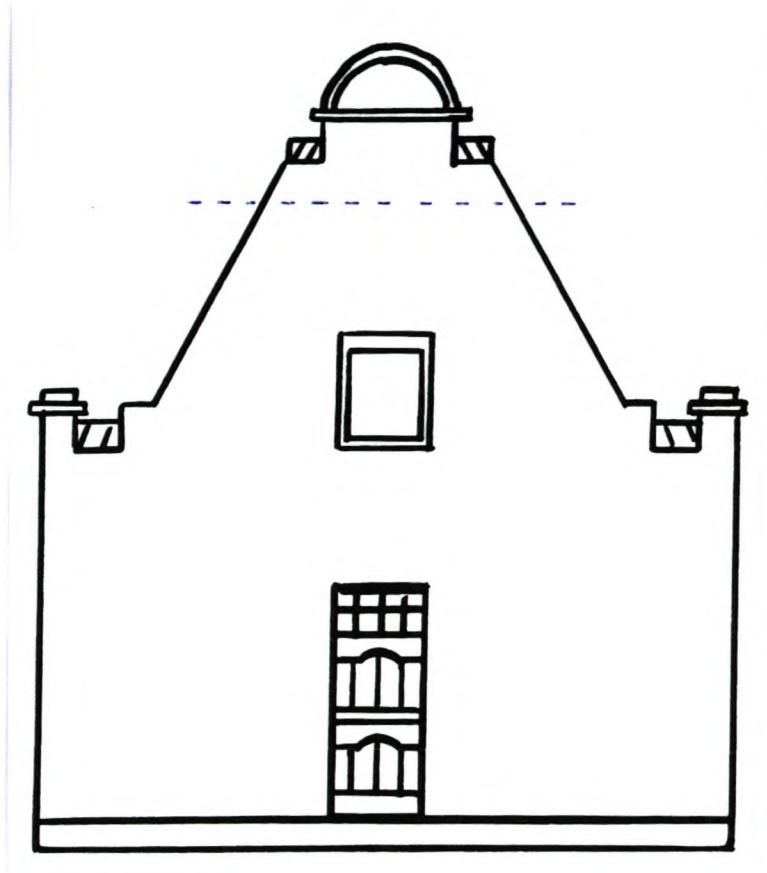

Figuur 24: Uitsteeksel van oudste gewel (met pyl aangedui) sigbaar bo dak van poskantoorvleuel (Foto: A van Zyl 2002)

Die ander gewels van die huis is nog gedeeltelik sigbaar bo die verskillende aanbousels. Die gewel aan die suidwestelike kant, wat later met 'n ander gebou aaneengeskakel is (sien 3.2.2.2), vertoon 'n relatief eenvoudige buitelyn wat (van die middel bo) bestaan uit die volgende elemente: konveks, trappie, konveks, kort horisontale element, s-vorm, trappie en 'n vertikale lyn wat tot op 'n pilaartjie strek. Hierdie gewel is in die twintigste eeu herbou nadat dit ineengestort het (mnr C Hough 2002:onderhoud). Die agtergewel is min of meer in dieselfde styl.

Terwyl die meeste gewels op die plaas sekere ooreenkomste toon, verskil die noordoostelike gewel van Tant Maria se huis in feitlik alle opsigte van alle ander gewels op die plaas. Daar steek slegs 'n klein gedeelte daarvan uit bo die dak van die poskantoor, wat baie hoog gebou is en van buite soos 'n dubbelverdieping lyk (figuur 24). Die gewel het 'n konvekse element, wat 'n sterk gedefinieerde segment vorm, gevolg deur 'n trappie wat bestaan uit 'n horisontale, vertikale en weer horisontale lyn; dit vorm dus 'n klein horisontale uitsteeksel, wat 'n vreemde element by Kaaps-Hollandse gewels is. Daarop volg 'n lang horisontale lyn. Die segmentale pediment is afgerond deur ongeprofileerde lyswerk. In lyn met die horisontale uitsteeksel strek 'n soortgelyke lys dwarsoor die gewelveld en sluit die segmentale pediment van die res van die gewel af. Die res van die gewel is nog gedeeltelik sigbaar binne-in die solder van die poskantoor-gedeelte. Dit vorm bloot 'n lyn wat sonder enige kurwes skuins afwaarts loop en eindig in 'n kort horisontale lyn gevolg deur 'n vertikale, horisontale en vertikale lysie; dus 'n "happie" uit die gewel. Daarna volg weer 'n versiering. Die "happie" hierbo genoem en die lang horisontale lysie wat nog bo die dak uitsteek, het altwee 'n skuins-gepleisterde muurtjie, amper soos 'n dakkie (figuur 25).

Daar is ook nog die oorblyfsels van 'n horisontale pleisterband sigbaar wat bokant die soldervenster geloop het. Aangesien die gewel deur die poskantoor-gedeelte toegebou is, kan daar aanvaar word dat dit die oudste endgewel van die huis is en dat dit oorspronklik saam met die voorgewel gebruik is. Die ander twee gewels het moontlik net so gelyk, maar is altwee intussen herbou (mnr C Hough 2002:onderhoud). Geen voorbeelde van gewels wat selfs naastenby soos hierdie lyk, kon in die literatuur opgespoor word nie. Daar kom

Figuur 25: Skematiese rekonstruksie van oorspronklike gewel met huidige daklyn in stippellyne aangedui (Skets: A van Zyl 2002)

Figuur 26: Gangetjie tussen twee vleuels met oorblyfsels van ou sierpleisterwerk met pyl aangedui. Die foto toon ook oorblyfsels van die driehoekpatroon wat eens rondom die huis gestrek het en die bogie wat bo die vensters voorkom. (Foto: A van Zyl 2001)

wel 'n paar gewels waarvan die segmentale bogie dieselfde lyk, op die Karoodorp Aberdeen voor (Picton-Seymour 1977:164-165).

Ander versierings

Die vensters en deure is omring deur blokrustiek waarin patrone ter versiering aangebring is, soos duidelik op figuur 20 gesien kan word. Dit wil voorkom asof die patrone gemaak is deur 'n wigvormige voorwerp in verskillende rigtings in die nat pleister af te druk. In die boonste gedeelte van die poskantoor-aanbousel is nog 'n boogvormige vensteropening aangebring, met blokrustiek daaromheen wat ook met wigvormige motiewe versier is. Daar is geen venster in hierdie opening nie. Die vensteropeninge in die fasade vorm 'n effense bogie bokant die venster (figuur 26). Dieselfde bogie kom voor bo die deur van die poskantoor, terwyl die ander twee deuropeninge in die fasade bloot reghoekig is.

Die driehoekige siermotief wat horisontaal oor die fasade van die huis strek, strek nie tot by die poskantoor-gedeelte nie. Die pleistering op die oppervlak van die mure van die aangeboude gedeelte is versier met horisontale groefies ongeveer 40 cm uitmekaar oor die hele muur, wat die effek van rustiekwerk naboots. Die rand van die platdak is afgerond deur 'n geprofileerde kroonlys. 'n Effens eenvoudiger geprofileerde kroonlys word ook aangetref op die vleuel wat aan dieselfde kant van die gebou, agter die poskantoor, aangebou is en oorblyfsels van dieselfde tipe versiering kan op die buitegebou wat die koeistal ensovoorts gehuisves het (A1), bespeur word. Die vleuel agter die poskantoor het nie verder dieselfde versierings as die poskantoor-gedeelte nie. Die mure is glad sonder horisontale groefies en die hoekrustiek is heeltemal onversierd.

Daar is besliste aanduidings dat die versierings van die huis eers anders gelyk het. Daar is naamlik die oorblyfsels van 'n stuk sierpleisterwerk om 'n venster in 'n weggesteekte hoekie, wat die bouers moontlik nie die moeite werd geag het om ook te verander tydens die algemene opknappings nie. Genoemde venster word aangetref in die smal gangetjie wat gevorm word deur die twee vleuels wat aan die noordoostelike kant van die huis aangebou is. Die sierpleisterwerk rondom hierdie venster verskil van dié van die ander vensters. Dit is gedeeltelik toegebou deur die nuwe vleuel (figuur 26), wat bewys dat die pleisterwerk ouer as die aanbousel is.

Daar is ook teen die muur bo die venster oorblyfsels van die driehoekige sierpatroon wat op die gewel en fasade van die gebou voorkom, wat dus sou beteken dat daardie patroon rondom die huis aangebring is. Dit dui ook sterk daarop dat dit in samehang met die voorgewel gebou is, aangesien die driehoekige motief 'n integrale element van daardie gewel is. Die driehoekige motief kom ook nog plek-plek aan die agterkant van die huis voor, wat sou beteken dat dit reg rondom die huis aangebring was, waarskynlik op die stadium toe die huis in 'n T-vorm verander is en beslis voor die tydperk van die poskantoor-aanbousels.

Konstruksie

Die huis het opgekleide mure en 'n sinkdak, maar ondersoek binne-in die dak het getoon dat die mure voorheen laer was, wat 'n aanduiding is daarvan dat die dak eers met riet gedek was. In die laat-neëntiende eeu was dit baie algemene praktyk om rietdakke met sink te vervang aangesien die onderhoudskoste van 'n sinkdak laer is en dit ook die brandgevaar aansienlik verminder (Kuijers 1980:98,112). Deel van die proses van dakvervanging was om die mure van die huis hoër te bou, aangesien die sinkdak nie so 'n skerp helling soos 'n rietdak vereis het nie. Minder sink is op hierdie manier gebruik, wat goedkoper was, met die bykomende voordeel dat dit die konstruksie ligter maak (Fransen & Cook 1965:xx). Die feit dat die mure van Tant Maria se huis op 'n later stadium hoër gebou is, is dus 'n definitiewe bewys dat die huis eers 'n rietdak gehad het. Volgens oorlewering was die huis eers grofgepleister (in die volksmond bekend as *rofkas*, na aanleiding van *rough cast*). Oorblyfsels van growwe pleistering is nog op sekere plekke aan die agterkant van die huis en op die buitegeboue te sien.

Al die vloere in die huis was volgens oorlewering van breë sederhoutplanke wat direk op sand gelê is, maar heelwat van hierdie vloere het alreeds vergaan as gevolg van nattigheid en die hout is deur sementblaaie vervang. Muurkassies, deure, vensterrame en deur- en vensteromramings van sederhout, wat van uitstekende vakmanskap getuig, word in die huis aangetref.

Die voordeur en ander buitedeure wat na die voorkant van die huis oopmaak, is van die staldeurtipe, volgens oorlewering ook almal van sederhout. Die deure bestaan uit 'n interessante variasie op die eenvoudige plankkonstruksie, wat blykbaar dwarsdeur die

Sandveld, Knersvlakte, Bokkeveld en selfs so ver suid as Ceres en Tulbagh aangetref word (Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:268). Die deure lyk op die oog af asof dit uit 'n paneelkonstruksie bestaan, maar dit het in werklikheid geen ingelate panele nie. Die raam wat normaalweg in 'n Z-vorm ter versterking bo-op die planke aan die binnekant van 'n deur aangebring word, is in hierdie geval om die buiterande van die deur aan die buitekant vasgespyker. Die raam is versier met geprofileerde randjies en die boonste rand is in 'n boogpedimentvorm. Die raam dien dus terselfdertyd as versterking en versiering (figuur 27a). Die binnekant van die deur vertoon die basiese plankkonstruksie (figuur 27b). Obholzer, Baraitser & Malherbe beskryf soortgelyke deure soos volg: *At first glance these doors appear to be panelled in the style of the sophisticated urban front door, but this is only an effect obtained by planting a frame, the rails of which are often shaped, on battens in order to circumvent the more difficult task of uniting the components by means of tongue and groove joints* (1980:268). Die voordeur het 'n eenvoudige bolig wat uit agt ruite (twee rye van vier elk) bestaan.

Die poskantoor het 'n spesiale deur waarvan die boonste helfte heeltemal verwyder kan word om die posmeester in staat te stel om kliënte te bedien sonder dat hulle die vertrek betree.

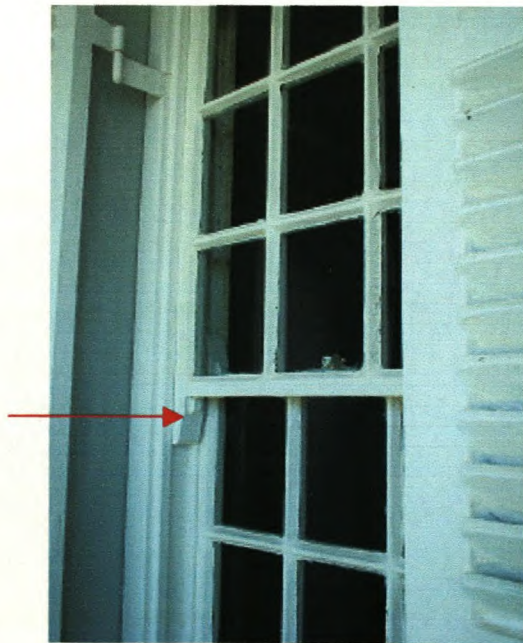
Die oudste tipe vensters wat in Suid-Afrika gebruik is, was swaaираамvensters wat na binne oopgemaak het, met soliede buiteluik. Hierdie tipe vensters is vanaf 1780 meer en meer vervang deur skuifraamvensters, waarvan slegs die onderste raam aanvanklik op en af kon beweeg (Fransen 1966:gp). Die bewegende boonste raam het onder Britse invloed in Suid-Afrika posgevat en teen 1815 kon albei rame van die vensters beweeg (Fransen & Cook 1980:xxiv). Vanaf ongeveer 1880 eindig die skuiframe in ojiefvormige puntjies waar die twee dele bymekaarkom (figuur 28) (mnr L Raymond 2002:onderhoud). Die vensters van Tant Maria se huis is van die skuifraamtipe, met ses klein ruitjies in elke raam. Albei dele kan op en af skuif, maar die rame is sonder ojiefvormige puntjies, wat beteken dat die huis aan die hand van die vensters tussen 1815 en 1880 gedateer kan word.

*Figuur 27a: Tipiese deur op Elandsvlei
(Foto: A van Zyl 2001)*

*Figuur 27b: Binnekant van deur met
plankkonstruksie duidelik sigbaar
(Foto: A van Zyl 2001)*

*Figuur 28: Skuifraamvensters met ojiefvormige
versierings met pyl aangedui
(Foto: A van Zyl 2002)*

3.2.3.2 Gebou B: Lochner se huis

Lochner se huis word so genoem aangesien dit tans nie in die besit van die Hough-familie is nie, maar aan mnr Philip Lochner behoort. Een van die eienaardighede van die plaas is dat een vertrek in Tant Maria se huis inderdaad ook aan mnr Lochner behoort aangesien die grens van sy grond deur die huis loop (mnr C Hough 1999:onderhoud).

Die gebou is in 'n vervalte toestand (figuur 29). Dit was ook waarskynlik eers 'n gewone reghoekige huis soos blyk uit die feit dat die agterste muur van die oorspronklike I-vorm ook, soos by Tant Maria se huis, dieselfde dikte as die buitemure het. Die huis het later 'n besonder breë stert aangekry. Die huis is ook op 'n later stadium, toe dit as koshuis benut is, aan Tant Maria se huis verbind deur 'n vertrek in die opening tussen die twee huise te bou. Daarna is 'n deur na Tant Maria se huis deurgebreek. (Hierdie deur is later weer toegebou.) Die inwoners van Tant Maria se huis was die koshuisouers en dus was die verbinding van die twee geboue gerieflik vir toesig oor die kinders in die huis langsaan (mev J Koch 1999:onderhoud).

Die huis is van kleistene gebou en het 'n rietdak, wat erg verweer is. Die gebou het voorheen 'n voorgewel gehad (mnr C Hough 2002:onderhoud). Oorblyfsels van die dakkonstruksie vir 'n gewel is nog duidelik sigbaar. Die een endgewel het in die slag gebly toe die huis aan Tant Maria se huis vasgebou is en die oorblywende een is nie meer hoog bo die vlak van die dak uitgebou nie, maar vertoon tog 'n effense sierlyn, naamlik 'n klein bogie bo, dan 'n vertikale element, reguit lyn skuins na onder en 'n klein trappie gevolg deur 'n lang reguit lyn skuins na onder wat eindig in 'n klein onversierde pilaartjie (figuur 29).

Oorblyfsels van pleisterversierings is nog plek-plek aan die fasade om die vensters sigbaar (figuur 30). Die versierings van die fasade en die stert-gedeelte verskil van mekaar en is ook nie dieselfde as die ou of nuwe versierings aan Tant Maria se huis nie. Die huis se voordeur is van die tipe in Tant Maria se huis. Die vensters in die fasade is vervang deur staalraamvensters en dit is duidelik aan die hand van verskeie leidrade dat die huidige

*Figuur 29: Lochner se huis. Die foto toon die oorblyfsel van 'n gewelkonstruksie (heel links bo) en die vereenvoudigde oorblywende gewel regs.
(Foto: A van Zyl 1999)*

*Figuur 30: Oorblyfsels van sierpleisterwerk bo vensters van Lochner se huis. Die foto toon ook die wyse waarop die huis aan Tant Maria se huis (links op foto) vasgebou is.
(Foto: A van Zyl 1999)*

voordeur en die meeste van die vensters nie meer op die oorspronklike plekke is nie. Die huidige voordeur is byvoorbeeld nie direk onder die verdwene gewel nie en daar is inderdaad ook tekens dat 'n opening toegebou is op die plek waar die oorspronklike voordeur waarskynlik sou wees. Die verskuiwing van die deur sou noodwendig ook die verplasing van vensters teweegbring.

Aangesien die pleisterwerk aan die fasade van die huis ooreenstem met die huidige plasing van die vensters, kan daar aangeneem word dat dit ten tyde van die vensterveranderings gedoen is en dus uit 'n later tydperk dateer as dié om die agterste vensters wat in 'n kussingpaneelmotief is .

Die deure en vensters in die aangeboude gedeeltes is in die laat-Victoriaanse styl, soos reeds by Tant Maria se huis bespreek, en een venster is 'n ou tipe swaairaamvenster wat na binne oopswaai. Dit is vermoedelik oorgeneem uit 'n ander gebou wat baie ouer moes wees, aangesien hierdie tipe vensters gewoonlik ouer as 1780 is (Fransen 1966:gp). Die houtwerk binne-in die huis is sederhout in die oorspronklike gedeelte en Amerikaanse greinhout in die aangeboude dele. Hierdie houtwerk is ook op sommige plekke baie verweer. Die huis het 'n buitegebou wat op 'n stadium 'n smidswinkel was (mnr P Lochner 2002:onderhoud).

3.2.3.3 Gebou C: Cobus se huis

Cobus se huis, waar die huidige eienaar tans woon, is 'n eenvoudige reghoekige gebou sonder voorgewel. Dit is moeilik om te bepaal hoe die huis voorheen gelyk het, aangesien dit al vir talle gebruike aangewend is en elke keer vermoedelik verbou is om aan die doel van die oomblik te beantwoord. Dit het onder meer al die skool, 'n meul en verskeie plaasbestuurders gehuisves (Cremer 1986:122; mnr P Burger, mev K van Wyk 1999:onderhoude). Die versoeking bestaan om te aanvaar dat die gebou die oorspronklike waenhuis of skuur van Tant Maria se huis was, aangesien daar geen teken van 'n vuurherd is, wat 'n kombuis en dus woonhuis sou aandui nie. In die dae toe die plaasbestuurders daar gewoon het, is die kos gekook op 'n houtstoof met 'n pyp wat die rook na buite gevoer het (mev C Albertyn 2002:onderhoud).

Daar is twee muurkassies in die huis wat baie soos dié in Tant Maria se huis lyk, hoewel nie heeltemal so fyn versier nie. Die kassies in Tant Maria se huis het byvoorbeeld 'n versierde kussingpaneeltjie wat by dié in Cobus se huis ontbreek. Die muurkassies was voorheen in 'n aangrensende vertrek, wat bereik is deur 'n deur wat intussen toegebou is (mnr C Hough 2002:onderhoud). Aangesien 'n buitegebou nie sulke deftige muurkassies sou gehad het nie, is dit moontlik dat die kassies ingebou is op 'n later stadium, toe die gebou in 'n woonhuis omskep is. Dit is ook moontlik dat 'n gedeelte van die huis as woning benut was terwyl die ander gedeelte nog steeds byvoorbeeld 'n meul was.

Aan die agterkant (suidweste) van die gebou is 'n platdakgedeelte laat in die twintigste eeu aangebou wat die hele lengte van die oorspronklike gebou loop (mnr C Hough 2002:onderhoud). Hierdie gedeelte huisves tans slaapkamers en die gesinskamer, badkamer en opwaskamer. Reghoekig met die gebou is 'n platdakgebou (C1) wat 'n reeks buitekamers huisves. Dit was voorheen onder meer die Jodekamer (waar die smous oorgeslaap het), die vertrek waar een van die Hough-voorsate (oupa Kolie) tande getrek het en 'n winkel (mnr C Hough onderhoud:2001). Die hoofhuis is tydens die laaste aanbouings met 'n gang aan die eerste vertrek van hierdie gebou verbind, sodat dit nog 'n slaapkamer binne in die huis vorm. Die buitedeur van daardie vertrek is toegebou, maar die pleisterversierings wat rondom die deur aangebring was, is nog aan die fasade te sien. Die ander vertrekke front steeds na buite.

Gewels en ander versierings

Hoewel die huis geen voorgewel het nie, het hy twee sygewels wat van die middel bo bestaan uit 'n konvekse element, nog 'n konvekse element, horisontale lysie, konkawe element, vertikale lysie en groot konvekse element tot teen 'n pilaartjie (figuur 31). Die gewelrand is, soos in die geval van Tant Maria se huis, afgerond deur 'n ongeprofileerde lys, wat ook oor die gewelveld strek en weerskante by 'n solderdeur aansluit. Laer af, in lyn met die onderste rand van die dak, is daar nog 'n horisontale lys oor die gewel. Die suidoostelike gewel het 'n addisionele horisontale lys wat net onder die segmentale bogie deurloop. Die noordwestelike gewel toon duidelike tekens van bouwerk en dus is dit hoogs

Figuur 31: Sygewel van Cobus se huis (Foto: A van Zyl 1999)

Figuur 32: Hoekrustiek en S-vormige patroon op aanbousel by Cobus se huis (Foto: A van Zyl 2001)

waarskynlik dat dit ook 'n ooreenstemmende lys gehad het, wat te midde van verbouings verdwyn het. Daar is tans reghoekige deure in die gewels, met die oorblyfsels van pleisterwerk in blokrustiek rondom, wat duidelik nie meer volledig is nie en baie waarskynlik die versierings op Tant Maria se huis nageboots het. Hierdie gewels toon dus ooreenkomste, in vereenvoudigde vorm, met die voorgewels van Tant Maria se huis.

Die platdakgedeelte het hoekrustiek (figuur 32) wat met ingewikkelde patrone versier is. Sommige patrone is 'n opeenstapeling van driehoekige motiefies, ander is fyn vertakkende strepies en ander herinner aan blommetjies. Hoewel hierdie patrone skaars is, is dit nie uniek nie, aangesien dit volgens Gwen Fagan ook op laat-neëntiende-eeuse huisies in Woodstock, Kaapstad voorkom (2002:onderhoud). 'n S-patroon wat bestaan uit 'n reeks platliggende S-vorms wat deur pleisterwerk gevorm is, strek in 'n horisontale lyn net onder die rand van die platdak oor die hele lengte van die gebou.

Konstruksie

Die mure van die oorspronklike gedeelte is opgeklei en die huis het tans 'n sinkdak, maar dit het ook voorheen 'n rietdak gehad (mnr C Hough 2002:onderhoud). Die deure van die buitekamers asook die voordeur van die huis is van dieselfde tipe soos hierbo beskryf by Tant Maria se huis, hoewel die styl van hierdie deure ook, soos in die geval van die muurkassies, eenvoudiger en nie so fyn versier is nie. Daar word aanvaar dat hierdie deure ook aangebring is tydens veranderinge. Daar is geen oorspronklike vensters nie en ou buiteluuke wat bloot uit 'n plankkonstruksie bestaan, word by sommige vensters aangetref. Die gebou was ook oorspronklik grofgepleister.

3.2.3.4 Gebou D: Pop se huis

Pop se huis is die tweede groot, opvallende Kaaps-Hollandse woning op die plaas. Die fasade van die huis is in 1982 in die vervaardiging van die Afrikaanse televisiereeks *Verspeelde Lente* gebruik (Rabe 1983:75) en aangesien die hoofkarakter in die reeks se naam *Pop* was, word die naam vir die doel van hierdie studie gebruik.

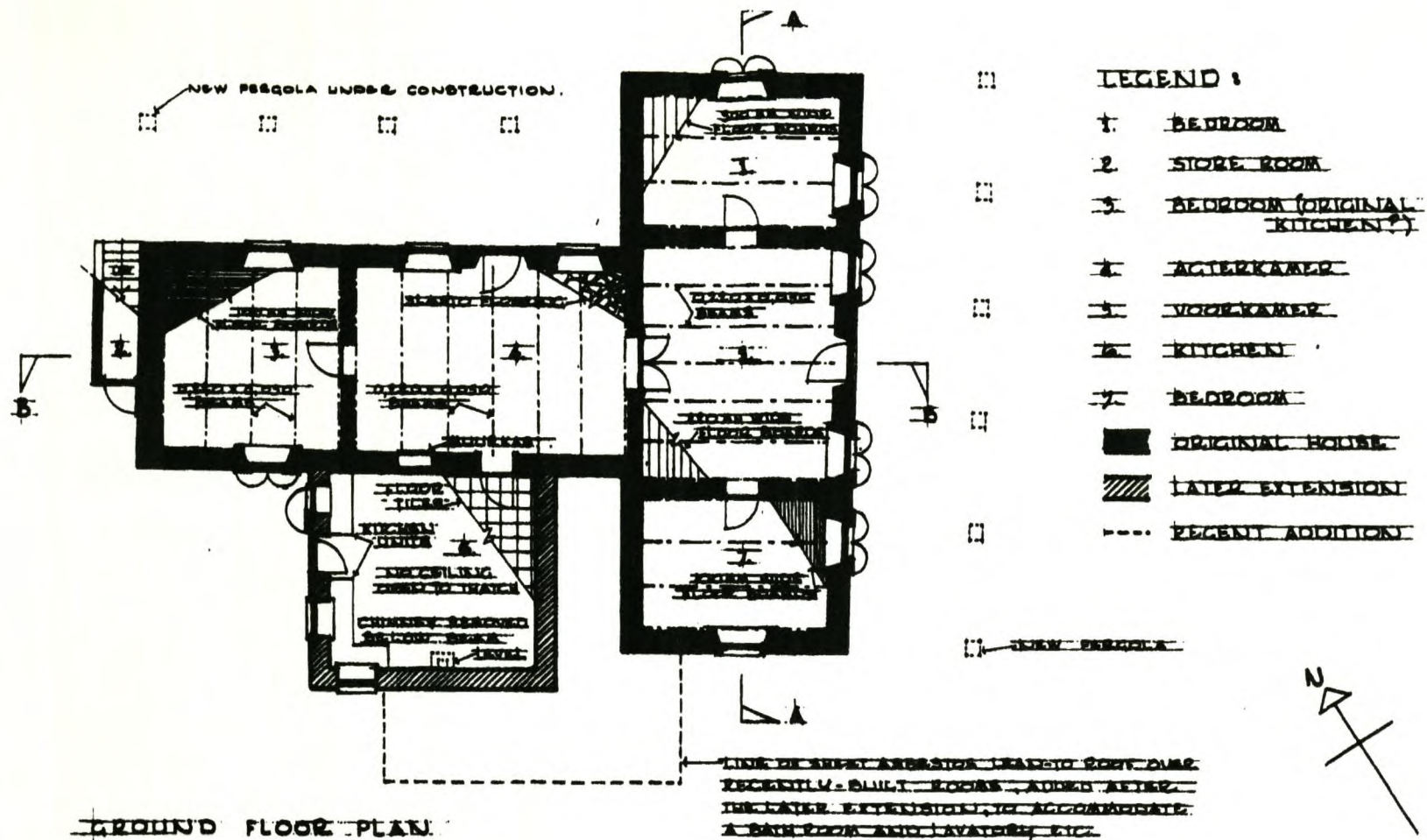
Grondplan

Die huis het vermoedelik aanvanklik 'n T-vormige grondplan gehad (figuur 33). Die vertrekke is groter en deftiger as dié van Tant Maria se huis. Die voorste gedeelte bestaan uit 'n voorkamer met twee vertrekke weerskante en die stert het waarskynlik oorspronklik die agterkamer en kombuis bevat. Volgens die argitek David Glennie wat die huis bestudeer en opgemeet het, is die twee vertrekke weerskante van die voorkamer baie kleiner as die normale Kaaps-Hollandse vertrekke en daarom vermoed hy dat die huis oorspronklik volgens die tipies Victoriaanse mode 'n gang met twee groot vertrekke weerskante gehad het, en dat die mure van die gang later uitgeskuif is om 'n voorkamer te vorm (2002:onderhoud). Die enigste metode om hierdie vermoedens te bevestig, sou wees om die pleister van die mure te verwyder, en dit was nie moontlik nie aangesien die gebou aan 'n privaat persoon behoort.

Ook hierdie huis het heelwat veranderings beleef. 'n Hele vleuel, wat tans die kombuis, badkamer en ander vertrekke huisves, is in twee fases aan die oostekant aangebou. Hoewel daar tans geen teken van 'n kombuis teen die agtermuur van die stert van die oorspronklike T is nie, bestaan die vermoede tog dat die kombuis uit daardie posisie na die huidige verskuif is. 'n Geboude trap is aan die buitekant, waar die vuurherd oorspronklik sou wees, teen die muur op gebou. Die trap is egter van moderne bakstene en is ook besonder hoog en ongemaklik omdat dit binne 'n beperkte bestek die hoogte van die solderdeur moet bereik, wat alles daarop dui dat dit nie 'n oorspronklike trap is nie. Oorspronklik sou die solderdeur ook nie in daardie posisie gewees het nie, aangesien die skoorsteen daar sou opgaan. Die huis is in die laat 1970's uitgebreid opgeknep en die hele dakkonstruksie is vervang en nuut gedek (mnr C Hough 2001:onderhoud), wat baie leidrade in verband met die vorige posisionering van die vertrekke uitgewis het.

Gewels en ander versierings

Die voorgewel van Pop se huis het 'n buitengewone voorkoms wat na geen egte Kaaps-Hollandse gewel lyk nie. Van die middel bo vertoon dit die volgende elemente: konveks, trappie, konkawe element, lang vertikale lyn wat effens skuins na onder loop, 'n trappie en weer 'n konveks wat teen 'n pilaartjie eindig. Die gewelveld is versier deur groefwerk op die oppervlak, met 'n horisontale lys aan die onderkant van die gewel. Die lys word aan die

Figuur 33: Grondplan van Pop se huis
(D Glennie, Volksboukundige Vereniging van Suid-Afrika:2002)

onderkant versier deur 'n driehoekige siermotief van diagonale bakstene identies aan dié op Tant Maria se huis. Daar is ook 'n venster in die gewelveld met eenvoudige blokrustiek daaromheen, maar die venster is 'n spitsboog, wat die vreemde voorkoms van die gewel versterk (figuur 34). Die voorkoms van die gewel is waarskynlik die resultaat van swak herbouing.

Die huis het 'n platdak aanbousel gehad wat uit twee buitekamers bestaan het en gebruik is in die tyd toe die huis as koshuis benut is. Daar was ook 'n witgekalkte muur voor die huis (Fransen & Cook 1980:414; mnr C Hough 2002:onderhoud). Hierdie elemente is verwyder tydens die reeds-genoemde opknapping (mnr C Hough 2002:onderhoud). Die sygewels van Pop se huis (twee aan die oostekant, een agter (suid) en een aan die westekant) lyk tot 'n groot mate soos dié van Cobus se huis. Daar is redelike variasies op die basiese patroon van die drie gewels, wat vermoedelik die gevolg is van die pogings van individuele bouers wat oor verskillende tydperke aan die gewels gebou het. Die gefatsoeneerde panele in die deure van die gewels vorm 'n spitsbogie wat aansluit by die spitsboogvenster in die voorgewel. Die een gewel aan die suidwestelike kant het nie werklik 'n deur nie, aangesien die skoorsteen daaragter verbyloop, maar 'n deuropening is met pleister gesimuleer en groen geverf om te pas by die ander gewel.

Konstruksie

Die huis het opgekleide mure en 'n nuwe rietdak. Die nok van die dak is 'n "saal" van sement. Reg onder die sementlyn is 'n patroon in die riet gesny in die vorm van 'n tandlysie (duidelik te sien op figuur 34). Fransen & Cook is van mening dat so 'n tipe afronding wel pas by 'n Engelse boustyl, maar nie by die Kaaps-Hollandse styl nie, hoewel hulle nie spesifiseer na watter Engelse boustyl verwys word nie (1965:xxiii).

Die huis se deure en vensters is volgens mnr C Hough nog hoofsaaklik oorspronklik (2002:onderhoud). Die vensters is skuifraamvensters met ses ruite elk en ojiefvormige versierinkies, wat dus sou beteken dat dit later as 1880 dateer (sien 3.2.2.1).

Hier en daar binne-in die huis is daar nog van die oorspronklike sederhoutvloere en -dakbalke, maar 'n groot gedeelte is vervang. Daar is nog 'n paar oorspronklike, baie breë

Figuur 34: Vooraansig van Pop se huis (Foto: A van Zyl 1999)

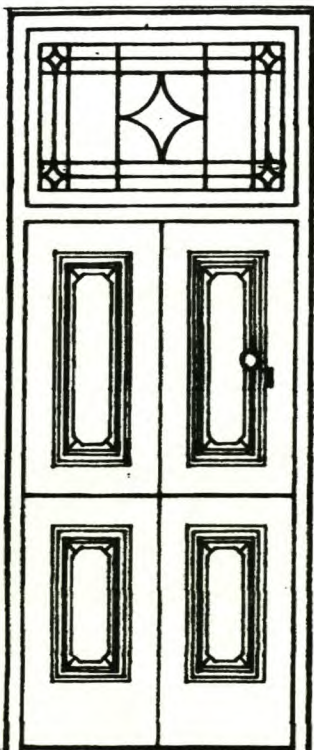

Figuur 35: Victoriaanse dubbeldeure met glasruitjies tussen voor- en agterkamer van Pop se huis (Foto: A van Zyl 2001)

sederhout deur- en vensteromramings. Die vloere van die nuwer gedeeltes is van leiklip en geglasuurde teëls en die houtwerk is van Amerikaanse greinhout. Die nuwe kombuisgedeelte het geen plafon nie en is tot teen die rietdak oopgelaat. Daar is 'n gepaneelde dubbeldeur met glasruitjies in die boonste helfte tussen die voor- en agterkamer (figuur 35). Die plasing van die deure tussen die voor- en agterkamer herinner sterk aan die Kaaps-Hollandse portfisie. Die patroon van die glasruitjies van hierdie dubbeldeur, sowel as sy bolig en die bolig van die voordeur (sien figuur 36) weerspieël laat-Victoriaanse invloed.

Die voordeur is 'n bo-en-onderdeur wat op so 'n manier gepaneel is dat dit op 'n afstand na 'n Victoriaanse vertikaal-verdeelde deur lyk (figuur 36). Vertikaal-verdeelde deure is tipies Victoriaans, soos steeds op tallose Victoriaanse huise gesien kan word. Voorbeelde hiervan kom onder meer voor in twee publikasies deur Picton-Seymour (1977:7; 1989:66) en een deur Graham Viney (1987:128,130,132).

Hoewel die huis dus van buite na 'n tipiese Kaaps-Hollandse woning lyk, is daar heelwat Victoriaanse elemente in die interieur. Hierdie elemente is waarskynlik aangebring tydens veranderings en verbouings aan die huis

*Figuur 36: Voordeur van Pop se huis
(D Glennie, Volksboukundige Vereniging
van Suid-Afrika: 2002)*

3.2.3.5 Gebou E: Ou meulhuis

Hierdie is 'n lang buitegebou wat uit 'n hele reeks vertrekke met buitedeure bestaan en tans gedeeltelik as stoor benut word (figuur 37). Die vertrekke was voorheen benut as onder meer 'n meul, tuiekamer en smidswinkel en op 'n stadium was daar selfs 'n wamakery (MS JP Hough 1981:1). Skaapvelkomberse is ook daar gemaak (mev K van Wyk 1999:onderhoud) en dadels is daar bewerk, vandaar die naam "dadelkamer" wat soms nog daarvoor gebruik word (mnr C Hough 2002:onderhoud). Die skool is daar gehuisves toe dit nog 'n eenmanskooltjie was en gedurende die Anglo-Boereoorlog het Boere sowel as Engelse soms in die gebou oornag (*Landbouweekblad* 1973:15; mnr C Hough 1999:onderhoud). Struktuurondersoeke het duidelik getoon dat dit eens twee geboue was wat later met 'n vertrek tussenin aan mekaar verbind is. Die gebou het 'n paar jaar gelede gedeeltelik afgebrand en sedertdien het grootskaalse aftakeling ingetree. Groot dele van die dak het ineengestort en gedeeltes van die gebou is al sodanig deur ruie plantegroei ingeneem dat dit feitlik onmoontlik is om dit te betree.

Die gebou het kleimure, 'n rietdak en een oorblywende gewel, wat bestaan uit 'n eenvoudige holbol endgewel afgerond deur 'n ongeprofileerde lys. Die gewelveld is heeltemal onversierd. Die gewel is waarskynlik op 'n stadium herbou, aangesien die vakmanskap van die bouwerk nie op dieselfde standaard as dié van die ander gewels is nie en die verhoudings van die gewel ook nie korrek is nie.

3.2.3.6 Gebou F: Skuur

Die skuur (figuur 38) is interessant in dié opsig dat die gebou glad nie gepleister of afgewit is om dit teen die elemente te beskerm nie. Aangesien dit selde in dié omgewing reën, was dit nie ter wille van die elemente nodig om 'n gebou te pleister of af te wit nie en as mense dit nie bewoon het nie, was dit ook nie ter wille van estetika nodig nie. Die metode van konstruksie is duidelik waarneembaar as gevolg van die ongepleisterde staat daarvan. Die onderste gedeeltes van die mure is met klip gebou, daarna is die res van die mure opgeklei,

Figuur 37: Ou meulhuis (Foto: A van Zyl 1999)

Figuur 38: Skuur (Foto: A van Zyl 2001)

met klippe ter versterking hier en daar, en laastens is die eenvoudige spits endgewel met kleibakstene gebou.

3.2.3.7 Gebou I: Die Jodestal

Hierdie gebou, so genoem omdat die Jodesmouse volgens oorlewering toegelaat is om hul perde daar te laat oornag, het blykbaar ook eens 'n pragtige gewel gehad, maar dit het intussen verdwyn. Daar was 'n dubbele ry krippe in die middel van die stal sodat perde van weerskante kon vreet (mnr C Hough 2002:onderhoud). Die geboutjie het 'n nuwer fasade met die datum 1954 daarop en dit word tans as werkwinkel gebruik.

3.2.3.8 Gebou J: Die Teekamertjie

Die gebou word die teekamertjie genoem omdat dit op 'n stadium as winkel bedryf is waar onder meer rooibostee uit die Clanwilliam-omgewing verkoop is (mnr C Hough onderhoud:1999).

Die geboutjie het endgewels van dieselfde tipe as die meer eenvoudige endgewels wat die ander geboue versier, hoewel die patroon van die buitelyn ietwat afwyk (figuur 39). Dit bestaan uit 'n baie effense konvekse element, afgerond met 'n randjie en 'n kort vertikale element, daarna volg 'n vlak konkawe element, baie afgeplatte konveks en laastens nog 'n afgeplatte konvekse element. Die pilare waarin die gewel eindig, strek tot op die grond en vorm die hoeke van die gebou. Die gewel het ook horisontale lyswerk.

Die gebou is opgeklei en gedeeltelik afgewit, met 'n rietdak. Dit het voorheen uit twee afsonderlike vertrekke, elk met sy eie buitedeure, bestaan, maar die binnemuur is intussen verwyder sodat dit tans slegs uit een vertrek bestaan (mnr C Hough 2002:onderhoud). Elke symuur het twee vensters, waarvan die een in die solder is. Die vensters is klein met eenvoudige plankluik. Die twee deure is van 'n baie eenvoudige plankkonstruksie en aan die agterkant van die gebou is daar geen deure of vensters nie.

3.2.3.9 Gebou K: Woonhuis

Die laaste woonhuis wat deel van die kompleks vorm, is 'n konstruksie wat in alle opsigte van die ander geboue verskil en volgens oorlewering eers vroeg in die twintigste eeu gebou is. Dit was oorspronklik 'n buitegebou en feitlik identiese geboue word in die omgewing op die plase Driefontein en Voëlfontein aangetref (mnr C Hough 1999:onderhoud). Die gebou staan tans op grond wat nie meer aan die Houghs behoort nie en word bewoon en besit deur mnr Carstens, wat ook die eienaar van Pop se huis is.

Die lang reghoekige gebou het geen voorgewels nie, maar versierde endgewels wat heeltemal van die ander geboue verskil. Sekere elemente wat gebruik is, herinner egter sterk aan sommige van die ander geboue (figuur 40). Die endgewels is in die vorm van eenvoudige spitsgewels. Die drie hoeke word bekroon deur torinkies met 'n ietwat Oosterse voorkoms, met 'n tandlysie onderaan elke torinkie. Die tandlysie herinner aan die driehoekige siermotief wat op Pop se huis en Tant Maria se huis gebruik is. Die gewelrand word afgerond deur 'n breë, onversierde lys, waaronder 'n S-vormige patroon voorkom wat ooreenstem met die S-patroon op die buitegebou by Cobus se huis, hoewel die motief op Cobus se huis 'n sterker geaksentueerde S is. Onder die boonste torinkie is 'n wielmotief in pleisterwerk, met 'n klein ronde lugrooster daaronder. Onder die ander twee torinkies is versierings in 'n versonke kussingpaneelmotief wat gevorm is deur die afwisselende gebruik van gladde en growwe pleister. Daar is 'n eenvoudige vierkantige deur in die gewel. Onder die deur strek horisontale lyste oor die gewelveld, maar die vorm daarvan herinner nie aan die lyswerk wat algemeen op die plaas aangetref word nie, omdat dit baie minder prominent op die gewelveld uitstaan. Die gebou is grof afgepleister en het hoekrustiek wat sterk herinner aan dié van die buitegebou by Cobus se huis, hoewel die patrone daarop nie heeltemal so ingewikkeld is nie, maar tog meer oordadig as die rustiekwerk op die aanbousels by Tant Maria se huis. Die patrone lyk bloot na lukraak vertakkende strepies.

Die meeste van die vensters en deure is nie oorspronklik nie, aangesien die gebou aanvanklik as 'n buitegebou opgerig is en tans as woonhuis aangewend word. Daar is wel nog 'n dubbele waenhuysdeur in die muur wat noordwes front. Die interieur van die huis

Figuur 39: Die Teekamertjie (Foto: A van Zyl 2001)

Figuur 40: Mnr Carstens se woonhuis (Foto: A van Zyl 2001)

bestaan uit 'n reeks aaneengeskakelde vertrekke, met geen gang nie (mnr C Hough 2001:onderhoud).

3.2.3.10 Murasies, oorblyfsels en verdwene geboue

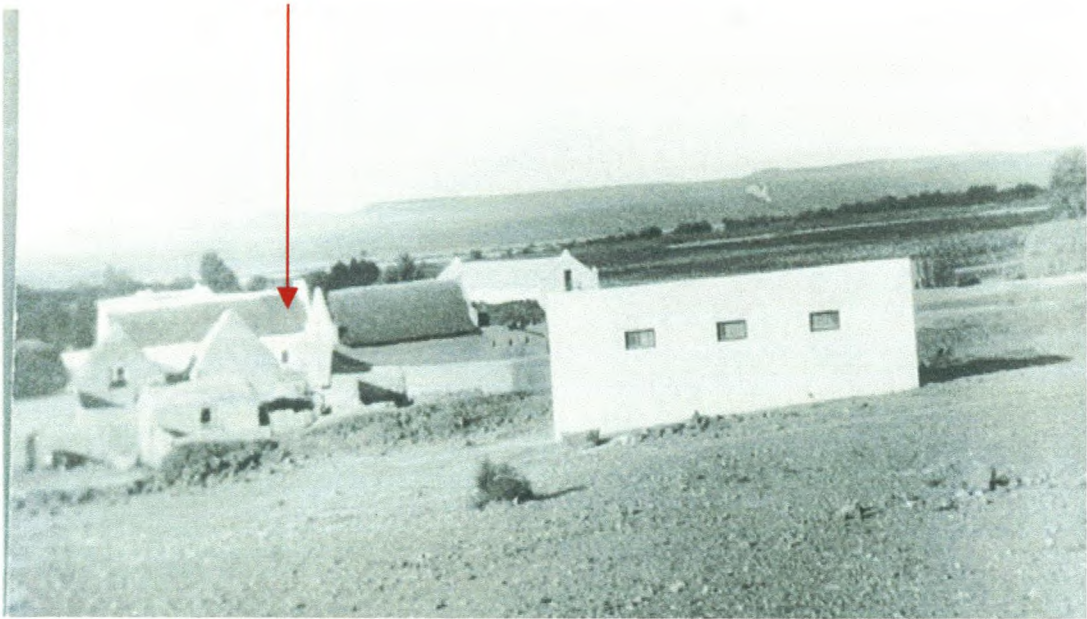
Huis O (oorblyfsel)

'n Belangwekkende oorblyfsel is die reghoekige buitelyn van 'n gebou wat nog op die grond naby Pop se huis sigbaar is. Slegs die klippe wat vermoedelik as fondasie gebruik is, is nog te sien. Die gebou self verskyn op 'n ou ongedateerde foto (figuur 41) en is *die huis naby die krale* wat volgens een informant tydens haar skooljare afgebrand het. Die brand was glo van 'n geweldige intensiteit as gevolg van doodskiste vol ammunisie wat op die solder geberg was (mev K van Wyk 1999: onderhoud). Aangesien die gebou alreeds afgebrand was in 1943, toe mnr Pieter Burger op Elandsvlei begin skoolgaan het, moes die brand plaasgevind het tussen 1938, toe mev van Wyk daar begin skoolgaan het, en 1943. Dit beteken dus dat die foto uit die laat dertigerjare of selfs vroeër dateer. Die huis is ná die brand gedeeltelik herstel en met sink oordek om as bergplek te dien en dit is hoe mnr C Hough dit uit sy kinderjare onthou (2002:onderhoud).

Die gebou het 'n vuurherd aan die noordoostelike end gehad (mnr C Hough 2001:onderhoud) en was dus beslis 'n woonhuis. Op genoemde foto is die gebou netjies afgewit en het dit 'n spits rietdak, klein venstertjies met vermoedelik plankluik, en geen teken van 'n gewel nie, wat ietwat vreemd is in die lig van die oormaat van gewelbouery wat dekades vroeër op die plaas geheers het. Toe Fransen & Cook die plaas tussen ongeveer 1965 en 1980 besoek het, was die huis alreeds verval en hulle verwys daarna as die oudste huis op die plaas (1980:414). Vir volledige kommentaar hierop, sien 3.2.3.1. Volgens mnr P Burger was daar 'n skuur slegs ongeveer vier meter van die gebou af aan die suidwestelike kant (1999:onderhoud).

Murasie P

Daar is een murasie van 'n huis op die plaas (P) wat ook volgens die informante 'n versierde gewel gehad het. Dit was die skoolhoof se huis (mnr C Hough, mev K van Wyk

Figuur 41: Ou huis naby krale wat intussen heeltemal verval het (huis met pyl aangedui). Net regs van die huis is die teekamertjie, regs daarvan is mnr Carstens se huis en heel regs in die voorgrond is die voormalige skooltjie vir bruin kinders. Die twee driehoekige strukture skuins voor die ou huis is hooimiedens en voor die hooimiedens is 'n brakdak arbeidershuisie sigbaar wat aan die kraalmure vasgebou is. Agter die ou huis steek die nok van Pop se huis uit.

(Foto: In besit van mnr C Hough)

1999:onderhoude). Die gebou is op 'n effense afstand van die ander geboue geplaas, teen 'n helling naby die begraafplaas, ongeveer 100 meter vanaf die hoofopstal.

Verdwene geboue

In dieselfde area waar die reghoekige buitelyn (O) nog te sien is, het die skoolgebou (V) gestaan. Dit was 'n U-vormige gebou met 'n grasperk in die vierkant. Die lang vleuel het die skool gehuisves en die een syvleuel was die woonplek van die onderwyser. In die ander syvleuel het skoolkinders tuisgegaan. Volgens oorlewering was al die houtwerk van sederhout. Daar was 'n badkamer met sementbaddens wat in die grond ingebou is. Daar het die kinders gebad en hul wasgoed gewas (mnr P Burger, mev K van Wyk 1999:onderhoude). Hierdie gebou het blykbaar twee maal afgebrand en ná die tweede brand het die eienaar die versekeringsuitbetaling gebruik om Pop se huis te restoreer, eerder as om die ou skoolgebou weer te herbou (mnr C Hough 2001:onderhoud).

'n Hele paar kilometer van die huidige opstal af in 'n westelike rigting was die opstal van Kruitfontein geleë. Oupa Kolie, die direkte voorsaat van die huidige Houghs op Elandsvlei, het daar gewoon. Dit was 'n platdakhuis waarvan 'n gedeelte dubbelverdieping was, met 'n skoolvertrek en verblyf vir die onderwyseres op die boonste verdieping. Die huis het geen gewels gehad nie, maar blykbaar ook baie uitsonderlike rustiekwerk (mev J Koch 1999:onderhoud). Volgens mnr Cobus Hough was dit baie mooier as enige wat tans nog op die plaas te sien is (1999:onderhoud). Daar was 'n meulhuis, perdestal en ander buitegeboue op die werf, onder meer 'n winkel (mnr D Botes, mev K van Wyk 1999:onderhoude). Hierdie huis en sy landerye is met die vloed van 1925 heeltemal oorstrom, sodat oupa Kolie gedwing is om terug te trek na die hoofopstal. Die huis is later in geheel afgebreek en die materiaal gebruik om 'n huis op 'n aangrensende plaas, wat ook aan die Houghs behoort, op te rig. Meneer Daantjie Botes, 'n afgetrede plaaswerker, woon tans in die meulhuis, die enigste gebou wat van die Kruitfontein-opstal oorgebly het (mnr D Botes, mnr C Hough 1999:onderhoude).

3.2.3.11 Ander bousels

Daar is 'n uitgebreide kompleks van krale (R) na aan die hoofhuise. Die krale is baie hoog, tot twee meter of meer, aangesien dit vir Afrikaner-osse gebruik is. Hierdie diere is dikwels wild en kan baie hoog spring, daarom moet die kraalmure hoog wees om hulle binne te hou (Van der Waal-Braaksma 1986:46; mnr C Hough 1999:onderhoud). Die kraalmure is opgeklei en onafgepleister, met heelwat klippe ter versterking in die kleimengsel. Daar was ook perdestalle (Q) wat meer as 40 perde kon huisves. Hierdie stalle bestaan nie meer nie en die betrokke ruimtes word tans in beslag geneem deur kalwerhokke, varkhokke ensomeer (mnr C Hough 2002:onderhoud).

Naby die ou skool was 'n watermeul (W) in die leivoor. Volgens mnr Hough was die waterwiel ongeveer vier meter in deursnee (2001:onderhoud). Elandsvlei het sy eie kalkbrandery gehad en die kalkoond (T) het minder as dertig jaar gelede nog bestaan. Daar was ook 'n stookketel (U) naby Pop se huis (mnr P Lochner 2002:onderhoud).

'n Baie ondernemende persoon op die plaas (volgens oorlewering die huidige eienaar se grootvader) het vroeg in die twintigste eeu 'n diep leivoor (S) gebou wat met leiklip oordek is en meer as drie kilometer ver oor die heuwels en selfs onder die stalle deur kronkel om water na die landerye te vervoer. Die voor is met buskruit uitgeskiet en op sommige plekke is die ronde gate waarin die buskruit geplaas is, nog duidelik sigbaar. Die voor is werklik 'n ingenieursprestasie aangesien dit daarin slaag om water oor die heuwels te vervoer en dit op sommige plekke selfs voorkom asof die water opdraand loop, 'n feit wat die werkers op die plaas grootliks beïndruk het (mnr C Hough 2002:onderhoud).

3.2.4 BOUDATUMS

Dit is onmoontlik om te bepaal presies wanneer die geboue op die plaas opgerig is, aangesien daar geen rekords te dien effekte opgespoor kon word nie. Bouplanne vir geboue op plase het eers teen ongeveer 1970 verpligtend geraak en bouplanne is selde indien ooit vrywilliglik ingedien (mnr D Pieterse 2001:onderhoud).

3.2.4.1 Die eerste huis

'n Artikel van 1947 beweer dat die geboue op Elandsvlei tussen 1830 en 1870 opgerig is (*Die Landbouweekblad* 1947:28). Daar kan egter aanvaar word dat daar nie voor 1837 met bouwerk op die huidige plaaswerf begin is nie, aangesien dit die jaar is toe Schalk Willem Lubbe sr, wat op Boplaas gewoon het, se dogter met JP Hough jr getroud is. Hough het tien jaar ná sy huwelik (1847) 'n gedeelte van Elandsvlei gekoop, wat die moontlikheid vergroot dat hy en sy vrou op daardie stadium hul eie huis sou gebou het, en soos in hoofstuk 1 bespreek, is daar waarskynlik reeds met die huweliksluiting 'n belofte aan Hough gemaak dat hy 'n deel van die plaas sou kry. Al hierdie faktore dui daarop dat die boudatum van die eerste huis tussen ongeveer 1837 en 1847 gestel kan word.

Dit is egter nie 'n uitgemaakte saak dat Tant Maria se huis die eerste een op die plaas was nie. Hoewel dit aanvanklik vermoedelik slegs 'n kleinerige reghoekige huis was, wil die styl en afwerking daarvan tog daarop dui dat dit van meet af aan as 'n relatief weelderige en deftige huis gekonseptualiseer is. Relevante elemente in hierdie verband is onder meer die kwaliteit van die houtwerk, die groot vertrekke, breë deure en groot skuifraamvensters met houtomraming. Die moontlikheid kan egter nie uitgesluit word dat die hele huis oorspronklik anders gelyk het en dat die eenvoudiger deure, vensters ensovoorts wat dit aanvanklik gehad het, mettertyd vervang is nie.

Die huis waarvan daar slegs 'n reghoek op die grond oorgebly het (O), kon die eerste woning op die werf gewees het, veral in die lig van die feit dat die huis klein en eenvoudig was, sonder 'n gewel en met klein venstertjies. Aan die ander kant is dit moontlik dat die twee huise in dieselfde tydperk opgerig is, moontlik deur JP Hough en sy swaer Schalk Willem Lubbe jr, wat ook in 1847 'n deel van die plaas gekoop het en vermoedelik in ongeveer 1840 getroud is. Daar kon dus in die dekade rondom 1840 twee huise op die werf gestaan het.

Van die buitegeboue, byvoorbeeld Cobus se huis en die meulhuis, sou in dieselfde tydperk as die huise opgerig gewees het om te voldoen aan die vereistes van 'n boerdery.

Daar kan aanvaar word dat Tant Maria se huis binne 'n relatief kort tydperk verbou is met die byvoeging van 'n gewel en die stert om 'n T te vorm, aangesien dit 'n bewese feit is dat die aanbouings gedoen is voor die 1884-aanbouings vir die poskantoor, en die pleisterversierings van die aanbouing alreeds op daardie stadium (1884) as "oud" genoeg beskou was om te laat vervang deur nuwes. (Die feit dat al die rustiekwerk rondom die deure en vensters aan die fasade van Tant Maria se huis, wat uit die oorspronklike huis plus die poskantoor-vleuel bestaan, identies is, dui daarop dat hierdie versierings in dieselfde tyd aangebring is, heel waarskynlik op die stadium toe die nuwe vleuel aangebou is.)

Die eerste veranderings aan die huis is dus waarskynlik binne 'n dekade of wat ná 1837 gedoen, in die lig van die feit dat minstens ses van die egpaar se sewe kinders teen 1849 alreeds gebore was. (Die geboortedatum van die sewende kind is onbekend.) Die feit dat Schalk Willem Lubbe sr in 1854 sy deel van Elandsdrift (dus Boplaas) verkoop het en volgens sy sterftেকennis vier jaar later by sy skoonseun op Elandsvlei oorlede is (KAB MOOC 6/9/31:6368), kan verder daarop dui dat hy en sy vrou vanaf ongeveer 1854 ook in Tant Maria se huis by hul dogter en skoonseun ingewoon het. Al hierdie faktore dui daarop dat die huis minder as twintig jaar ná die bou daarvan ten minste elf mense moes huisves, waarvoor die oorspronklike huisie beslis te klein sou wees.

3.2.4.2 Ander geboue

Daar moet in gedagte gehou word dat minstens agt gesinne (die eienaars) plus nog bywoners en plaasvoormanne in die dekades rondom 1870 op Elandsvlei gebly het. Die eienaars was naamlik JP Hough sr en sy vrou, hul drie seuns Koos, Frans en Andrew met hul gesinne, Schalk Willem Lubbe jr, twee van sy seuns en DJ Verster. Koos Hough is in 1860 getroud (met die dogter van SW Lubbe jr wat ook op die plaas gewoon het), Frans in 1871 en Andrew in 1872. SW Lubbe jr en sy vrou het tot ten minste 1881, toe hy sy deel aan JP Hough verkoop het, op die plaas gewoon, en dit wil voorkom asof ten minste twee van sy seuns ook nog op die plaas gewoon het, aangesien hulle in die familiebegraafplaas begrawe is. Dan is daar nog die geheimsinnige Verster wat in 1878 erfpag van 'n deel van die plaas bekom het. Daar was ook volgens alle berigte baie voormanne op die plaas. 'n

Informant beweer dat daar in die veertigerjare van die vorige eeu *honderde* voormanne was (mev K van Wyk 1999:onderhoud), wat vanselfsprekend 'n oordrywing is, maar tog daarop dui dat daar altyd 'n groot aantal van hulle was.

Hierdie uitbreiding van die bewonersgetalle het tot heelwat bouwerk gelei en hoewel dit op Elandsvlei die gebruik was dat 'n jonger paartjie dikwels by die ouers in die huis gewoon het (mev M Hough 1999:onderhoud), kan daar aanvaar word dat minstens nog drie woonhuise, vermoedelik Pop se huis, Lochner se huis en die Kruitfontein-opstal in daardie tydperk (vanaf 1870) opgerig is.

Daar is ook 'n ander rede vir die uitbreidings op Elandsvlei in die periode rondom 1870, naamlik verhoogde welvaart wat vermoedelik gekoppel is aan die ontdekking van die Kimberley-diamantvelde. Een van die belangrikste boerderybedrywighede op die plaas was die teel van perde en daar is ook spesifiek perde geteel om die poskoetse te trek op die roete tussen Kaapstad en Kimberley (*Landbouweekblad* 1973:12). Die posdiens met Kimberley het baie vinnig uitgebrei vandat die eerste weeklikse poskar in Maart 1871 ingestel is sodat daar minder as 'n jaar later nog twee weeklikse poskoetse op die roete ontplooi is (Goldblatt 1984:178), wat vanselfsprekend tot 'n groter vraag na perde gelei het. Daar kan ook aanvaar word dat die feit dat die roete na Kimberley deur Ceres geloop het (Mossop *gd*:179), 'n winsgewende nuwe mark vir die boere van die Ceres-Karoo oopgemaak het, aangesien Ceres naby genoeg was vir die afset van hul produkte.

Die poskantoor op Elandsvlei is in 1884 gestig en die afleiding word gemaak dat die aanbousel om die poskantoor te huisves, rondom daardie datum gebou is. Platdakgeboue met rustiekwerk is kenmerkend van die vroeg-Victoriaanse periode tussen 1837 en 1870 (Lewcock 1970:82) en feitlik al die geboue wat Walton in sy boek *Double-storeyed, flat-roofed buildings of the rural Cape* (1993) bespreek, dateer uit daardie periode en ietwat later.

Die vleuel agter die poskantoor is vermoedelik op 'n later stadium as die poskantoor aangebou, aangesien die poskantoor-vleuel gepaneelde binneluike het, terwyl buiteluike van die hortjie-tipe, wat met 'n latere periode geassosieer word (De Bosdari 1971:23;

Picton-Seymour 1977:12), by die agterste vleuel aangebring is. Die versierings op die agterste aanbousel verskil ook in heelwat detail van dié van die poskantoor.

Dit is baie moontlik dat Lochner se huis deur een van die Hough-seuns gebou en bewoon is. Frans het moontlik daar of by sy ouers in die huis gewoon aangesien sy vrou Lydia (gebore Lutz) die eerste posmeesteres van Elandsvlei was (Stears 1972:10) en dit dus vir hulle gerieflik sou wees om na aan die poskantoor te woon. Frans het in 1881 erfpag van 'n deel van die plaas ontvang, maar is reeds in 1892 op 45-jarige ouderdom oorlede. Sy vrou het beslis nog op die plaas aangebly, aangesien sy tot in 1913 die poskantoor hanteer het (Stears 1972:10).

Nog verdere aanbouings is in die tydperk rondom 1920 gedoen toe die geboue aangepas is vir gebruik deur skoolkinders en toe huis K volgens oorlewering gebou is.

3.2.4.3 Gewels

Hoewel die aanname gemaak word dat die geboue op die plaas op verskillende tye opgerig is, toon die meeste gewels op die plaas sterk ooreenkomste. Dit sou daarop dui dat die meeste van die gewels in dieselfde tyd gebou is, heel waarskynlik op die stadium toe die Houghs welvarend geraak het en graag die plaas wou verfraai. Dit was vermoedelik in die dekades rondom 1870-80, aangesien dit uit die rekords blyk dat die Houghs op daardie stadium talle plase gekoop het, wat beteken dat daar nie 'n tekort aan middele was nie. Dit wil voorkom asof die styl van die meerderheid van die gewels 'n vereenvoudigde vorm van dié op Tant Maria se huis is.

3.2.5 BOUERS EN ONTWERPERS

Daar bestaan verskeie aannames en oorleweringe aangaande die bouers en ontwerpers van die geboue op Elandsvlei:

- Soos reeds genoem, bestaan die oorlewering in die Hough-familie dat **Hester Lubbe** self haar huis (Tant Maria se huis) met behulp van slawevroue gebou het.
- Volgens die huidige eienaar het sy vader altyd aan hom vertel dat die geboue op die plaas deur **Maleiers** (met die implikasie van slawe) gebou is (mnr C Hough 1999:onderhoud).
- In 'n tydskrifartikel beweer mnr Peter Hough dat **Schalk Willem Lubbe** laat in die agtiende eeu die oudste geboue op Elandsvlei laat oprig het (*Landbouweekblad* 1973:14).
- In 'n ander tydskrifartikel word beweer dat die geboue tussen 1830 en 1870 deur ene **Harry Buck en sy seun** opgerig is (*Die Landbouweekblad* 1947:28). Hoewel die skrywer van die artikel nie genoem word nie, is die foto's (en vermoedelik ook die inligting) verskaf deur mnr FE Hough, wat op daardie stadium een van die bewoners van die plaas was.
- Dit was nog altyd die geloof in die Boltman-familie van die Nieuwoudtville-omgewing dat een van hul voorvaders, **Koos Boltman**, Tant Maria se huis gebou het (Schutte gd:27; mnr F Boltman 2001:onderhoud).
- Aangesien die gewels op Elandsvlei, soos reeds gemeld, groot ooreenkomste toon met gewelhuise op Prince Albert, is dit belangrik om ondersoek in te stel na die bouer daarvan om te bepaal of daar enige verband bestaan. Genoemde gewelhuise is vanaf 1850 deur ene **Carel Lotz** gebou (Marincowitz 2000:5; Stockenstrom 1954:51).
- 'n Ander Hough-bron beweer dat sy familie aan hom vertel het dat die plaas se gewels net ná die tweede Engelse besetting van die Kaap deur 'n **rondreisende Engelse bouer** nie gebou is nie, maar wel herbou is, aangesien die gewels op daardie stadium alreeds bestaan het en alreeds vervalde was. Dit was glo 'n grap in

die familie dat Elandsvlei se Kaaps-Hollandse gewels deur 'n Engelsman gebou is (mnr A Hough 1999:onderhoud).

Weer eens, soos in die geval van die geskiedenis van die plaas en sy inwoners, is die ware feite iewers tussen die oorlewerings verskuil en steek daar moontlik 'n greintjie van die waarheid in elkeen.

3.2.5.1 Hester Johanna Lubbe

Daar word gesê dat die oorspronklike huis vroeg in die neëntiende eeu deur Hester Johanna Lubbe, die vrou van Jacobus Petrus Hough, gebou is. Soos reeds genoem, het sy glo elke dag vanaf Boplaas gery met 'n aantal slawevroue om 'n nuwe laag klei op die mure te pak (mev T Cillie, mev M Hough 1999:onderhoude). Dit is egter onwaarskynlik dat sy die gebou sonder kundige hulp opgerig het. Sy was in 1837 slegs neëntien jaar oud en die dogter van 'n welvarende boer met talle slawe en arbeiders, wat dus sou beteken dat sy op daardie stadium nie genoegsame ondervinding vir so 'n projek sou kon hê nie, selfs al was haar geaardheid van so 'n aard dat sy sulke uitdagings sou aanpak. Volgens alle aanduidings was sy 'n *regte Van Helsdingen*, wat onder meer op 'n mak *streepeset* (kwagga of sebra) gery het (MS FE Hough gd:1; mev T Cillie:onderhoud).

Dit is duidelik dat Tant Maria se huis deur 'n ervare bouer gebou is. Die kwaliteit van die bouwerk spreek onder meer uit die feit dat die buitemure 700 mm dik is en die binnemure slegs 450 mm, wat nie as uitermate dik beskou kan word nie. Die mure van opgekleide geboue is normaalweg tussen 700 en 900 mm breed (Fransen & Cook 1980:28; Hardman 1994:151) en hoe meer ervare die bouer, hoe smaller is die mure, aangesien dit heelwat kennis en ervaring verg om smal opgekleide mure te bou (mnr P Burger 1999:onderhoud). Die vertrekke binne die huis is ook feitlik presies reghoekig, met 'n afwyking van enkele sentimeters, indien wel, in die lengte van teenoorstaande mure en die oorkruismates van elke vertrek. Die huise wat deur boere self opgerig is, is selde presies reghoekig en die lengtes van verskillende mure in dieselfde vertrek verskil dikwels met 'n hele paar sentimeter. Van der Waal-Braaksma beweer selfs dat die mure nooit meer reguit was as

wat streng noodsaaklik was nie (1986:56). Die kwessie van slawevroue wat die bouwerk aan die huis sou gedoen het, is alreeds volledig bespreek in 1.2.2.5.

3.2.5.2 Maleiers

Die bewering dat sogenaamde Maleiers die huise gebou het, word gekompliseer deur die feit dat die term *Maleiers* baie vaag is en na geen spesifieke individu of groep verwys nie. Die term is in die verlede algemeen gebruik om Kaapse slawe van Oosterse afkoms te beskryf, hoewel slegs 0,31% van hulle in werklikheid van Maleisië afkomstig was (Walton 1995:6). Die patrone op sommige van die aangeboude gedeeltes op Elandsvlei het 'n ietwat eksotiese Oosterse inslag en die geloof kon na aanleiding daarvan ontstaan het.

Dit is nie onmoontlik dat sogenaamde Maleiers wel aan sommige geboue, gewels of ander bousels op Elandsvlei meegewerk het nie, maar geen dokumentêre bewyse daarvoor kon opgespoor word nie. Die bewering is ook teenoor die Houghs gemaak dat die uitsonderlike patrone van die hoekrustiekwerk elke slaaf se handtekening of kenteken (*trademark*) sou wees (mnr C Hough 1999:onderhoud). Twee kenners wat oor die onderwerp genader is, dra geen kennis van so 'n gebruik nie (mev G Fagan, prof S Le Roux 2002:onderhoude) en geen dokumentêre bewyse daarvan of verwysings daarna kon gevind word nie. Daar word aanvaar dat die genoemde gedeeltes rondom 1880 aangebou is - baie lank nadat die slawe in 1834 vrygelaat is. Daar kan dus werklik geen sprake van slawe in hierdie geval wees nie, hoewel die oorlewering moontlik bloot na vakmanne van Oosterse afkoms verwys.

Dit is ook moontlik dat 'n bouer wat op die plaas bedrywig was (Buck/Boltman/ onbekend) van die dienste van vakmanne (moontlik van Oosterse afkoms) gebruik kon gemaak het. Daar het wel gevalle voorgekom waar afstammeling van slawe in die area bedrywig was. Tydens die bou in die 1880's van die indrukwekkende kerk op die Noord-Kaapse sendingdorp Pella is die houtwerk byvoorbeeld gedoen deur 'n man wat (met 'n tikkie humor) deur Biskop John Simon beskryf is as *a man from the island of Mauritius who claimed to be a Frenchman. Actually, he had a meager knowledge of French, and his complexion was more like that of a Zulu than a Parisian* (Simon 1959:80). Hierdie persoon was waarskynlik 'n afstammeling van 'n Mauritiaanse slaaf en 'n swart Suid-Afrikaner.

3.2.5.3 Schalk Willem Lubbe

Daar is reeds bo alle twyfel vasgestel dat die Lubbe-familie op die gedeelte van Elandsvlei gewoon het wat as Boplaas bekend staan, en dit is dus onwaarskynlik dat Schalk Willem Lubbe sr (vermoedelik die sogenaamde *Lord Lubbe*) verantwoordelik kan wees vir die bou van die huidige geboue op die plaas. Hoewel daar aanvaar is dat die genoemde artikel verwys na Tant Maria se huis en die buitegeboue wat uit dieselfde tydperk dateer, is dit moontlik dat die artikel in werklikheid verwys na die geboue op Boplaas, in welke geval dit steeds nie heeltemal korrek sou wees nie, aangesien Schalk Willem Lubbe se vader Frans vermoedelik daardie geboue opgerig het.

Schalk Willem jr (*Lord Lubbe* se seun) het sekerlik een of meer geboue laat oprig op die gedeelte van Elandsvlei wat hy in 1847 by sy pa gekoop het. Dit was waarskynlik nie Tant Maria se huis nie, maar kon moontlik huis O gewees het, aangesien omstandighedsgetuienis baie sterk daarop dui dat Tant Maria se huis op die "Hough-gedeelte" van die plaas geleë is en altyd was. Behalwe vir die oormag van oorlewerings wat Tant Maria se huis tot Hough-domein verklaar, is die mees deurslaggewende omstandigheid waarskynlik die feit dat die poskantoor aan Tant Maria se huis aangebou is en dat die poskantoor vanaf die ontstaan daarvan deur Houghs behartig is.

3.2.5.4 Henry Buck

John Henry (Harry) Buck het in Februarie 1860 as jong man met die skip die *Maria Somes* in Suid-Afrika aangekom vanaf Middlesex, Engeland. In die skeepsrekords word sy beroep aangedui as *bricklayer* en hy kom na Suid-Afrika as 'n *Civil Engineer* (Bull 1991:118). Dit wil voorkom asof sy dienste spesiaal gewerf is om die tronk op Calvinia te gaan bou (MS Grut 2001:1). Hy is 'n paar jaar later op daardie dorp getroud met Elizabeth Catharina Lerm en daar is 5 kinders uit die huwelik gebore. Hy het ná die tronk talle ander geboue op die dorp gebou. Die koerantberigginge ten tyde van sy afsterwe stel dit so: [He] *can really be called a pioneer of this village as he built about half of this town himself* (Het Noordwesten

1923:4). Sy kleinseun Harry was later die posmeester van Calvinia (mev M Hugo, mnr W Strauss 2001: onderhoude).

Soos blyk uit die datums hierbo, kon Buck slegs vanaf laat in die 1860's op Elandsvlei bedrywig gewees het, terwyl die aanname bestaan dat 'n hele paar van die geboue ouer moet wees. As hy saam met sy seun gebou het, soos daar in die bogenoemde tydskrifartikel beweer word, kon dit op die vroegste eers teen 1880 gewees het, toe sy seun (gebore 1864) 16-17 jaar oud was. Dit sluit egter nie die moontlikheid uit dat Buck wel op Elandsvlei gebou het nie, maar dit moet dan van die geboue wees wat later opgerig is, soos byvoorbeeld Pop se huis.

Dit is ook moontlik dat Harry nie saam met sy seun gebou het nie, maar dat sy seun later ander bouwerk op die plaas verrig het. Volgens die beriggie in die *Landbouweekblad* was dit 'n seun met die naam John wat hom gehelp het met die bouwerk, en hoewel dit uit sy sterftেকennis blyk dat hy wel so 'n seun gehad het (KAB MOOC 6/9/2455:1149), was die Buck-nasate met wie onderhoude gevoer is, totaal onbewus daarvan dat so 'n persoon bestaan het. Hulle kon slegs behulpsaam wees met inligting oor hul direkte voorsaak genaamd George Benjamin (Ben), Harry se jongste seun, wat ook 'n professionele bouer was. Ben het na bewering onder meer huise in Waterstraat in Calvinia opgerig (MS Grut 2001:1).

Die feit dat Buck wel 'n bouer was, word nie slegs bevestig deur die koerantberiggie met sy oorlye nie, maar ook deur sy klein- en agterkleinkinders en mense wat sy nasate geken het. Niemand met wie onderhoude gevoer is, weet egter van enige bouwerk wat hy of Ben op Elandsvlei uitgevoer het nie, en soos reeds gemeld, was niemand eens bewus van die bestaan van die seun met die naam John nie (MS Grut 2001:1; mnr W Strauss 2001:onderhoud).

Wat problematies is ten opsigte van Buck as die bouer van Elandsvlei se gewels, is die feit dat daar tans geen gebou op Calvinia bestaan wat ooreenkomste toon met dié op Elandsvlei nie, hoewel hierdie feit Buck vanselfsprekend nie as die bouer van geboue op Elandsvlei uitsluit nie.

'n Vreemde omstandigheid is die feit dat 'n vrou met die naam van Hester Magdalena Hendrina Buck op Elandsvlei begrawe is. Sy was beslis die dogter van Henry Buck (KAB MOOC 6/9/2455:1149) en dit bewys dus dat daar een of ander verbintenis tussen die twee families was. Hester Buck is egter nie as kind nie, maar eers op 74-jarige ouderdom oorlede. Daar word deur sekere bronne beweer dat sy tot haar dood op Elandsvlei gebly het en 'n verhouding met een van die Hough-mans gehad het, maar nooit met hom getroud is nie. Informante wat gedurende die veertigerjare op Elandsvlei skoolgegaan het, beweer dat mej Buck by 'n oom Johnnie Hough in die huis gewerk het. Die skoolkinders was onder die indruk dat sy op een of ander manier aan die familie verwant was (mnr P Burger, mnr C Hough, mev K van Wyk 1999: onderhoude).

3.2.5.5 Koos Boltman

Petrus Jacobus (Koos) Boltman is op 18.7.1834 in Kaapstad gebore. Hy was 'n hoogsgeskoolde, gekwalifiseerde skrynwerker en bouer en baie handig. Hy het as volwassene vanaf Villiersdorp na die Calvinia-Nieuwoudtville-omgewing getrek waar hy en sy gesin hulle uiteindelik op die plaas Soutpan gevestig het. Sy eerste vyf kinders is in die Boland gedoop, en die laaste vyf op Calvinia. Die vyfde kind is op 5.3.1865 op Stellenbosch gedoop en die sesde een op Calvinia op 10.6.1867 (Schutte gd:27,28), wat dus beteken dat Boltman tussen 1865 en 1867 na Calvinia getrek het. Hy het volgens die familie huise gebou op onder meer Elandsvlei, Lokenburg en Soutpan en het pragtige houtdeure en kaste op verskeie plase gemaak (Schutte gd:27). Boltman het oor die hele gebied naam gemaak as bouer (mnr P Burger 1999:onderhoud). Die bewering is gemaak dat die gewels op Soutpan groot ooreenkomste getoon het met dié op Elandsvlei (mnr D Pieterse 2001:onderhoud), maar dit kon nie bevestig word nie, aangesien daar tans geen enkele gebou op Soutpan is wat 'n gewel vertoon nie en daar ook geen foto's opgespoor kon word nie.

Soos in die geval van Buck, is dit ook nie onmoontlik dat Boltman wel een of meer geboue of gewels op Elandsvlei opgerig het nie, maar dit kon ook nie die oudste geboue gewees het nie. Die familie glo dat hy Tant Maria se huis gebou het, maar as die aanname korrek is

dat die boudatum ongeveer 1837 is, kon dit nie hy gewees het nie, aangesien hy toe nog 'n klein seuntjie was en in die Boland-omgewing gewoon het. Boltman se kenteken, 'n vierpuntige ster, word ook nêrens op Elandsvlei aangetref nie (mev C Albertyn, mnr C Hough 2002:onderhoude).

Bogenoemde twee bouers (Buck en Boltman) is egter sterk kandidate vir die bou van Pop se huis, Lochner se huis, die Kruitfontein-opstal, die poskantoor- en ander platdak aanbousels en die herbou van al die gewels. Boltman kan die gunsteling vir die bou van die gewels wees in die lig van die feit dat die gewels op sy plaas blykbaar soos dié op Elandsvlei gelyk het.

3.2.5.6 Carel Lotz

Die tipiese Prince Albert-gewel wat, soos reeds bespreek, groot ooreenkomste toon met dié van Elandsvlei, word nie net in die dorp nie, maar ook op plaashuise in die Prince Albert-omgewing aangetref. Die meeste van die huise is tussen 1850 en 1860 deur Carel Lotz gebou (Marincowitz 1987:16).

Carel Johannes Lotz se oupa het in 1754 in Suid-Afrika aangekom as haakbuskutter in diens van die VOC, en later het hy 'n vryburger en boukneg geword. Sy seun Petrus Wilhelm, Carel se vader, het hom in die Tulbagh-distrik gevestig nadat hy met Anna Maria Scheffer van Amsterdam getroud is. Carel is in 1799 gedoop, in 1822 in Tulbagh getroud (Heese & Lombard 1999:217-218) en het na Prince Albert getrek kort nadat die dorp in 1842 gestig is (Marincowitz 2000:5; Stöckenstrom 1959:51). Carel se seun Jan het in sy voetspore gevolg en voortgegaan om gewels in dieselfde styl te bou nadat Carel afgetree het (Marincowitz 2000:11).

Aangesien Carel Lotz alreeds 40 jaar oud was toe hy na Prince Albert getrek het, kan die aanname met veiligheid gemaak word dat hy voor daardie tyd sy nering beoefen het in die gebied waar hy gewoon het. Die vermoede bestaan dat die Lotz-familie in die Calvinia-omgewing gewoon het aangesien Carel se broer Petrus Marthinus in 1877 op die plaas Holrivier in die distrik van Calvinia gesterf het (Heese & Lombard 1999:217-218). Die feit

dat al die familie se doop- en huwelikstransaksies op Tulbagh voltrek of aangeteken is, beteken nie noodwendig dat hulle spesifiek in daardie omgewing gewoon het nie. 'n Baie groot area rondom Tulbagh (Calvinia ingesluit) het vanaf 1804 onder die landdrosdistrik van Tulbagh geressorteer, en dus is alle transaksies van die hele area in Tulbagh op rekord geplaas (De Bosdari 1971:96).

Dit is verder baie moontlik dat Carel se broer ook 'n bouer was. Die rede hiervoor is dat sy beroep op sy sterftেকennis aangedui word as *carpenter* (KAB MOOC 6/9/159:3945), 'n beroepsaanduiding wat dikwels beteken het dat die persoon ook 'n bouer was. Dit was ook die geval met Koos Boltman, op wie se sterftেকennis sy beroep ook as *carpenter* aangedui word (Schutte gd:27). Petrus Marthinus het heel waarskynlik voortgegaan om sy beroep in die Calvinia-omgewing te beoefen nadat sy broer Carel na Prince Albert vertrek het, en kon dus ook gewels in dieselfde styl gebou het.

Die gewelstyl wat hier ter sprake is, kom egter nie net op Prince Albert en Elandsvlei voor nie. Daar is verskeie plaashuise in die Karoo met gewels van die Prince Albert-tipe. Voorbeelde is Bergplaas (tans Karbonaatjieskraal) naby Touwsrivier met die datum 1837 (De Bosdari 1972:102, plaat 101), Grootfontein naby Middelburg (1827) en Kombuis (ongedateer) noord van Oudtshoorn (Fransen & Cook 1965:xiv-xv).

Dit is opvallend dat die geweltipe oor 'n baie wye area voorkom en dat die gedateerde gewels almal vroeër as Carel Lotz se verblyf op Prince Albert is. Dit is onseker wat die betekenis daarvan is. Dit kan moontlik daarop dui dat die styl geïnspireer is deur 'n tot nog toe onbekende bouer of dat Lotz of sy vader die styl begin en op verskeie wydverspreide plekke gebou het.

Die moontlikheid dat Carel Lotz se broer of vader die gewels van Tant Maria se huis gebou het, kan nie uitgesluit word nie. (Carel het alreeds in 1842 na Prince Albert verhuis, wat die moontlikheid dat hyself die bouer was, verskraal.) Daar is drie feite wat in die guns van hierdie teorie tel, naamlik dat die Lotze baie moontlik in die Calvinia-omgewing gewoon en gewerk het, dat hulle alreeds in 1837 (toe Hough en Lubbe getroud is) volwasse bouers was en dat die gewels op Elandsvlei lyk soos dié wat Carel later op Prince

Albert gebou het. Daar is ook nog 'n voorbeeld van hierdie gewelstyl in die Calvinia-omgewing, naamlik die plaashuis op Langfontein, waarvan die gewel gedateer is, naamlik 1869 (Pretorius 2000:i). Dit sluit Carel Lotz self as die bouer daarvan uit, maar dit kon deur een van sy familielede gebou gewees het. Dit is verder binne die tydperk wat sowel Buck as Boltman in die omgewing bedrywig was en dit is dus ook moontlik dat een van hulle die gewelstyl nageboots het.

3.2.5.7 Rondreisende Engelsman

Die oorlewering van die rondreisende Engelse bouer net ná die Britse besetting hou hoofsaaklik as gevolg van die tydspek nie steek nie. Die Tweede Britse Besetting in 1806 plaas die situasie heeltemal te vroeg, aangesien daar beslis op daardie stadium nog geen huise op die huidige Elandsvlei gebou was nie. Dit is bewys deur middel van die reeds-genoemde kaart wat uit 1818 dateer, waarop die woonhuis in die Boplaas-omgewing aangedui word (LG SG 633.1818). Daar kan dus geen sprake van alreeds-vervalle gewels wees nie, want selfs al word die tydperk wat bedoel word met *ná die Engelse besetting* ruim op tien tot twintig jaar geskat, bring dit die datum op die laatste te staan op 1826, meer as tien jaar voor die datum waarop JP Hough en Hester Lubbe getroud is.

Dit is ook baie onwaarskynlik dat die gewelmode, wat eers teen die middel van die agtiende eeu na die onmiddellike platteland rondom Kaapstad begin versprei het (Walton 1989:30), alreeds teen 1806 op die verre buitengrense van die Kolonie aangetref sou word. Lady Anne Barnard het in 1800 'n tekening gemaak van die woonhuis met sy sierlike Barokgewels op Klaarefontein in die omgewing van die huidige Piketberg. Walton beweer in hierdie verband: *It must have been a very fine building for such a remote site at the time* (1989:26). Dit dui dus ondubbelsinnig daarop dat sulke deftige wonings selde aangetref is in die binneland, en Piketberg is nog relatief na aan die Kaap in vergelyking met die Ceres-Karoo.

Op daardie stadium (vroeë neëntiende eeu) was die pionierboere in die verafgeleë gebiede nog hard besig om die wêreld leefbaar te maak en was daar beslis nie die geleentheid of middele vir die bou van groot en deftige wonings nie. Dit word bevestig deur die reeds-

genoemde beskrywings van die pionierboere se wonings (Burchell 1953:157,167; Lichtenstein 1928:67). Die gewelhuise in die landelike gebiede verder van Kaapstad dateer meestal uit die tweede of derde dekades van die neëntiende eeu, en selfs heelwat later (Fransen & Cook 1965:xviii). Dit pas in by die aanname dat Tant Maria se huis teen ongeveer 1837 opgerig is en 'n dekade of wat later die gewel gekry het.

Daar kan egter 'n element van die waarheid in bostaande verhaal verskuil wees, aangesien Harry Buck, wat na bewering op Elandsvlei gebou het, wel 'n Engelsman was. Dit is ook baie waarskynlik dat die gewels op die plaas wel herbou is in die sin dat die eenvoudige endgewels vervang is deur sierlike Kaaps-Hollandse gewels.

3.2.5.8 Samevatting

Die volgende scenario is dus 'n moontlikheid: Tant Maria se oorspronklike reghoekige huis word in ongeveer 1837 deur 'n onbekende persoon gebou, waarskynlik onder die streng toesig van Hester Hough (gebore Lubbe), vandaar die geloof dat sy die huis self gebou het. Moontlik word huis O 'n jaar of wat later, toe Schalk Willem Lubbe jr getroud is, gebou. 'n Familielid van Carel Lotz verbou binne die volgende 10-20 jaar Tant Maria se huis in 'n T-vorm en voeg die gewel en ander versierings soos die driehoekige motief by.

Oor die volgende paar dekades en veral rondom 1870-90 vind uitgebreide bouwerk plaas. 'n Onbekende bouer of bouers, moontlik Buck sowel as Boltman, bou die huise wat in 3.2.2.2 bespreek is, bou die poskantoor-gedeelte aan, herbou die gewels en herversier die hele fasade van Tant Maria se huis plus die poskantoor. Terselfdertyd of by 'n ander geleentheid word die platdak-gedeelte by Cobus se huis gebou deur 'n persoon wat moontlik van Oosterse afkoms kan wees en wat beslis kontak met die Kaap gehad het, vandaar die ooreenkoms met huise in Kaapstad. Soos reeds genoem, kon een van die genoemde bouers so 'n persoon in diens gehad het of dit kon 'n onafhanklike bouer gewees het.

Daar kon egter geen bevestiging van enige betrokkenheid deur Buck, Boltman of Lotz by Elandsvlei opgespoor word nie. Geeneen van die geraadpleegde Hough-familielede het al

van enige van hierdie persone gehoor nie en geen dokumentêre bewyse van bouwerk kon gevind word nie. Soos in die geval van die meeste geboue wat in die eerste twee en meer eeue van blanke besetting in Suid-Afrika opgerig is, sal die bouer van die geboue op Elandsvlei dus ook 'n raaisel bly.

3.3 HUIDIGE STAND VAN SAKE

Die opstal van Elandsvlei het gedurende die afgelope paar dekades toenemend agteruitgegaan. Historiese geboue is gesloop, het verval of staan leeg, waarvan sommige in 'n erg vervalde toestand. Sommige konstruksies van historiese waarde het heeltemal verdwyn.

3.3.1 REDES VIR DIE VERVAL VAN DIE GEBOUE

Hardman het vir haar tesis 'n deeglike studie gemaak van die redes waarom historiese plaashuise aan verval blootgestel is. Hoewel haar studie op die Cradock-omgewing konsentreer, geld baie van haar bevindings in die algemeen vir alle plase in dieselfde posisie.

Hardman maak 'n baie geldige stelling, naamlik dat die gebruik of onbruik van 'n gebou die enkele belangrikste faktor is wat die voortbestaan daarvan beïnvloed, aangesien 'n boer met beperkte finansiële bronne meer geneig sal wees om daardie bronne aan te wend vir die onderhoud van 'n gebou wat nog in daaglikse gebruik is as vir een wat geen praktiese nut meer het nie (1994:271). Dit is dus nodig om die redes te ondersoek waarom geboue op plase leeg staan.

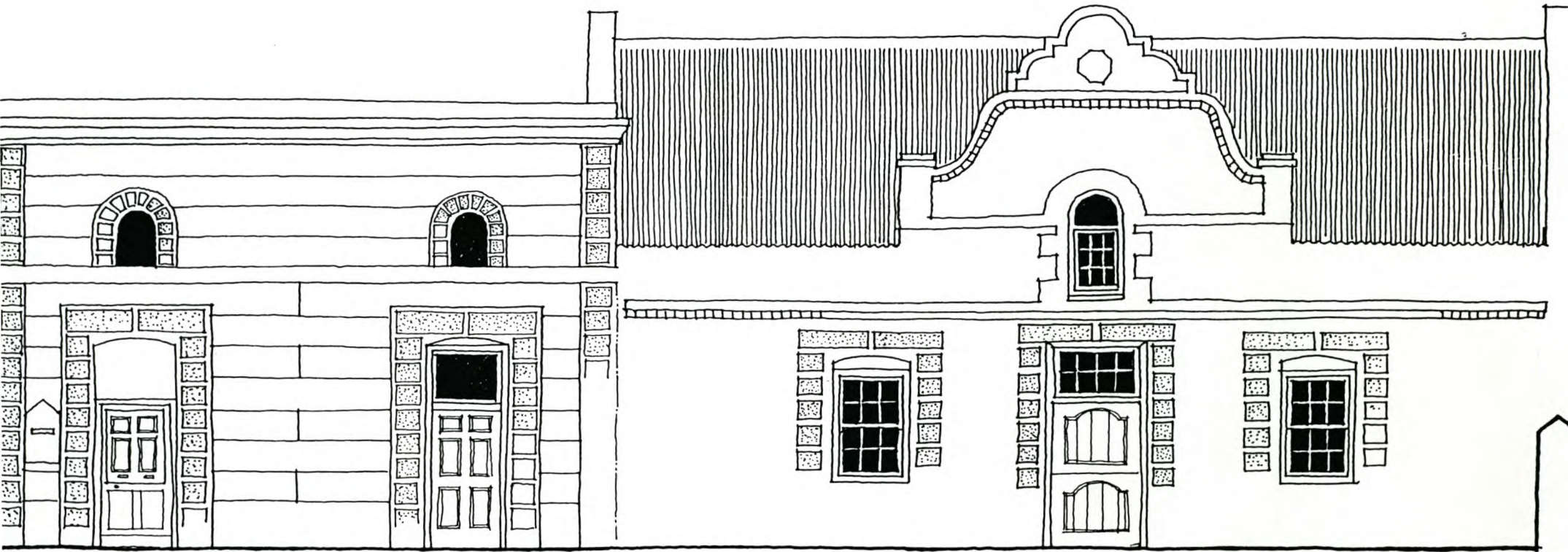
In die eerste plek is leegstaande geboue te wyte aan 'n faktor wat Hardman 'n sosio-kulturele faktor noem, naamlik die feit dat die plase in die ou dae tussen die seuns verdeel was en dat daar as gevolg daarvan 'n hele paar woonhuise op een plaaswerf opgerig is. Ongeveer 'n eeu en langer gelede kon 'n ekonomiese boerdery op hierdie wyse bedryf

word. Hierdie tipe boerdery het mettertyd onekonomies geraak, die plase is gekonsolideer in meer ekonomiese eenhede en die gevolg daarvan is dat plase weer groter geword het. Daar woon tans normaalweg slegs een gesin op 'n plaaswerf en dus word slegs een woonhuis bewoon (Hardman 1994:267). Voortspruitend uit hierdie gegewe is die feit dat daar ook minder persone met 'n direkte belang by die plaas betrokke is. In 'n geval waar 'n hele paar gesinne op een plaaswerf woon, is daar baie meer persone wat die verantwoordelikheid van die onderhoud van geboue op hul skouers kan neem. Waar slegs een boer die hele boerdery moet bestuur, word die werkklas eenvoudig te groot en die bewaring van plaasgeboue, veral ongebruikte geboue, skuif laer en laer op die prioriteitslys.

'n Sosio-ekonomiese faktor wat bydra tot die in onbruik verval van plaasgeboue is die feit dat talle boere deftiger wonings gebou het namate hulle meer welvarend geraak het. Die ouer gebou is soms as bergplek of vir 'n ander gebruik aangewend, of soms laat leegstaan (Hardman 1994:269).

Bogenoemde twee faktore bring mee dat talle ou woonhuise op plase ongebruik staan en soos reeds genoem, is die benutting van 'n gebou deurslaggewend vir die behoud daarvan.

Op Elandsvlei is dit veral die sogenaamde sosio-kulturele faktor wat 'n belangrike impak op die plaas se demografie gehad het. Sommige geboue staan leeg en ander het heeltemal verval hoofsaaklik omdat daar nie meer soveel mense op die plaas woon as voorheen nie. Die totale versorgingslas van Elandsvlei rus tans op die skouers van hoofsaaklik een persoon, naamlik mnr Cobus Hough. Die twee ander eienaars besit tesame slegs drie geboue wat deel van die histories-belangrike kompleks vorm. Dit moet gesien word teen die agtergrond van die gegewe dat daar, soos reeds gemeld, in 'n stadium soveel as ses gesinne plus plaasvoormanne en bywoners op die plaas gewoon het, wat beteken dat al die geboue op die plaas bewoon en benut en dus in stand gehou is.

NORTH ELEVATION

HOOFSTUK 4

Bewaring van die Elandsvlei-gebouekompleks

Dit is van dringende belang dat die gebouekompleks op Elandsvlei, en daarmee saam die beeld van 'n vervloë era wat dit verteenwoordig, van totale verval gered word. Om die geboue en omringende omgewing te bewaar, is onmiddellike restourasie noodsaaklik. Die doel van hierdie hoofstuk is om die moontlikhede ten opsigte van restourasie en daaropvolgende aanwending van die geboue te ondersoek.

4.1 RESTOURASIE IN TEORIE

Die begrip restourasie is 'n baie kontensieuse een en polemieke daar rondom woe al eeue lank. Restourasie is in werklikheid 'n uitvloeisel van die bewaringsbeginsel en daarom word daar eers gekyk na die begrip bewaring.

Volgens Oberholster is die betekenis wat die Woordeboek van die Afrikaanse Taal onder meer aan die begrip **bewaring** gee, naamlik *om iets goed op te pas* en ook *om iets in ere te hou* of *in herinnering te hou*, nie werklik van enige hulp vir die kultuurbewaarder wat op soek is na praktiese riglyne nie. Die bewaringsaksie omvat 'n verskeidenheid prosesse en tegnieke, naamlik behoud, restourasie, versterking, hersamestelling, aanpassing, rekonstruksie en nabootsing (Oberholster 1988:39-40).

4.1.1 BEWARINGSPROSESSE

4.1.1.1 Restourasie

Ter wille van duidelikheid word die begrip *restourasie* eerste bespreek, hoewel dit nie eerste op Oberholster se lys is nie. Dit word onder meer beskryf as *die proses om die kultuurvoorwerp te herstel tot die vorm wat dit in 'n bepaalde stadium van sy ontwikkeling gehad het* (Oberholster 1988:39). Dit sluit nou aan by die Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal (HAT) se definisie wat lui: *Opknapping, herstel, verbouing van die hele of*

'n belangrike deel van 'n ou gebou of kunswerk om dit so presies moontlik terug te bring na die vorm wat dit oorspronklik of in 'n vorige tyd gehad het (1985:899).

Daar is baie kenners wat hierdie vorm van bewaring voorstaan, hoewel almal nie saamstem oor die presiese metodiek en uitgangspunte nie. Volgens Cook is die definisie van restourasie *to bring back to original form and condition*, maar sy is, soos baie ander bewaringsbewustes, ook van mening dat dit dikwels beter is om die gebou na sy beste tydperk te restoureer, en nie noodwendig na die oorspronklike een nie (1968:11). Labuschagne ondersteun hierdie standpunt (gd:3). Die Suid-Afrikaanse Erfenishulpbronsagentskap definieer restourasie soos volg: *Restourasie is die proses van herstel of herbouing van die bestaande strukture en komponente van 'n plek, en die verwydering van aanbousels met die doel om dit terug te bring na die vorm wat dit oorspronklik of in 'n vorige fase gehad het (Crouts 2002:II).*

Volgens Burden is die groot probleem met hierdie standpunte egter dat uitdrukkings soos *vorige tyd*, *vorige fase* of *beste tyd* subjektief is en steeds deur 'n persoon of liggaam bepaal moet word. Die vraag is deur wie en op watter wyse dit bepaal moet word. Dit is duidelik dat dit die restourerende liggaam self is wat sulke besluite moet neem (2002:III) en die besluite sal altyd noodwendig deur 'n reeks faktore, waaronder finansiële, praktiese en estetiese oorwegings beïnvloed word. Volgens Cook is die eise van die eienaar en die doel waarvoor die gebou gerestoureer word, dikwels direkte oorsake van verkeerde of onvanpaste restourasie (1968:12), en hoewel dit ongetwyfeld die geval is, kan dit nie ontken word dat dit wel 'n rol moet speel nie.

Werth definieer restourasie as *the action taken to make deteriorated or damaged artefacts understandable (readable), with minimal sacrifice of aesthetic and historic integrity* (1988:442). Dit sluit aan by die redes wat vir die restourasie van geboue geformuleer is, naamlik om die gebou te bewaar, te sorg dat dit langer staande bly en om getuienis te bewaar van hoe mense geleef, gewerk en gedink het in die verlede (Cook 1968:11). Eaton se uitgangspunt is dat restourasie tot in die kleinste detail kultuurhistories korrek moet wees, aangesien die voltooide gebou onder meer moet dien as dokument of visuele getuienis van presies hoe dit oorspronklik gelyk het en dit ook die lewens van die inwoners moet weerspieël (1968:41). Cook beweer egter dat korrektheid van styl en detail slegs

gedeeltelik die antwoord is en dat die geheim eintlik lê in *retention or recapture of atmosphere* (1968:11).

Hoewel die resultaat van restourasie in die streng sin van die woord, indien dit korrek uitgevoer is, kultuurhistories en esteties gesproke die bevredigendste is, moet daar rekening gehou word met die harde werklikhede, veral in die huidige tydsgewrig en spesifiek in die Suid-Afrikaanse konteks. Restourasie soos hierbo bespreek, is uit die aard van die saak 'n duur en tydrawende proses wat deur min individue of selfs maatskappye bekostig kan word. Persone, veral die tipes persone wat indirek by die veld van hierdie studie betrek word, naamlik plaasboere in besit van histories-belangrike strukture, moet hul dikwels na ander, meer bekostigbare en volhoubare prosesse wend. Die alternatief is om die geboue te laat vergaan, en as daar 'n keuse gemaak moet word tussen nie-outentieke restourasie en totale verval, is eersgenoemde in die meeste gevalle waarskynlik meer aanvaarbaar.

4.1.1.2 Behoud

Soos hierbo genoem, is restourasie in die streng sin van die woord slegs een van die metodes van bewaring. 'n Ander bewaringsproses, naamlik *behoud*, word gedefinieer as *die instandhouding van die kultuurvoorwerp in dieselfde toestand as waarin dit ontvang is*. Onder hierdie begrip mag maatreëls wel getref word om die gebou of objek te beskerm, maar genoemde maatreëls moet verkieslik nie sigbaar wees of die struktuur in enige opsig beïnvloed nie (Oberholster 1988:39). Dit raak onmiddellik problematies as dit dan sal beteken dat verrotte vloerplanke byvoorbeeld nie vervang mag word nie. Die 19de-eeuse argitek, skrywer en bewaringspionier John Ruskin was 'n ondersteuner van hierdie standpunt en het hom baie sterk uitgelaat teen restourasie. Hy verklaar onomwonde: *It [restourasie] means the most total destruction which a building can suffer: [...] a destruction accompanied with false description of the thing destroyed*, en verder: *The thing is a Lie from beginning to end*. Hy is van mening dat daar geensins in die aftakeling van 'n gebou ingegryp mag word nie, aangesien die eindresultaat dan 'n leuen sou wees. Die gebou mag gestut en versterk word, maar volgens hom moet sodanige maatreëls duidelik sigbaar wees vir die algemene publiek sodat niemand onder 'n vals indruk gelaat word nie (1906:353,355). Hierdie ekstreme siening kan myns insiens nie ondersteun word nie,

aangesien die toepassing daarvan sou lei tot 'n groeiende kern van verrottende geboue in elke stad of dorp.

Peters is tot 'n mate 'n voorstander van hierdie beginsel aangesien hy van mening is dat die eindproduk van restourasie soms 'n oninteressante afskynsel van die oorspronklike gebou is, terwyl die gebou in sy ongerestoureerde, gelapte en gehawende toestand baie meer karakter het. Hy temper egter hierdie ietwat romantiese en selfs onpraktiese standpunt deur aan te beveel dat die proses van behoud gekoppel word aan die proses van versterking, soos hieronder uiteengesit, sonder om in die evolusie van die gebou in te gryp (1988:348). Oberholster is van mening dat Ruskin se uitgangspunt, naamlik dat restourasie in werklikheid vernietiging van kultuurgoedere meebring, wel deeglik ter harte geneem moet word en in hoë mate van toepassing is op sekere hedendaagse bewaringspraktyke (1988:38).

4.1.1.3 Versterking (opknapping) en aanpassing

Versterking, naamlik die *ingreep in die struktuur van 'n gebou om die voortbestaan daarvan te verseker* (Oberholster 1988:39), maak meer sin en kan ook as *opknapping* beskryf word. Dit behels dat die gebou tot so 'n mate herstel word dat dit geskik is vir een of ander doel soos menslike bewoning of 'n kommersiële bedryf. Dit sluit dan ook aan by die proses van *aanpassing* of *hergebruik/herinrigting*, naamlik die proses waardeur 'n gebou aangepas word by die behoeftes van nuwe gebruikers in 'n poging om die struktuur te bewaar en die voortbestaan daarvan te verseker (Oberholster 1988:40). Sulke aanpassings kan insluit die sloop van onvanpaste strukture en bousels en behels ook dikwels die aanbou of modernisering veral van vertrekke soos badkamers en/of kombuise. Normaalweg word daar in hierdie proses nie streng pogings aangewend om die gebou na 'n sekere afgebakende tydperk in sy evolusie terug te neem nie. Die mate waartoe dit gedoen word, word bepaal deur die voorgestelde funksie van die herstelde gebou en ander faktore soos finansies.

Hierdie twee prosesse (opknapping en aanpassing) word aanbeveel vir die behoud van die geboue op Elandsvlei en sal later in meer detail bespreek word. Hoewel daar in sommige gevalle na die *restourasie* van die geboue verwys sal word, is die bedoeling nie restourasie

in die streng sin van die woord, soos in 4.1.1.1 uiteengesit nie, maar enige vorm van ingryping wat op die bewaring daarvan afgestem is.

4.1.2 BEPALING VAN BEWARENSWAARDIGHEID

4.1.2.1 Instituut van Argitekte

Om die bewarenswaardigheid al dan nie van die Elandsvlei-gebouekompleks te bepaal, is 'n lys van kriteria gebruik wat deur die Instituut van Argitekte opgestel is. Hierdie kriteria is soos volg:

- argitektoniese waarde
- kulturele waarde
- historiese belang
- omgewingsligging
- strukturele belang
- gebruik van materiaal
- funksionele belang (Labuschagne gd:1).

Argitektoniese waarde

In die geval van Elandsvlei is daar verskeie geboue van die grootste argitektoniese waarde op die plaas, geleë in die feit dat dit meer as 'n eeu gelede in die Kaaps-Hollandse styl gebou is. Hoewel daar 'n eeu gelede nog sowat 3000 Kaaps-Hollandse huise bestaan het, is daar tans slegs 'n paar honderd nog staande (De Bosdari 1971:5). Dit is dus van die uiterste belang dat enige oorblywende geboue in die styl so ver moontlik gered moet word. Die feit dat sulke huise onvervangbaar is, kan nie oorbeklemtoon word nie. Elkeen wat verlore gaan, moet as 'n kulturele en historiese verlies vir die hele Suid-Afrikaanse volk beskou word.

Kulturele waarde en historiese belang

Ten opsigte van historiese en kulturele belang kan daar verwys word na die geskiedenis van die plaas en die unieke posisie wat dit in die Ceres-Karoo bekleed het. Die moontlikheid

bestaan om 'n beeld van die atmosfeer en die lewenstyl wat die plaaskompleks verteenwoordig, te herskep. Die herehuise en ander geboue, onder meer dié wat die skool, meul en poskantoor gehuisves het, bestaan tans nog en dit is dus moontlik om die selfonderhoudende lewenstyl van die bewoners van ongeveer 'n honderd jaar gelede effektief uit te beeld. Wat die kompleks verder besonder uniek maak, is die feit dat die plaasgeboue en tuine 'n lewenshouding uitbeeld waar die bewoners, hoewel hulle onder pioniersomstandighede in 'n uiters ongenaakbare landstreek gewoon het, nie tevrede was om 'n blote bestaanstryd te voer nie, maar gedurigdeur gepoog het om hul omgewing te versag en verfraai en hulself met skoonheid en grasia te omring.

Omgewingsligging

Wat *ligging* betref, is die kompleks ook van die grootste belang as gevolg van die uniekheid daarvan. Daar is sover bekend geen ander kompleks van plaasgeboue van hierdie omvang in die Kaaps-Hollandse styl so diep die binneland in nie. Hoewel daar ander plaaskomplekse van so 'n uitgebreide aard relatief ver van die Kaap voorkom, byvoorbeeld Coenradenberg en Kersefontein naby Hopefield, is laasgenoemde twee plase baie nader aan die Kaap geleë as Elandsvlei. Op sekere plase ver van die Kaap word daar wel enkele Kaaps-Hollandse geboue aangetref, soos byvoorbeeld op Karbonaatjieskraal by Touwsrivier (De Bosdari 1971:102, plaat 101) en Langfontein, Calvinia (Pretorius 2000:I), maar Elandsvlei is sover bekend die enigste plaas in die Ceres-Karoo met so 'n groot aantal geboue in die styl.

Die geboue op Elandsvlei is ook vir die grootste gedeelte relatief gesproke onveranderd. Op Langfontein, byvoorbeeld, is al die vensters van die gewelhuys vervang deur moderne staalraamvensters, wat esteties en histories afbreuk doen aan die geheel.

Talle afwykings van die Kaaps-Hollandse styl het op die platteland voorgekom, tot 'n groot mate as gevolg van die feit dat plattelandse gewelhuise feitlik sonder uitsondering uit 'n later tydperk as die geboue in en rondom Kaapstad en die Boland dateer (Fransen 1971:100.) Die geboue op Elandsvlei illustreer op treffende wyse hierdie stylafwykings, en toon terselfdertyd dat die geboue nog steeds esteties aanvaarbaar kan wees selfs al sou die gewels vreemde afwykings toon.

Strukturele belang en gebruik van materiale

Strukturele belang en gebruik van materiaal sluit ten nouste aan by die argitektoniese waarde van die kompleks en versterk die saak vir die bewaring daarvan. Die geboue op die plaas is gebou uit materiaal wat uit die onmiddellike omgewing afkomstig is. Die strukturele metodes wat in die oprigting gebruik is, is verteenwoordigend van die pioniersboukuns en sluit aan by die materiale wat gebruik is, soos reeds in hoofstuk 2 volledig bespreek.

Ten opsigte van bogenoemde kriteria en die volledigheid waarmee Elandsvlei daaraan voldoen, kan daar dus geen twyfel bestaan dat die kompleks histories, kultureel en esteties gepronke uiters bewarenswaardig is nie.

4.1.2.2 Die Wet op Nasionale Erfenishulpbronne no 25 van 1999

Die Wet op Nasionale Erfenishulpbronne bevat riglyne vir die beoordeling van plekke of voorwerpe om te bepaal of dit tot gedenkwaardigheid verklaar kan word. Hierdie riglyne kan ook as kriteria vir bewarenswaardigheid gebruik word en sluit sterk aan by die bogenoemde kriteria van die Instituut van Argitekte. Die Wet bepaal dat *'n plek of voorwerp as deel van die nasionale besit beskou kan word as dit kulturele betekenis of ander spesiale waarde het omrede -*

- (a) *die belangrikheid daarvan in die gemeenskap of in die loop of patroon van Suid-Afrika se geskiedenis;*
- (b) *dit ongewone, seldsame of bedreigde aspekte van Suid-Afrika se natuurêre erfenis of kulturele erfenis besit;*
- (c) *die potensiaal daarvan om inligting op te lewer wat sal bydra tot 'n begrip van Suid-Afrika se natuurêre erfenis en kultuurerfenis;*
- (d) *die belangrikheid daarvan om die vernaamste eienskappe van 'n bepaalde klas van Suid-Afrika se natuurlike of kulturele plekke of voorwerpe te toon;*
- (e) *die belangrikheid daarvan om bepaalde estetiese eienskappe waaraan 'n gemeenskap of kultuurgroep waarde heg, te toon;*
- (f) *die belangrikheid daarvan om 'n hoë mate van skeppende of tegniese prestasie in 'n bepaalde tydperk te toon;*

- (g) *die sterk of spesiale assosiasie daarvan met 'n bepaalde gemeenskap of kultuurgroep om maatskaplike, kulturele of geestelike redes;*
- (h) *die sterk of spesiale assosiasie daarvan met die lewe of werk van 'n persoon, groep of organisasie van belang in die geskiedenis van Suid-Afrika; en*
- (i) *plekke van betekenis met betrekking tot die geskiedenis van slawerny in Suid-Afrika (Staatskoerant 28/4/99:15).*

Hierdie kriteria sal vanselfsprekend nie net aangewend word in die identifisering van 'n erfenishulpbron van nasionale belang nie, maar ook van provinsiale of plaaslike belang. Die Wet maak voorsiening vir 'n drievlakstelsel van erfenishulpbronbestuur, te wete op nasionale, provinsiale en plaaslike vlak (*Staatskoerant* 28/4/99:19). As Elandsvlei uit 'n objektiewe akademiese oogpunt aan die bostaande kriteria gemeet word, blyk dit dat die plaas aan die meerderheid daarvan voldoen, met die uitsondering van (h) en (i), hoewel die geskiedenis van die plaas ook tot 'n mate betrekking het op die geskiedenis van slawerny in Suid-Afrika, wat onder (i) ressorteer. Die feit dat hierdie gevolgtrekking gemaak kan word, versterk die saak vir die bewaring van die gebouekompleks des te meer en beklemtoon die belangrikheid daarvan dat dit nie toegelaat moet word om te verval nie.

4.1.3 FAKTORE WAT DIE BEWARINGSBESLUIT BEÏNVLOED

'n Teoretiese besluit dat 'n gebou of kompleks bewarenswaardig is, het egter nog geensins by die werklikhede van bewaring uitgekom nie. Daar is talle praktiese oorwegings wat die proses tot 'n baie groot mate kan beïnvloed, en selfs kan kelder.

Hardman het tot die slotsom gekom dat die toekoms van verwaarloosde plaashuise in die hande van die eienaar, die plaasboer self, lê (1994:285). Sy het die volgende faktore geïdentifiseer wat die moontlikheid verhoog dat 'n boer 'n spesifieke gebou of kompleks sal wil bewaar:

1. Die boer/eienaar moet 'n positiewe houding jeens die bewaring van sy erfgoed hê.
2. Die kanse op bewaring is oor die algemeen beter as die plaas al lank in die besit van die familie is.
3. Die eienaar moet trots wees op sy familiegeskiedenis.

4. Hy moet bereid wees om iets konstruktiefs te doen om die tradisie lewend te hou (Hardman 1994:268).

In die geval van Elandsvlei is die eienaar beslis baie positief ingestel ten opsigte van die bewaring van die ou geboue en ook bereid om self konstruktiewe stappe te doen vir die implementering van bewaring (mnr C Hough, mev T Hough 1999: onderhoude). Die plaas is ook al langer in die familie as wat die meeste van die familielede besef (sien hoofstuk 1) en die hele Hough-familie is trots en gesteld op die bewaring van hul familiegeskiedenis. Daarvan getuig al die dokumente, inligtingstukke, foto's en staaltjies wat deur die familie bewaar word. Al hierdie faktore tel dus sterk in die guns van die bewaring van die plaaskompleks. Wat verder baie belangrik is, is dat die eienaar sal besef dat hy kenners in die veld moet nader, soos kultuurhistorici en restourasie-argitekte, om te voorkom dat duur flaters begaan word.

Hoewel 'n positiewe houding teenoor bewaring van die uiterste belang is, het Hardman nog twee belangrike faktore geïdentifiseer wat sal bepaal of die geboue op 'n plaas deur die boer self bewaar sal word, te wete die beskikbaarheid van geld en die waarborg dat die gerestoureerde gebou 'n nut sal hê (1994:271,279). Die boer moet in die eerste plek die finansies beskikbaar hê om aan die opknapping van die gebou af te staan. Daar moet ook die vooruitsig van finansiële gewin wees indien hy sy kapitaal in 'n bewaringsprojek sou belê. Opknapping van plaasgeboue is laag op die meeste boere se prioriteitslys omdat hulle geen waarborg het dat die opgeknapte gebou ekonomies benut sal kan word nie (Hardman 1994:269). Dit volg dus dat, al sou die eienaar soos in hierdie geval, uiters positief staan teenoor bewaring, die benutting van die gebou of geboue ná opknapping van die uiterste belang is en vooraf deeglike oorweging moet geniet. Voorstelle vir gebruik van die geboue op Elandsvlei na opknapping word in 4.2.2 volledig uiteengesit.

4.2 RESTOURASIE IN PRAKTYK

In hierdie gedeelte word die woord *restourasie* feitlik deurlopend gebruik, maar dit word gebruik as oorkoepelende term vir al die moontlike bewaringsprosesse wat in 4.1.1 bespreek is. Die proses waarop uiteindelik in elke spesifieke geval besluit word, sal afhang

van sekere besluite wat geneem word tydens die uitvoering van die stappe hieronder uiteengesit. Die term *restourasie* kan dus ook hier verwys na *behoud* of *opknapping*.

Daar is verskillende stappe wat gevolg moet word wanneer die restourasie van 'n historiese artefak of kompleks, soos in hierdie geval, aangepak word en verskillende riglyne om die proses toe te lig. Hierdie stappe is geensins wetlike vereistes nie, maar maatreëls wat meehelp om 'n sukses van die restourasiepoging te maak en dit wetenskaplik te begrond. Ongelukkig loop daar 'n breë kloof tussen die teorie en praktyk van restourasie in Suid-Afrika en vind ideaal en werklikheid mekaar nie maklik nie. Daar is 'n hele reeks redes hiervoor, onder meer 'n gebrek aan die korrekte waardes, tyd en geld (Cronjé 1988:158). Die nodige kennis ontbreek ook dikwels. Die feit dat restourasie nie altyd suksesvol of wetenskaplik is nie, beteken egter geensins dat bewaring as sodanig ongewens is en dus agterweë gelaat moet word nie (Oberholster 1988:38).

4.2.1 STAPPE IN 'N WETENSKAPLIKE RESTOURASIEPROSES

4.2.1.1 Voorafnavorsing

In die eerste plek moet daar deeglike navorsing gedoen word oor die geskiedenis van die plaas of geboue/strukture, boutegnieke en argitektuur uit die periode waarin die gebou opgerig is en oor algemene restourasiebeginsels. Strukturele ondersoeke behoort ook gedoen te word (Labuschagne *gd*:2; Werth 1988:443). In die geval van Elandsvlei is die meeste van die genoemde navorsing as deel van hierdie studie gedoen. Die *geskiedenis van die plaas en sy mense* is die onderwerp van hoofstuk 1 en die *geskiedenis van die strukture*, sowel as die *boutegnieke* en *argitektuur* uit die relevante periode is volledig gedek in hoofstuk 3. *Algemene restourasiebeginsels* is in hierdie hoofstuk bespreek en *strukturele ondersoeke* hang af van die omvang van die restourasie wat beplan word. Indien volledig outentieke restourasie nie beplan word nie, is volledige strukturele ondersoeke nie nodig of gewens nie, aangesien dit ingrypende prosesse behels soos die afkap van pleister om die posisionering van oorspronklike deure en vensters te bepaal.

4.2.1.2 Dokumentering

In die tweede plek is daar sekere vereistes ten opsigte van dokumentasie wat nagekom moet word. Dit sluit in 'n beplanningsdokument, voorafdokumentering van die gebou/e, deurlopende dokumentasie tydens restourasie en die opstel van 'n restourasieverslag ná afloop van die proses.

Vir elke struktuur wat gerestoureer gaan word, behoort 'n geskrewe beplanningsdokument deur die betrokke partye opgestel te word waarin die beleid ten opsigte van periode van restourasie, tegnieke wat gebruik gaan word, finansiële beleid ensovoorts duidelik uiteengesit word. Hierdie beleid kan eers finaal opgestel word nadat al die voorafnavorsing voltooi is (Labuschagne gd:5), en dit sal natuurlik nou saamhang met die doelwit van die spesifieke projek. Die nut van 'n geskrewe beleid kom veral in die loop van die projek na vore wanneer die bouer of argitek deur spesifieke probleme gekonfronteer word en dan op die beleid kan steun om besluite te rig. In die geval van Elandsvlei sal die beplanningsdokument praktiese aspekte uitspel wat onder meer eenvormigheid sal verseker, soos kleurgebruik, beleid ten opsigte van verwydering of behoud van dinge soos staalraamvensters en sinkdakke, eenvormige behandeling van verrotte vloerplanke ensovoorts.

Voordat 'n struktuur op enige manier verander of versteur word, behoort dit volledig gedokumenteer te word deur middel van foto's, opmetings en sketse (Labuschagne gd:7). Die geboue op Elandsvlei is volledig gedokumenteer deur die Suid-Afrikaanse Volksboukundige Vereniging tydens 'n besoek aan die plaas in November 2001. Die geboue is waar moontlik volledig opgemeet, die belangrikste geboue is binne en buite gefotografeer, en argitekstekeninge is daarvan gemaak (bylae A). 'n Volledige skaaltekening van die perseel is ook gemaak (bylae B).

Tydens die restourasieproses is dit nuttig as die verskillende stadia van die werk deurlopend gedokumenteer word om 'n beeld van die verloop van die proses op te bou (Labuschagne gd:8). Die gebruik van foto's is veral nuttig om 'n deurlopende beeld van die werksaamhede daar te stel.

Na afloop van die restourasie behoort die argitek of bouer ook 'n verslag op te stel wat al die bogenoemde dokumentasie, die argitekstekeninge, 'n terreinplan, meubileringsverslag (indien van toepassing), 'n bedryfs- en instandhoudingsverslag en 'n bronnelys insluit. Dit moet ook 'n na-restourasieverslag bevat, waarin al die afwykings van die oorspronklike planne en die redes daarvoor uitgespel word. Die hoofdoel van so 'n verslag is om te dien as dokument waarop ander restoureerders en navorsers kan steun en dit gee motiverings vir sekere besluite wat moontlik later bevraagteken kan word (Labuschagne gd:7,8).

4.2.2 PRAKTIESE RESTOURASIE VAN DIE ELANDSVLEI-GEBOUEKOMPLEKS

Dit is belangrik om 'n historiese werf as eenheid te probeer bewaar (Hardman 1994: 287). Op Elandsvlei is hierdie ideaal baie maklik bereikbaar aangesien die histories-belangrike geboue saam gegroepeer staan op die werf en 'n harmonieuse eenheid vorm wat opgeknapp en ingerig kan word om tegelykertyd as beeld van vervloë tye en as werkende plaas te funksioneer.

Die geboue op die werf kan in twee kategorieë ingedeel word, naamlik dié wat tans benut word en dié wat tans leegstaan en onbenut is (figuur 42). Geboue wat tans benut word, is:

Cobus se huis (C)

Die gebou wat eens 'n meul gehuisves het (E)

Skuur (F)

Motorhuise, voorheen perdestalle (G)

Werkwinkel (H)

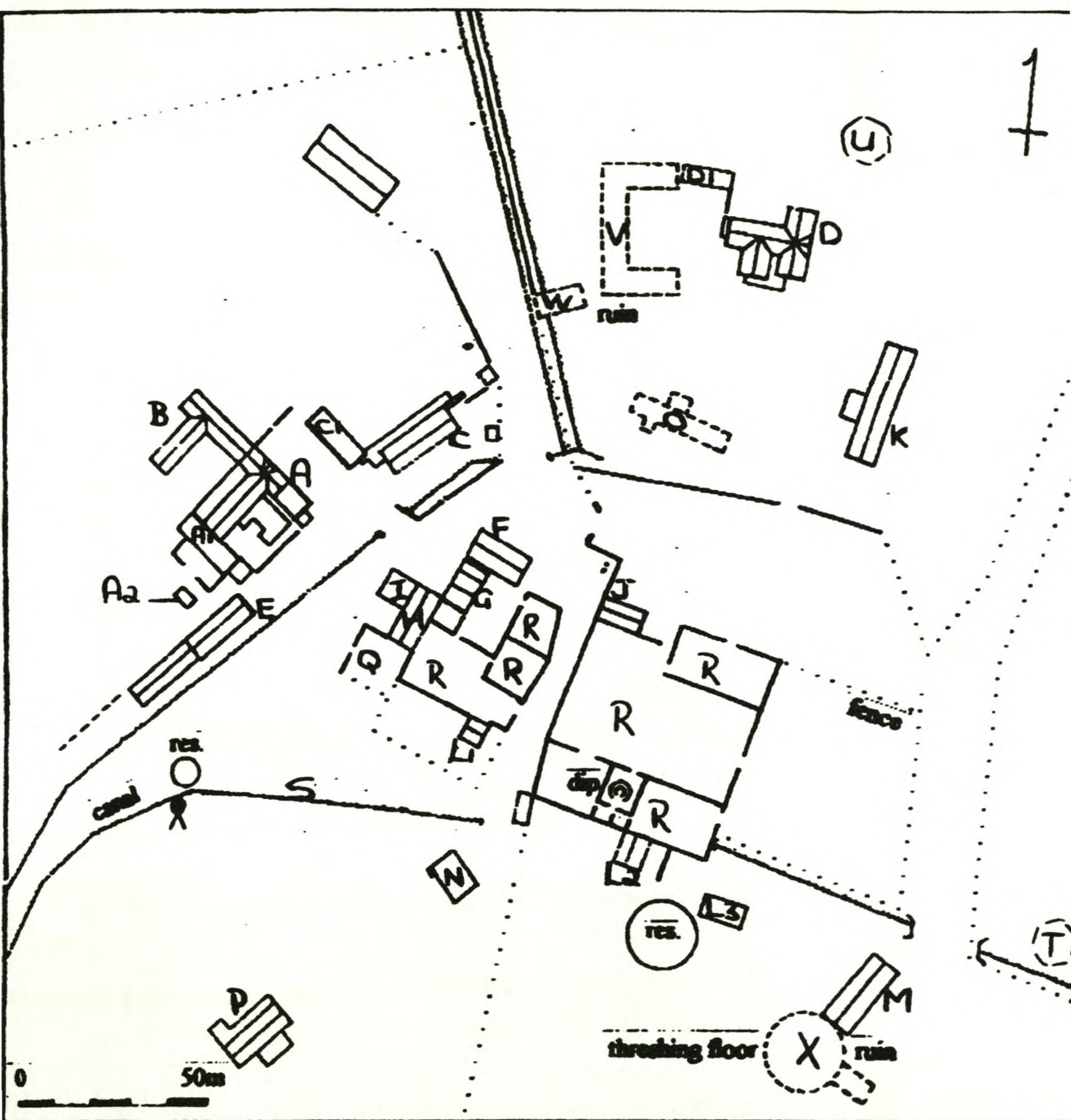
Die Jodestel (I)

Die gebou wat tans as woonhuis benut word deur mnr Carstens (K)

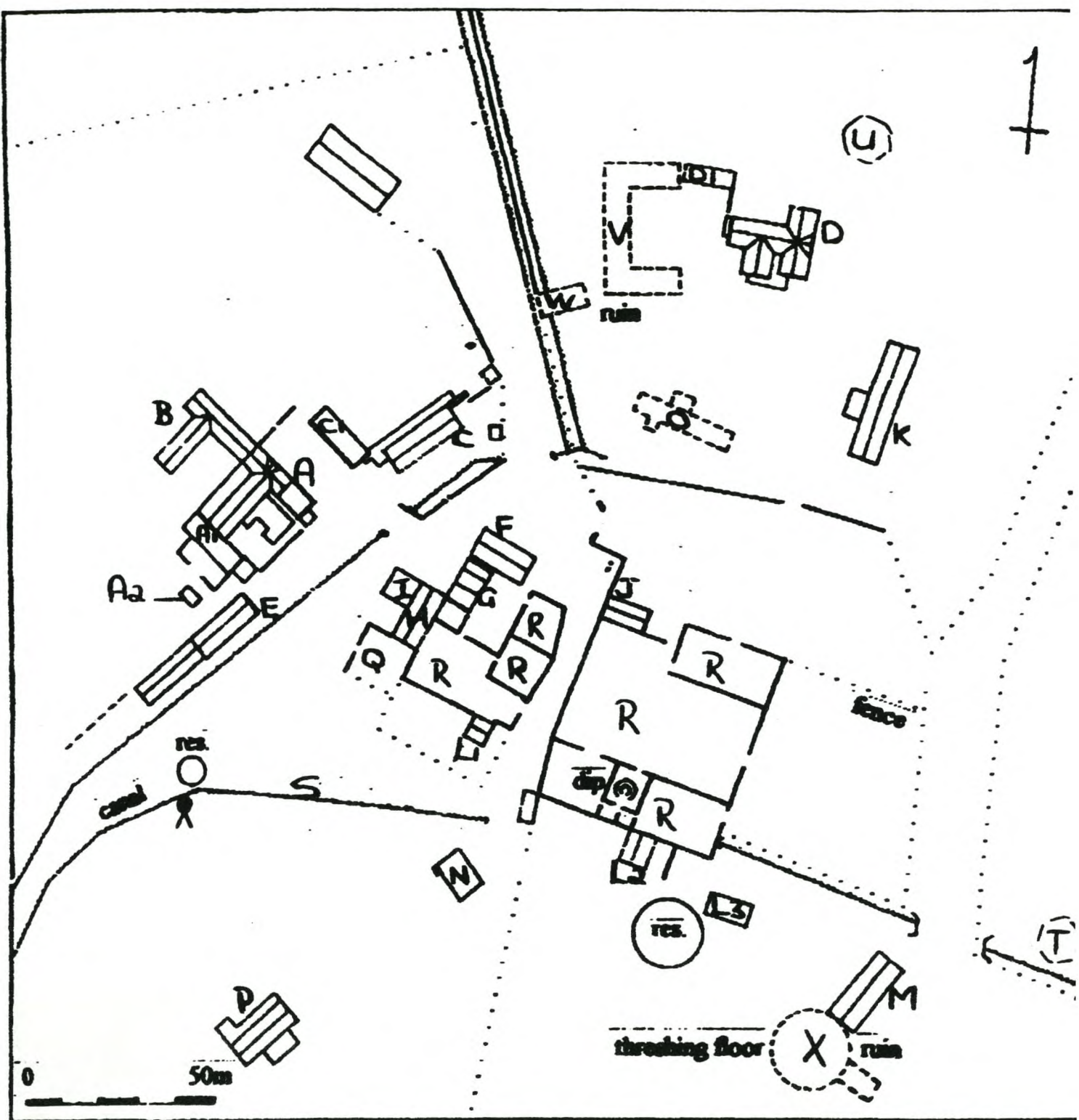
Stoor (M)

Voormalige skooltjie vir bruin kinders (N).

Die geboue wat onbenut is, val ook uiteen in verskillende kategorieë, naamlik dié wat in 'n relatief goeie toestand verkeer, dié wat baie opknapping en herstelwerk nodig het en dié

Figuur 42: Terreinplan van Elandsvlei
 (T Maggs, Volksboukundige Vereniging van Suid-Afrika: 2002)

*Figuur 42: Terreinplan van Elandsvlei
(T Maggs, Volksboukundige Vereniging van Suid-Afrika: 2002)*

wat vir alle praktiese doeleindes onherstelbaar is. Geboue wat nog in 'n relatief goeie en bewoonbare toestand is, is die volgende:

Pop se huis

Die aanbousels by Cobus se huis (C)

Tant Maria se huis (A)

Die Teekamertjie (J).

Ander wat nog deur opknapping gered kan word, hoewel dit baie insette sal verg, is Lochner se huis (B) en die ou meulhuis (E). Gedeeltes van die meulhuis is feitlik totaal in puin gelê deur 'n brand, maar selfs dit kan weer opgebou word.

Dit is nie haalbaar om die geboue in alle opsigte kultuurhistories korrek te probeer restoureer nie. Volgens mnr Deon Roux, restourasiebouer wie se advies ingewin is, sal dinge soos die verwydering van aangeboude badkamers in hierdie situasie byvoorbeeld nie sin maak nie. Die belangrikste doel moet wees om verdere aftakeling te voorkom deur opknapping waar nodig. Relevante aktiwiteite is die herstel van dakke om verdere reën- en windskade te voorkom, opvul van krake en plekke waar pleister van die mure afgeval het, deeglike afskuur en behandeling van die houtwerk en 'n nuwe laag verf. Hoewel dit kultuurhistories en esteties meer bevredigend sou wees om al die dakke weer met riet te dek en die sinkplaat te verwyder, hoef dit nie as 'n noodsaaklikheid beskou te word nie en kan dit gelaat word indien dit finansiële nie haalbaar is nie. Dit is dus slegs nodig om die geboue op te knap tot op 'n vlak waar dit geskik is vir menslike bewoning (2002:onderhoud). Indien meer geld beskikbaar sou raak, kan die hulp van 'n argitek ingeroep word om, in samewerking met 'n kultuurhistorikus, sinvolle herinrigting van die geboue te beplan.

Dit is moeilik om die droë Karoo te assosieer met probleme wat op 'n oormaat water betrekking het, maar dit is die situasie wat in die unieke mikroklimaat van Elandsvlei aan die orde van die dag is. Aspekte wat dringend aandag vereis in die bewaringsproses is die instandhouding van die werf en veral bestryding van die ruie plantegroei wat dreig om die hele kompleks te oorgroei en alreeds gedeeltes van geboue ingeneem en vir alle praktiese doeleindes ontoeganklik gemaak het (figuur 43).

*Figuur 43: Die oorgroeide binnehof tussen Tant Maria se huis en Lochner se huis
(Foto: A van Zyl 2002)*

*Figuur 44: Houtvloerplanke wat direk op sand gelê is en duidelike tekens van verrotting toon. Die klammigheid in die mure is ook duidelik sigbaar.
(Foto: A van Zyl 1999)*

Die grawe en instandhouding van doeltreffende dreineringsvore om klammigheid van die mure weg te kanaliseer behoort ook 'n baie hoë prioriteit te geniet aangesien nattigheid en selfs staande water onder die vloere een van die belangrikste faktore is wat lei tot die verval van die geboue op die plaas (figuur 44). Hierdie probleem versnel ook die aftakelingsproses tot 'n baie groot mate. Nattigheid was nog altyd 'n probleem en verskeie maatreëls is in die verlede getref. Daar is in 'n stadium gebruik gemaak van 'n pompie wat water onder die huise uitgepomp het (Cremer 1986:123), en populierstompe is ook onder die vloerplanke geplaas om dit uit die nattigheid te lig. Dit het 'n paar dekades lank gehelp totdat die populierstompe ook gevrot het (mnr C Hough 1999:onderhoud). Die belangrikheid van bewoning of gebruik word weer eens beklemtoon, aangesien bostaande probleme deurlopend aangespreek word solank as wat 'n gebou in gebruik is, maar sodra die gebou in onbruik verval, word daardie stryd ook laat vaar en dit laat die gaping vir aftakeling om hand oor hand toe te neem.

4.2.3 VOORSTELLE VIR GEBRUIK NÁ RESTOURASIE

Die geboue op Elandsvlei leen hulle uitstekend tot aanwending in die gasvryheidsbedryf. Volgens Hardman was die meeste boere in die Cradock-omgewing met wie sy onderhoude gevoer het, onseker oor die toerismepotensiaal van 'n afgeleë landelike gebied. Syself is ook van mening dat die potensiaal beperk is in die lig van swak paaie en gebrek aan lopende water, elektrisiteit en algemene luukses wat as essensieel beskou word vir sukses in die toerismebedryf (1994:279). Die huidige situasie op Elandsvlei het egter die teendeel bewys, in die sin dat daar alreeds 'n florerende toerismebedryf op die plaas op die been gebring is, waar besoekers juis ruwe, primitiewe omstandighede verkies sodat hulle na aan die natuur kan ontspan. Daar is reeds drie blyplekke langs die riviere weg van die hoofopstal aangelê waar toeriste geakkommodeer word, met nog een in aanbou. Hierdie plekke is uit die klip van die omgewing gebou, met dakke van riet wat ook op die plaas gesny word. Twee plekke (onder meer die een in aanbou) is gebou rondom grotte wat in die rivierwalle voorkom. Die absolute stilte, afsondering en rustigheid van die Karoo-landskap is waarskynlik die hoof aantrekkingskrag van die plaas, maar die unieke argitektuur en objekte van kultuurhistoriese waarde behoort ook toeriste te lok. Verder is daar baie om die amateur en professionele ekoloog, argeoloog en geoloog se belangstelling

te prikkel. Voorbeelde is gletserskuurmerke wat op die plaas gesien kan word, die besondere rotsverskynsels wat in hoofstuk 1 bespreek is (sien 1.1.2), die reeds-genoemde Boesmantekeninge en ook die Boesmanwerktuie wat in groot getalle in die veld aangetref word, veral in die omgewing van die riviere (sien 1.2.1.2).

Toeriste kan om 'n wye verskeidenheid ander redes ook na Elandsvlei gelok word. Vir die natuurliefhebber en fotografie-entoesias is daar unieke plantegroei en asemrowende vergesigte. Geleenthede vir voetslaan is volop weens die baie groot uitgestrekte area (17 000 ha) wat die plaas beslaan. 'n Roete vir viertrekvoertuie, die Kliphuiskloofroete, is onlangs op die plaas in gebruik geneem (Snyman 2001:4) en geniet ook alreeds groot gewildheid. 'n Wildhervestigingsprojek is pas van stapel gestuur (mnr C Hough 2002:onderhoud). Persoonlike sekuriteit, wat in die huidige tydsgewrig vir baie toeriste belangrik is, is feitlik gewaarborg as gevolg van die absolute afgeleëheid van die plek.

Ten opsigte van akkommodasie bestaan die geleentheid op die plaas om verskillende tipes aan die toeris te bied. Hoewel sekere toeriste verblyf in die ruwe natuur verkies, leen die geboue op die werf hul uitstekend tot akkommodasie aan persone wat wel die natuur wil geniet maar gemak en luukse verkies wat ablusie-, slaap- en eetgeriewe betref. Al die onbenutte geboue op die werf het die potensiaal om as gastehuse of -kamers ingerig te word of op 'n ander wyse sinvol daarby aan te sluit.

In 'n poging om die geskiedenis van die plaas en geboue informeel uit te beeld, kan die verskillende geboue name kry wat hul eertydse gebruik uitbeeld, byvoorbeeld Die Meulhuis, Die Winkel, Die Jodekamer ensovoorts. Hierdie geboue en vertrekke kan selfs ingeklee word met foto's en/of sketse wat die relevante aktiwiteit uitbeeld, met ander woorde 'n meul, 'n smous met sy donkiekarretjie, 'n outydse tandetrekker aan die werk ensomeer. Hierdie vertrekke kan in fases opgeknop en ingerig word. Die enkele waardevolle meubelstukke en ander artefakte van kultuurhistoriese belang wat tans in sommige van die geboue geberg staan, kan sinvol aangewend word in die meubilering en inkleding van die vertrekke.

Vir die kultuurgeskiedenis-entoesias kan 'n kort wandelroete op die werf uitgelê word, met 'n kaart waarop al die plekke van historiese belang soos die Jodestel, Teekamertjie, meul,

begraafplaas, krale ensovoorts aangedui word. Die geskiedenis van die plaas behoort op bondige wyse in 'n brosjure oorgedra te word. Oorweging kan geskenk word aan die oprigting van replikas van interessante strukture soos die stookketel en kalkoond.

Suid-Afrika geniet tans groot gewildheid in die internasionale rolprent- en televisiebedryf as bestemming vir die vervaardiging van rolprente en advertensies, veral in die lig van die groot kostebesparings wat dit vir buitelandse rolprentmaatskappye inhou (Du Toit 2003:8; Moore 2002:7). Elandsvlei leen hom uitstekend tot eenstop filmstel, aangesien daar 'n verskeidenheid landskappe en tipes geboue voorkom, binne- sowel as buitetonale verfilm kan word en volle akkommodasie vir filmspanne ook beskikbaar is. Die geskiktheid van Elandsvlei vir die doel is bewys deur die suksesvolle verfilming van die reeds-genoemde televisiereeks *Verspeelde Lente* en ook die verfilming van die Afrikaanse drama *Anna*, wat in 1983 daar plaasgevind het en waartydens daar selfs kroeg- en myntonele verfilm is (Rabe 1983:75). Die plaas behoort dus suksesvol vir hierdie doel bemark te kan word.

Die moontlikheid om 'n restaurant te bedryf kan ook oorweeg word. Dit sal 'n uitbreiding van die bestaande diens, naamlik voedselvoorsiening op aanvraag, behels. Die Teekamer-tjie kan as geskikte lokaal vir die doel oorweeg word.

Indien meer kapitaal mettertyd beskikbaar raak, of as 'n geskikte belegger gevind kan word, kan die geboue op die werf selfs in 'n luukse hotel en konferensiesentrum omskep word. Daar is genoeg geboue en vertrekke om aangewend te word as slaapkamers, eetkamers, ontspanningsvertrekke, seminaarkamers en ander. Dit is selfs in terme van ruimte moontlik om 'n aanloopbaan vir ligte vliegtuie te bou. Die moontlikheid van 'n gholfbaan is ook deur 'n informant geopper (S.Ed Regter A Burger 1999:onderhoud).

Die uitbreidings hierbo genoem het die potensiaal om 'n groter mark te betrek, meer werksgeleenthede op die plaas te skep en sodoende 'n bydrae tot die ekonomie van die area as geheel te lewer.

HOOFSTUK 5

Evaluering

Elandsvlei

Die plaas Elandsvlei in die hart van die Ceres-Karoo het 'n mikrogemeenskap gevorm wat feitlik in alle opsigte voldoen het aan die kenmerke van die groter wydverspreide plattelandse boeregemeenskap van Suid-Afrika. Die bewoners van die plaas het verskillende sosiale stande, finansiële vermoëns en akademiese agtergronde verteenwoordig. Feitlik alle fasette van 'n volledige gemeenskap was teenwoordig, met die uitsondering van 'n kerk, wat ietwat ironies is in die lig van die feit dat die meerderheid Suid-Afrikaanse dorpe juis rondom kerke ontstaan het.

Die plaas se geskiedenis is ineengestrengel met dié van sy historiese geboue. Die ontwikkelings deur die eeue het 'n integrale rol gespeel in die argitektuur in die sin dat die meeste geboue opgerig is om aan 'n spesifieke doel te beantwoord. Dit was dus bloot praktiese oorwegings wat voortgevloei het uit die verskillende aktiwiteite op die plaas wat die verskillende geboue soos die meulhuis, poskantoor, skool en woonhuise tot stand laat kom het. Die versierings van die geboue wat buitengewoon weelderig is, was egter om geen praktiese rede nie, maar 'n manifestasie van die eienaars se liefde vir skoonheid en grasie. Die gewels was ook tekenend van hul status en welvaart (De Bosdari 1971:77,100).

Die geboue beeld tans die lewenswyse op Elandsvlei van minstens 170 tot 60 jaar gelede ($\pm 1830 - 1940$) uit, en die huidige vervalde toestand van sommige geboue kan ook direk toegeskryf word aan die veranderinge in ekonomiese en sosiale klimaat van die afgelope vyf of ses dekades. Die geskiedenis van die plaas kan dus as't ware in sy geboue gelees word.

Kennis van die gang van die daaglikse lewe is in 'n kultuurhistoriese studie soos hierdie belangrik aangesien dit aanduidend is van die tydsgees wat geheers het tydens die skepping

van die kultuurprodukte wat die fokus van die studie is, naamlik die geboue. 'n Holistiese beeld van die tydperk kan geskep word, wat die navorser en leser in staat stel om die geboueskat op die plaas binne die groter kultuurhistoriese raamwerk te plaas. Geldige gevolgtrekkings kan na aanleiding daarvan gemaak word oor die bouers van die geboue, aangesien mense en nie artefakte nie, altyd sentraal staan in die kultuurhistoriese studie (Burden 2000:18,19).

Om die beeld van 'n vervloë era wat die geboue op die plaas verteenwoordig, te bewaar, is dit noodsaaklik om die geboue van verdere verval te red. Daar is bevind dat die gebouekompleks in alle opsigte aan die vereistes vir bewarenswaardigheid voldoen, soos gemeet aan kriteria wat opgestel is deur die Instituut van Argitekte (Labuschagne gd:1). Die plaaskompleks voldoen ook aan 'n beduidende aantal kriteria soos vervat in die Wet op Nasionale Erfenis-hulpbronne, no 25 van 1999, en daar kan dus geen twyfel wees dat dit wel bewaar behoort te word nie.

Daar bestaan verskeie moontlikhede vir die opknap of herstel van die geboue wat nie noodwendig groot finansiële insette sal verg nie en deur die plaaseienaar self uitgevoer kan word. Die moontlikhede ten opsigte van benutting ná restourasie is legio, veral as dit by die reeds-bestaande toerismebedryf op die plaas ingeskakel word. Wat vereis word is visie, deursettingsvermoë en praktiese inisiatief; alles eienskappe waaraan dit by die huidige eienaar van die plaas nie ontbreek nie.

Die restourasie en heraanwending van die plaasgeboue sal bydra tot die ontwikkeling van die gebied as 'n toeristebestemming en dus 'n belangrike rol speel in die ekonomie van die streek as geheel. Hoewel die streek afgeleë is en tot redelik onlangs nie as 'n gewilde bestemming vir toeriste beskou is nie, het die vereistes wat toeriste aan 'n bestemming stel, die afgelope tyd verander. Vir baie mense is afgeleë, ruwe gebiede tans die vakansiebestemming van voorkeur, veral van buitelandse toeriste wat 'n sogenaamde Afrika-ervaring wil beleef. Die gewildheid van viertrek- en ander voertuie wat spesifiek vir ruwe terrein ontwerp is, dra by tot hierdie nuwe leefstyl.

In die algemeen

Elandsvlei en ander soortgelyke plaaskomplekse staan as monumente vir die deursettingsvermoë en durf van 'n baie belangrike komponent van die Afrikanerbevolking. Die geboue beeld nie slegs die vroeë pioniers se stryd om oorlewing uit nie, maar ook die mense se verfyndheid van gees, soos vergestalt in die drang om die geboue en hul omgewing te verfraai en nie bloot by die funksionele te hou nie. Deur die bewaring van die geboue sal die eienaar dus 'n bydrae lewer tot die bewaring van Suid-Afrika se plattelandse argitektuur en tradisionele kultuur.

Eienaars van vervalde historiese geboue gaan dikwels gebuk onder die wanpersepsie dat die enigste moontlikheid op bewaring van so 'n gebou volledige outentieke restourasie is, wat normaalweg slegs teen astronomiese koste aangepak kan word. Die gevoel is ook gewoonlik dat die finansiering vir so 'n projek van owerheidsweë moet kom of dat dit by groot privaat instansies verkry moet word, en die eienaar verloor by voorbaat moet omdat sulke finansiering as 'n reël nie maklik bekombaar is nie. Die gedagte aan die bewaring van die gebou word dikwels laat vaar en die gebou word toegelaat om tot niet te gaan terwyl dit as bergplek gebruik word of soms heeltemal onbenut leegstaan. Om 'n gebou onbenut te laat, is om daardie gebou se ondergang te verseker (Hardman 1994:271).

Die suksesvolle opknapping en heraanwending van die geboue op Elandsvlei behoort dus as model te dien vir die eienaars van soortgelyke komplekse of enkel geboue. Eienaars kan deur middel van hierdie projek bewus gemaak word daarvan dat hulle persoonlik verantwoordelikheid kan aanvaar vir die bewaring van hul ou geboue en dat so 'n gebou ná opknapping 'n inkomste-genererende bate kan wees. Gekoppel aan die rustige omgewing, gevoel van isolasie en natuurskoon wat 'n plaas bied, is die plaaseienaar wat sy historiese geboue self opknop, verseker van 'n gunstige opbrengs op sy belegging. Daarmee saam speel hy 'n rol in die bewaring van 'n baie belangrike deel van die Suid-Afrikaner se tradisies en kultuur, wat besig is om onherroeplik te verdwyn.

Bronnelys

AFKORTINGS

AKK	Aktekantoor Kaapstad
GISA	Genealogiese Instituut van Suid-Afrika
KAB	Kaapstad Argiefbewaarplek
LG	Landmeter-Generaal
MS	Manuskrip
VB	Visuele bron

<i>Agricultural Journal</i> (published by the Department of Agriculture of the Cape Colony)	1896	Cultivation of the date at Clanwilliam (30 April).
Allen, FL	1957	<i>Only yesterday</i> , Harper & Brothers: New York.
Albertyn, E	1992	<i>Die argitektuur van die Paarl tussen die twee wêreldoorloë – 'n kultuurhistoriese ondersoek</i> , (Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, Universiteit van Stellenbosch).
Andrag, RH	1977	<i>Studies in die Sederberge oor (i) die status van die Clanwilliam seder (Widdringtonia cedarbergensis Marsh), (ii) buiteligontspanning</i> , (Ongepubliseerde M.Sc-tesis, Departement Bosbou, Universiteit van Stellenbosch).
Badenhorst, JJ	1970	<i>Opname van die Kaapse Middelland en Karoo-gebied</i> , (Ongepubliseerde verslag van die Departement van Beplanning, Rhodes Universiteit Institute of Social and Economic Research: Grahamstad).
Baker, H	1996	The origin of Cape architecture (In Trotter, AF: <i>Old colonial houses of the Cape of Good Hope</i> (faksimilee-uitgawe), Art Link: Saxonwold).
Baraitser M en A Obholzer	1987	<i>Town furniture of the Cape</i> , Struik: Kaapstad.

Barrow, J	1801	<i>An account of the travels into the interior of Southern Africa in the years 1797-1798</i> , T Cadell Jnr and W Davies: Londen.
Beet, G	gd	<i>The grand old days of the diamond fields</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Beyers, C	1967	<i>Die Kaapse patriotte</i> , JL van Schaik: Pretoria.
Biermann, BE	1971	<i>Boukuns in Suid-Afrika: 'n Beknopte oorsig van ons boustyle en bouwyse</i> , Balkema: Kaapstad.
Brucoli, MJ	1925	Preface (In: FS Fitzgerald: <i>The great Gatsby</i> , Collier Books: New York).
Bull, E	1991	<i>Aided immigration from Britain to South Africa 1857-1867</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria.
Burchell, WJ	1953	<i>Travels in the interior of Southern Africa</i> , volumes 1 & 2, Batchworth Press: Londen.
Burden, M	2000	Die metodologie van kultuurgeskiedenis (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 14 (2), November).
Burden, M	2001	Ou-Kaapse meubels en stinkhoutidentifikasie: moontlikhede met kanoniese veranderlike-analise en bistippings (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 15 (1) Junie).
Burden, M	2002	"Opknapping" by Mostertsdrif "reddingsdaad" (<i>Kultuurkroniek</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 14 September).
Burden, M & H van der Merwe (reds)	1995	<i>Van fabels en feeste tot gewels en geeste</i> , Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, Stellenbosch.
Burger, SJ	1953	<i>Sage van die Nuy-vallei</i> , JS Burger: Huguenot.
Burman, J	1987	<i>Cape trails and wilderness areas</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.

Coetzee, I & G-M Van der Waal (reds)	1988	<i>Kultuurbewaring: Veranderende konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders: Pretoria.
Coetzee, J	2002	Herinneringe uit die Sandveld (<i>Die Kultuur-historikus</i> , 16 (2), November).
Cook, MA	gd	<i>The Cape kitchen</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch.
Cook, MA & GD Quinn:	1968	The authenticity of restoration (In: RFM Immelman: <i>The preservation and restoration of historic buildings in South Africa</i> , Balkema: Kaapstad).
Cremer, A	1986	Yesteryear's treasures: Elandsvlei (<i>South African Garden and Home</i> , Mei).
Cronjé, B	1988	Hoe lyk die interaksie tussen teorie en praktyk met betrekking tot kultuurbewaring? (In: I Coetzee & G-M Van der Waal (reds): <i>Kultuurbewaring: Veranderende konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders: Pretoria).
Crouts, B	2002	Mostertsdrijf: SAEHA sê hoe hy bewaring benader (<i>Kultuurkroniek</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 21 Sep).
Cullinan, P	1992	<i>Robert Jacob Gordon, 1743 – 1795: the man and his travels at the Cape</i> , Struik: Kaapstad.
Dapper, O	1933	Kaffraria, or land of the Hottentots (In: I Schapera: <i>The early Cape Hottentots</i> , Van Riebeeck-vereniging: Kaapstad).
De Bosdari, C	1971	<i>Cape Dutch houses and farms</i> , Balkema: Kaapstad.
De Grevenbroek, JG	1933	An account of the Hottentots (In: I Schapera: <i>The early Cape Hottentots</i> , Van Riebeeck-vereniging: Kaapstad).
De Kock, D	1995	Die opvoeding van die Afrikaanssprekende kind tussen die twee wêreldoorloë (In: M Burden & H van der Merwe: <i>Van fabels en feeste tot gewels en geeste</i> , Departement Afrikaanse Kultuur-geskiedenis, Stellenbosch).

De Waal, JHH	2001	Oudste inwoners van Suidelike Afrika eeue lank verdruk (<i>Kultuurkroniek</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 26 Mei).
<i>Die Noordwester</i>	1982	Op Elandsvlei val 'n seder (22 April).
Du Plessis, E	1984	Die Jode-smouse van weleer (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> 40 (1), Januarie).
Du Plessis, EJ	1973	'n Ondersoek na die oorsprong en betekenis van Suid-Afrika se berg- en riviername, Tafelberg: Kaapstad.
Du Toit, D	1995	Die tydelike woonplekke van die 1820 Britse setlaars (In: M Burden & H van der Merwe: <i>Van fabels en feeste tot gewels en geeste</i> , Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, Stellenbosch).
Du Toit, J	2003	Bedryf al sterker - talle flieks in Kaap verfilm (<i>Die Burger</i> , 11 Januarie).
Eaton, N	1968	Aims and procedures in the preservation and restoration of historic buildings (In: RFM Immelman & GD Quinn: <i>The preservation and restoration of historic buildings in South Africa</i> , Balkema: Kaapstad).
Elliott, A	1993	<i>A Cape camera: The architectural beauty of the Cape</i> , AD Donker: Johannesburg.
Eloff, PJ	1978	<i>Sentraleplekverval in die Sentraal- en Westelike Karoo</i> (Ongepubliseerde MA-tesis, Departement Geografie, Universiteit van Stellenbosch).
Eybers, GW	1928	<i>Op die voetspoor van die ou reisigers</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Ferreira, OJO	1986	Byekorf- en korbeelhutte (In: G Van der Waal-Braaksma & OJO Ferreira: <i>Die Noordweste</i> , Genootskap vir Afrikaanse Volkskunde: Johannesburg).
Fitzgerald, FS	1025	<i>The great Gatsby</i> , Collier Books: New York.

Fransen, H	1966	Die glorietydperk van die Kaaps-Hollandse boukuns (In: J Ploeger (red): <i>Bewaring van ons erfenis</i> Deel 1, Stigting Simon van der Stel: Kaapstad).
Fransen, H	1971	The outlying districts (In: C De Bosdari: <i>Cape Dutch houses and farms</i> , Balkema: Kaapstad).
Fransen, H	1993	The architectural heritage of the Cape (In: A Elliott: <i>A Cape camera: The architectural beauty of the Cape</i> , AD Donker: Johannesburg).
Fransen, H &
M Cook	1965	<i>The old houses of the Cape</i> , Balkema: Kaapstad.
Fransen, H &
M Cook	1980	<i>The old buildings of the Cape</i> , Balkema: Kaapstad.
Frescura, F	1991	The flat-roofed house: An indigenous adaptation of a Cape tradition (<i>Lantern</i> , Augustus).
Gericke, G	1999	<i>Die invloed van die godsdienstebeleving en geloofslawe van die Afrikaanssprekende in die George-omgewing (1920-1940) op sy lewensuitkyk en lewenswyse</i> (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Godee-Molsbergen,
EC	1916	<i>Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd</i> , Deel 2, Martinus Nijhoff: S'-Gravenhage.
Goldblatt, R	1984	<i>Postmarks of the Cape of Good Hope</i> , Reijger Publishers (Edms) Bpk: Kaapstad.
Green, L	1955	<i>Karoo</i> , Howard Timmins: Kaapstad.
Grobbelaar, PW	1974	<i>Mens en Land</i> , Tafelberg: Kaapstad.
<i>Guinness Encyclopedia</i>	1990	Guinness Publishing: Middlesex.
Haaksma, D &
HP Linder	2000	<i>Restios of the fynbos</i> , Die Botaniese Vereniging van Suid-Afrika: Kaapstad.
<i>Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal</i>	1985	Tweede hersiene uitgebreide uitgawe, Perskor: Johannesburg.

Hardman, TJ	1994	<i>An investigation into the factors influencing the future of historic farmhouses in the Cradock District</i> Volume 1 (Ongepubliseerde MA-verhandeling, Universiteit van Port Elizabeth).
Hattingh, ASJ	1964	<i>Kunswaardering</i> , Voortrekkerpers: Pretoria.
Heese, JA	1974	Die herkoms van die Afrikanervolk (In PW Grobbelaar: <i>Mens en Land</i> , Tafelberg: Kaapstad).
Heese, JA & RTJ Lombard	1992	<i>Suid-Afrikaanse geslagsregister</i> Deel 3, RGN: Pretoria.
Heese, JA & RTJ Lombard	1999	<i>Suid-Afrikaanse geslagsregister</i> Deel 5, Genealogiese Instituut van Suid-Afrika: Stellenbosch.
<i>Het Noordwesten</i>	1923	Plaatselik en Algemeen (8 Mei).
Hough, FE	1959	Geskiedenis van die plaas Elandsvlei (<i>Die Noordwester</i> , 23 Februarie).
Immelman, E	1981	Karoo-argitektuur (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> 37(2), Mei).
Immelman, RFM & GD Quinn	1968	<i>The preservation and restoration of historic buildings in South Africa</i> , Balkema: Kaapstad.
Kotzé, G	2001	Smuts-inval in Kaapkolonie besonder gedenkwaardig (<i>Kultuurkroniek</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 2 Junie).
Kuijers, A	1980	<i>'n Kunshistoriese besinning oor die stylherlewings-tendens in die Suid-Afrikaanse argitektuur met verwysing na die argitektuur van Potchefstroom (ca 1860 tot 1940)</i> , (Ongepubliseerde MA-verhandeling, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys).
Labuschagne, E	1988	<i>Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900, met spesiale verwysing na woningbou</i> , (Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, Universiteit van Stellenbosch).
Labuschagne, E	gd	<i>Die restourasie van geboue, met spesiale verwysing na die Suikerbosrandhuis</i> (Ongepubliseerde lesing).

<i>Landbouweekblad</i>	1973	<i>Dit is Elandsvlei; plaas met 'n bloedige verlede</i> (27 November).
Lewcock, R	1963	<i>Early nineteenth century architecture in South Africa</i> , Balkema: Kaapstad.
Lewcock, R	1970	Architecture (In: <i>Standard Encyclopedia of Southern Africa</i> , Nasou: Kaapstad.)
Lichtenstein, H	1928	<i>Travels in South Africa in the years 1803-1806</i> , Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.
Marincowitz, H	1987	Die gewels van Prince Albert het wonderlik behoue gebly (<i>Restorica</i> 22, Oktober).
Marincowitz, H	2000	<i>The old gables of Prince Albert and in the district</i> , Fransie Pienaar Museum: Prince Albert.
Moolman, JH	1939	<i>Die verspreiding van die bevolking in die Suid-Westelike Kaapprovinsie</i> (Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Departement Geografie, Universiteit van Stellenbosch).
Moore, S	2002	Cape's a mirror to world as filmmakers flock in (<i>Cape Times</i> , 17 Desember).
Mossop, EE	gd	<i>Old Cape highways</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Muller, CFJ	1974	<i>Die oorsprong van die Groot Trek</i> , Tafelberg: Kaapstad.
Naudé, LP	1944	<i>Die dorpe en distrikte Worcester, Robertson, Swellendam, Riversdale en Ceres</i> (Ongepubliseerde MA-verhandeling, Departement Aardrykskunde, Universiteit van Stellenbosch).
Oberholster, AJ	1988	Wat is bewaring? (In: I Coetzee & G-M Van der Waal (reds): <i>Kultuurbewaring: Veranderende konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders: Pretoria).
Obholzer, AM,
M Baraitser &
WD Malherbe	1985	<i>The Cape house and its interior: An enquiry into the sources of Cape architecture and a survey of built-in early domestic woodwork</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch.

Pearse, GE	1933	<i>Eighteenth century architecture in South Africa</i> , Balkema: Kaapstad.
Penn, N	1995	<i>The Northern Frontier</i> (Ongepubliseerde D.Phil-thesis, Universiteit van Kaapstad).
Penn, N	1999	<i>Rogues, rebels and runaways</i> , David Philip Publishers: Kaapstad.
Penrith, J	1974	<i>Die Groot Karoo</i> , Purnell: Kaapstad.
Peters, W	1988	Probleme en uitdagings met betrekking tot bewaring van die beboude omgewing (In: I Coetzee & G-M Van der Waal (reds): <i>Kultuurbewaring: Veranderende konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders: Pretoria).
Picton-Seymour, D	1977	<i>Victorian buildings in South Africa</i> , Balkema: Kaapstad.
Picton-Seymour, D	1989	<i>Historical buildings in South Africa</i> , Struik: Kaapstad.
Ploeger, J (red)	1966	<i>Bewaring van ons erfenis</i> Deel 1, Stigting Simon van der Stel: Kaapstad.
Potgieter, C	1931	<i>Die klimaat van die oostelike Karoo (Uit ou reis-beskrywings)</i> (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Potgieter, FJ	1974	Suid-Afrika as kultuurbodem (In PW Grobbelaar: <i>Mens en Land</i> , Tafelberg: Kaapstad).
Pretorius, A	2000	Kaaps-Hollandse huise in die Hantam (<i>Woon-burger</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 29 Julie).
Pretorius, JC	1998	<i>Al laggende en pratende</i> , Human & Rousseau, Kaapstad.
Pringle, T	1966	<i>Narrative of a residence in South Africa 1835</i> , Struik: Kaapstad.
Punt, W	1964	Inleiding (In: Stigting Simon van der Stel: <i>The white-walled beauty of the Cape</i> , Howard Timmins: Kaapstad.)

Putzel, RF	1986	<i>Encyclopaedia of South African post offices and postal agencies</i> Volume 1, Hale & Putzel:Kaapstad.
Rabe, L	1983	Die ster van Elandsvlei (<i>Sarie Marais</i> , 8 Junie).
Rabie, J	1985	<i>Droomberge – Sederberge</i> , Saayman & Weber: Kaapstad.
Radford, D	1993	Popular architecture in the United States and South Africa: A case study of the late nineteenth century (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> 7 (1)).
Reitz, D	1998	<i>Commando</i> , Jonathan Ball Publishers: Johannesburg.
Roodt, PJ	1989	Die plattelandse skool en gemeenskapsbetrokkenheid (<i>Die Unie</i> , Desember).
Ruskin, J	1906	<i>The seven lamps of architecture</i> , George Allen: Londen.
Schapera, I (red)	1933	<i>The early Cape Hottentots</i> , Van Riebeeck-vereniging: Kaapstad.
Schoeman, K	1982	<i>Vrystaatse erfenis: Bouwerk en geboue in die neëntiende eeu</i> , Human en Rousseau: Kaapstad.
Schutte, E-M	gd	<i>Van hede tot Boltman-verlede</i> , gu: geen plek van uitgawe.
Simon, JM	1959	<i>Bishop for the Hottentots</i> , Benziger Brothers: New York.
Simons, PB	2000	<i>Cape Dutch houses and other old favourites</i> , Fernwood Press: Vlaeberg.
Sleigh, D	1993	<i>Die buiteposte: VOC-buiteposte onder Kaapse bestuur 1652-2795</i> , HAUM: Pretoria.

Smith, AB & MR Ripp	1978	An archaeological reconnaissance of the Doorn/Tanqua Karoo (<i>South African Archaeological Bulletin</i> 33).
Smith, AB ea	2000	<i>The Bushmen of Southern Africa</i> , David Philip Publishers: Claremont.
Smith, CA	1955	Early 19 th century records of the Clanwilliam cedar (<i>Journal of the South African Forestry Association</i> (25)).
Snyman, D	2001	Ontdek oase in Dorsland met Kliphuiskloof 4 x 4-roete (<i>Buiteburger</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 29 Mei).
<i>Standard Encyclopedia of Southern Africa</i>	1970	Nasou: Kaapstad.
Stears, JR	1972	Die Houghposkantoor van Elandsvlei (<i>Postel</i> , November).
Stigting Simon van der Stel	1964	<i>The white-walled beauty of the Cape</i> , Howard Timmins: Kaapstad.
Stockenstrom, E	1954	The old gables at Prince Albert (<i>Africana Notes and News</i> , Maart).
Thunberg, CP	1986	<i>Travels at the Cape of Good Hope 1772-1775</i> (tweede reeks no 17), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.
Townsend, L & S Townsend	1977	<i>Bokaap ... Faces and facades</i> , Howard Timmins: Kaapstad.
Trotter, AF	1996	<i>Old colonial houses of the Cape of Good Hope</i> (faksimilee-uitgawe), Art Link: Saxonwold.
Underhay, JPG & HC Hopkins	gd	<i>Eeufesgedenkboek van Ceres (1855 – 1955)</i> , gu: geen plek van uitgawe.
Van der Merwe, PJ	1938	<i>Die trekboer in die geskiedenis van die Kaapkolonie (1657-1842)</i> , Nasionale Pers: Kaapstad.
Van Bart, M	2002	Hoenderneeste ontdek op Mostertsdrif (<i>Kultuurkroniek</i> , bylae by <i>Die Burger</i> , 5 Oktober).

Van der Waal-Braaksma, G	1986	Die werf en plaashuis (In: G Van der Waal-Braaksma & OJO Ferreira: <i>Die Noordweste</i> , Genootskap vir Afrikaanse Volkskunde: Johannesburg.)
Van der Waal-Braaksma, G & OJO Ferreira	1986	<i>Die Noordweste</i> , Genootskap vir Afrikaanse Volkskunde: Johannesburg.
Van der Walt, AJH
ea (reds)	1951	<i>Geskiedenis van Suid-Afrika</i> , Nasionale Boekhandel: Kaapstad.
Van Waart, S	1997	Die invloed van die Jode op die Klein Karoo – 1880 tot 1913 (<i>Die Kultuurhistorikus</i> 12 (2), November).
Van Wyk, B-E & N Gericke	2000	<i>People's plants</i> , Briza: Pretoria.
Van Zyl, J	1991a	The depopulation of white rural areas deel 1 (<i>Farmer's Weekly</i> , 19 April).
Van Zyl, J	1991b	The depopulation of white rural areas deel 2 (<i>Farmer's Weekly</i> , 26 April).
Van Zyl, J	2001	Skrif aan die muur vir baie boere (<i>Finansies en Tegniek</i> , 29 Junie).
Viney, G	1987	<i>Colonial houses of South Africa</i> , Struik-Winchester: Kaapstad.
Walton, J	1965	<i>Homesteads and villages of South Africa</i> , Van Schaik: Pretoria.
Walton, J	1966	Volksargitektuur in Suid-Afrika (In J Ploeger (red): <i>Bewaring van ons erfenis</i> Deel 1, Stigting Simon van der Stel: Kaapstad).
Walton, J	1989	<i>Old Cape farmsteads</i> , Human en Rousseau: Kaapstad.
Walton, J	1993	<i>Double-storeyed, flat-roofed buildings of the rural Cape</i> , Saayman & Weber: Kaapstad.
Walton, J	1995	<i>Cape Cottages</i> , Intaka: Kaapstad.

<i>Wêreldspektrum</i>	1983	Deel 24, Ensiklopedie Afrikaans: geen plek van uitgawe.
Werth, A	1988	Professionele en tegniese opleiding op die gebied van kultuurbewaring (In: I Coetzee & G-M Van der Waal (reds): <i>Kultuurbewaring: Veranderende konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders: Pretoria).

PERIODIEKE PUBLIKASIES

- Africana Notes and News*, Maart 1954
- Agricultural Journal (Department of Agriculture of the Cape Colony)*, 30 April 1896
- Cape Times*, 17 Desember 2002
- Die Burger*, 29 Julie 2000
- Die Burger*, 26 Mei 2001
- Die Burger*, 29 Mei 2001
- Die Burger*, 2 Junie 2001
- Die Burger*, 14 September 2002
- Die Burger*, 21 September 2002
- Die Burger*, 11 Januarie 2003
- Die Kultuurhistorikus*, 12 (2), 1997
- Die Kultuurhistorikus*, 16 (2), 2002
- Die Landbouweekblad*, 19 Maart 1947
- Die Noordwester*, 23 Februarie 1959
- Die Noordwester*, 22 April 1982
- Die Unie*, Desember 1989
- Farmer's Weekly*, 19 April 1991
- Farmer's Weekly*, 26 April 1991
- Finansies en Tegniek*, 29 Junie 2001
- Het Noordwesten*, 8 Mei 1923
- Journal of the South African Forestry Association* 25, 1955
- Landbouweekblad*, 27 November 1973

Lantern, Augustus 1991

Postel, November 1972

Restorica 22, Oktober 1987

Sarie Marais, 8 Junie 1983

South African Archaeological Bulletin 33, 1978

South African Garden and Home, Mei 1986

Staatskoerant, 28 April 1999 no. 19974

Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis 7 (1), 1993

Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis 14 (2), 2000

Suid-Afrikaanse tydskrif vir Kultuurgeskiedenis 15 (1), 2001

Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal 37 (2), Mei 1981

Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal 40 (1), Januarie 1984

ARGIVALE BRONNE

(AKK) Aktekantoor Kaapstad

<i>Aktes</i>	Akte 92 van 1843
<i>Oordrageregister</i>	118 Transfers 5851-5900
<i>Verbandregister</i>	B.56 A Calvinia Vol. 11:1106

(GISA) Genealogiese Instituut van Suid-Afrika

Film 5-153	Doopregisters Tulbagh 1743 - 1834
Film 5-64	Huweliksregisters Clanwilliam 1845 – 1900

(KAB) Kaapstad Argiefbewaarplek

J (Opgaafrolle)

J369	Opgaafrolle Clanwilliam 1805
J19	Opgaafrolle Clanwilliam 1809 – 1811

LBD (Land reports)

LBD 39	Report on lands in the subdistrict Clanwilliam 1823
--------	---

M (Kaarte)

M 3/4796	Kaart Calvinia-distrik
----------	------------------------

MOOC (Master's Office Orphan Chamber)

6/9/31
 6/9/646
 6/9/5346
 6/9/2455
 6/9/159
 7/1/139
 7/1/166
 7/1/883
 7/1/776

QRR (Quitrent register)

QRR 258
 QRR 259
 QRR 260

RLR (Receiver of Land Revenue)

RLR 11/2
 RLR 12/1
 RLR 12/2
 RLR 13
 RLR 14/1
 RLR 15/2
 RLR 16/2
 RLR 17/2
 RLR 18/1
 RLR 23/2
 RLR 24/1
 RLR 24/2
 RLR 25/2
 RLR 27/2
 RLR 35/2
 RLR 38

SB (School Board Minutes)

SBCW 1/1/3

SGE (Superintendent General of Education)

SGE 13/36
 SGE 13/37
 SGE 15/4

I/WOC (Worcester magistrate)

I/WOC 19/82 Hofverslae 1805

(LG) (Kantoor van die Landmeter-Generaal)

SG 633/1818 Kaart van Elandsdrift gedateer 1818

SG 860/1875 Kaart van Elandsvlei gedateer 1875

(TE) Telkom Exploratorium*Post Office Circular* nr 29, 1 Junie 1884**PRIVAAT MANUSKRIPTE (MS)**

<i>Elandsvlei</i>	gd	(Beskikbaar by A van Zyl)
Grut, M	2001	Brief per e-pos (Beskikbaar by A van Zyl)
Hough, FE	gd	<i>Elandsvlei</i> (Beskikbaar by A van Zyl)
Hough, JP	1981	<i>Elandsvlei 1898</i> (Beskikbaar by A van Zyl)
Hough, JP	1988	<i>Geskiedenis van Hough, soos opgespoor deur Dr Hans Heese</i> (Beskikbaar by A van Zyl)
Hough, JP	gd	<i>Jacobus Petrus Hough</i> (Beskikbaar by A van Zyl)
Hough, M	gd	Plakboek gehou vanaf ongeveer 1940 - 2000
Le Roux, JG	gd	<i>Bewaarders van ons erfenis: 'n lys van grondeienaars in 1850 – Deel I en II</i> (Beskikbaar by GISA, Stellenbosch)
Smuts, JG	1901	Kennisgewing (Beskikbaar by A van Zyl)

VISUELE BRONNE (VB)**Foto's**

Versameling genommerde foto's	Eiendom van A van Zyl
Versameling genommerde digitale foto's	Eiendom van A van Zyl
Versameling genommerde foto-afdrukke	Eiendom van A van Zyl

Video

Hough-familiesaamtrek 1997

Eiendom van mev J Koch, Huis Vergenoegd,
Paarl.

MONDELINGE BRONNE

Albertyn, C mev

Cecilia

Middelpos, Porterville

Boervrou

Datum van onderhoud: 5 April 2002

Boltman, F mnr

Frikkie

Stasiestraat 22, Calvinia

Afgetrede boer

Geboortedatum: 1915

Datum van onderhoud: 1 September 2001

Botes, D mnr

Daniël

Elandsvlei, Posbus 421, Calvinia

Afgetrede plaasarbeider

Geboortedatum: 7 Oktober 1933

Datum van onderhoud: 1 Oktober 1999

Burger, A S.Ed Regter

Alewyn

Witzenberglaan 41, Ceres

Afgetrede regter

Datum van onderhoud: 12 April 2002

Burger, P mnr

Pieter Malherbe
Reenen, Posbus 251, Calvinia
Boer
Geboortedatum: 6 Januarie 1935
Datum van onderhoud: 30 September 1999

Cillié, T mev

Thelma (gebore Hough)
Forelle, Posbus 116, Ceres
Boervrou
Geboortedatum: 9 April 1930
Datum van onderhoude: 29 September 1999, 23 Augustus 2001

Fagan, mev G

Gwen
Fagan & Fagan argitekte, Kaapstad.
Kultuurhistoriese navorser
Datum van onderhoud: 20 Maart 2002

Glennie, D mnr

David
Zionweg 7, Claremont
Argitek
Datum van onderhoud: 7 Maart 2002

Hough, A mnr

Alphonzo Richard
Posbus 72019, Parkview
Afgetrede rekenmeester
Geboortedatum: 27 Januarie 1924
Datum van onderhoude: 29 September 1999, 3 Oktober 2002

- Hough, C mnr
 Jacobus Petrus
 Elandsvlei, Posbus 421, Calvinia
 Boer
 Geboortedatum: 11 Mei 1943
 Datum van onderhoude: 1999, 2000, 2001, 2002
- Hough, M mev
 Maria
 Huis Maudie Kriel, Ceres
 Afgetrede boervrou
 Geboortedatum: 15 Januarie 1917 (Oorlede 2000)
 Datum van onderhoud: 29 September 1999
- Hough, T mev
 Mathilda Magdalena
 Elandsvlei, Posbus 421, Calvinia
 Boervrou
 Geboortedatum: 12 September 1951
 Datum van onderhoud: 2 Oktober 1999
- Hugo, M mev
 Maxie
 Calvinia Museum, Kerkstraat, Calvinia
 Kurator
 Datum van onderhoud: 1 Oktober 2001
- Koch, J mev
 Joey (gebore Hough)
 Huis Vergenoegd, Hoofstraat, Paarl
 Afgetrede verpleegster
 Geboortedatum: 1914 (Oorlede 2001)
 Datum van onderhoud: 29 Oktober 1999

Le Roux, J mnr

Jean

Skoolstraat 32, Paarl

Vryskut kultuurhistorikus

Datum van onderhoud: 31 Augustus 2001

Le Roux, SW prof

Schalk Willem

Dept Argitektuur en Landskapargitektuur, UP

Dosent

Datum van onderhoud: 18 Maart 2002

Lochner, P mnr

Philip

Elandsvlei, Calvinia

Eienaar van deel van Elandsvlei

Datum van onderhoud: 5 April 2002

Pieterse, D mnr

Danie

Namakwa Streeksmunisipaliteit, Calvinia

Stads- en streeksbeplanner

Datum van onderhoud: 1 Oktober 2001

Raymond, L mnr

Len

Meulstraat 94, Paarl

Restourasiebouer

Datum van onderhoud: 18 Maart 2002

Roux, D mnr

Deon

Franschhoek Meesterbouers, Franschhoek

Restourasiebouer

Datum van onderhoud: 7 Junie 2002

Salomo, N mnr

Nollie

Wupperthal Inligtingsburo

Inligtingsbeampte

Datum van onderhoud: 2 April 2002

Strauss, W mnr

Willem

Huis Sorgvliet, Calvinia

Afgetrede boer

Geboortedatum: 13 Augustus 1916

Datum van onderhoud: 1 Oktober 2001

Theron, JN dr

Hannes

Fynbos, Jonkershoek, Stellenbosch

Afgetrede geoloog

Datum van onderhoud: 25 Augustus 2001

Van Wyk, K mev

Isabella Aletta Sophia Jacoba

Van Riebeeckstraat 3, Calvinia

Afgetrede boervrou

Geboortedatum: 22 Mei 1930

Datum van onderhoud: 2 Oktober 1999

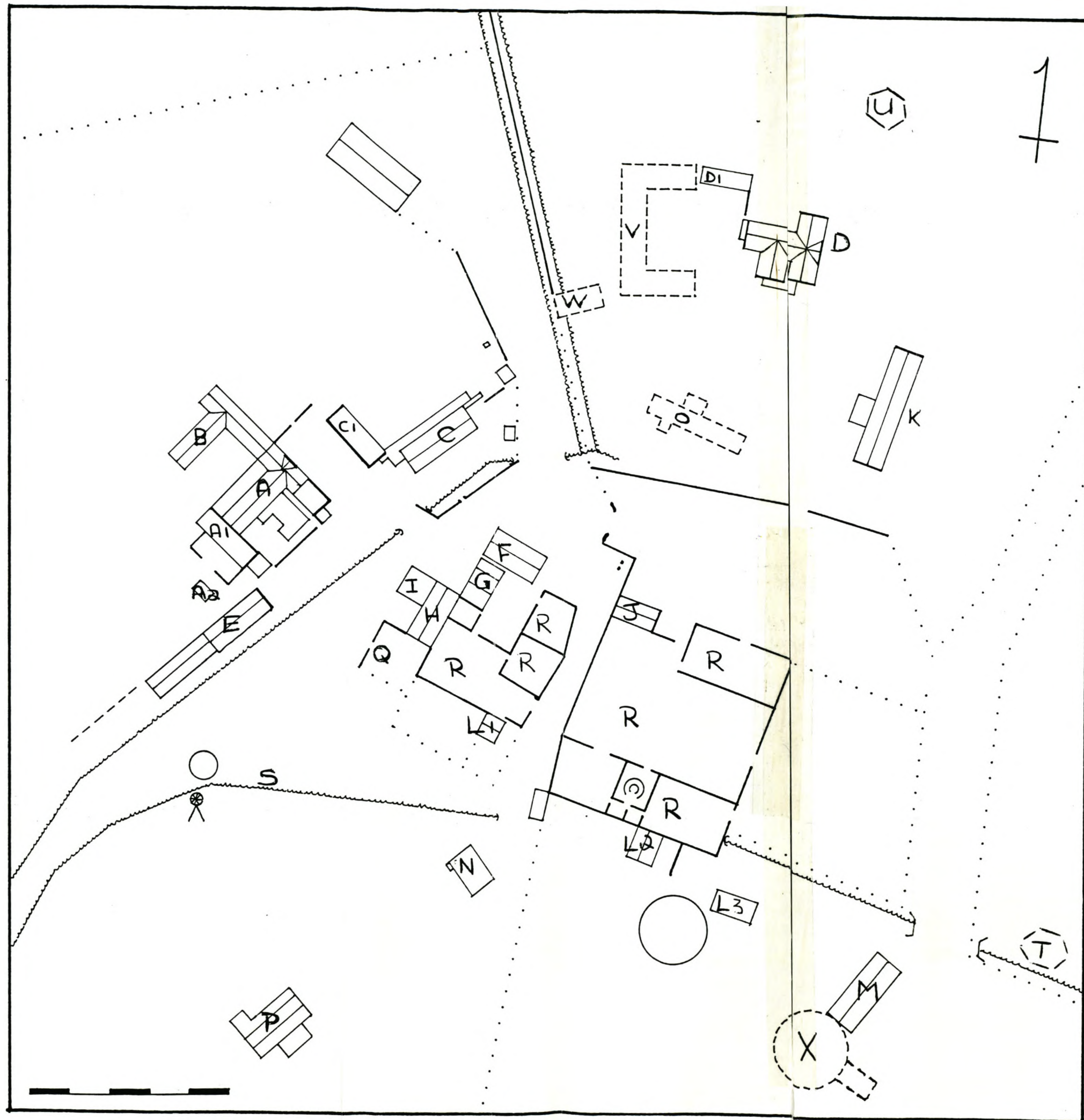
BYLAE A

Plan A3: Grondplan Tant Maria se huis

Plan B1: Grondplan Pop se huis

BYLAE B

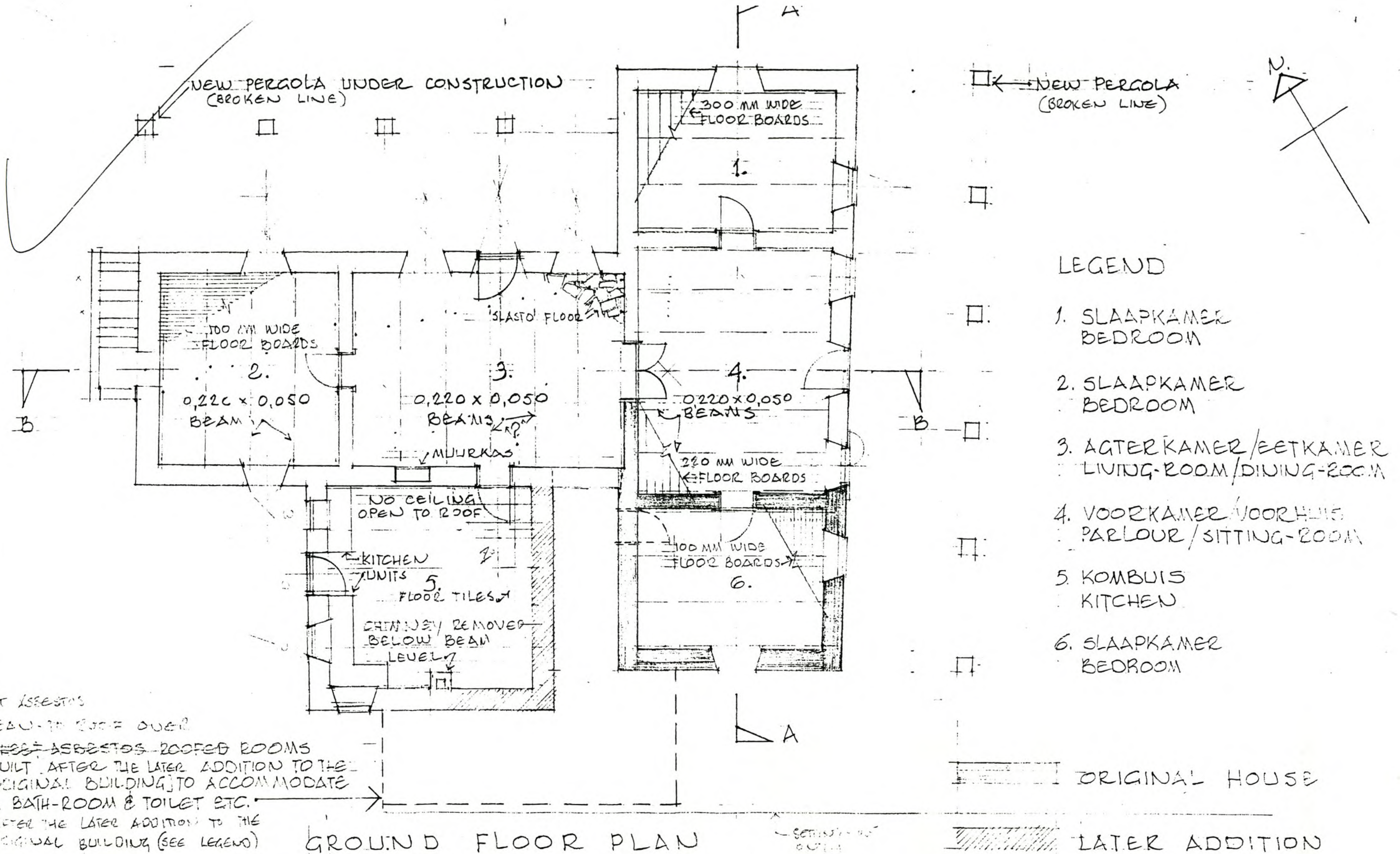
Elandsvlei terreinplan

Sleutel

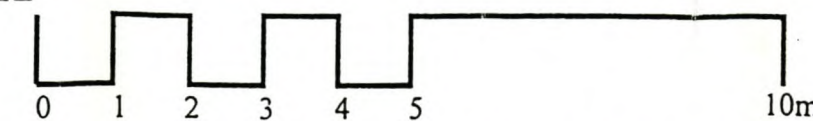
- A Tant Maria se huis
- A1 Tant Maria se huis buitegebo
- A2 Tant Maria se huis buitegebo
- B Lochner se huis
- C Cobus se huis
- C1 Cobus se huis aanbousel
- D Pop se huis
- DI Pop se huis buitegebou
- E Ou meulhuis
- F Skuur
- G Motorhuise
- H Werkwinkel
- I Jodestel
- J Teekamertjie
- K Carstens se huis
- L1-3 Brakdak arbeidershuise
- M Skuur
- N Skoolgeboutjie
- O Oorblyfsels van huis
- P Murasie
- Q Perdestalle
- R Stalle
- S Leivoor
- T Kalkoond
- U Stookketel
- V Skoolgebou
- W Meul
- X Trapvloer

Gebroke lyne = Verdwene bousel

ELANDSVLEI FARM SETTLEMENT - HOMESTEAD NUMBER B1
CURRENTLY UNOCCUPIED

ELANDSVLEI BUILDING A3

Guido Lugtenburg 2002